

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

ХАРЧЕНКО Тамара Григорівна

УДК: 343.261 – 056.34: 316.614

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПРОЦЕСУ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ
ЗАСУДЖЕНИХ З ВАДАМИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

19.00.08 – спеціальна психологія

Науковий керівник:

Синьов Віктор Миколайович,
дійсний член НАПН України,
доктор педагогічних наук, професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПРОЦЕСУ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ З ВАДАМИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА	10
1.1. Стан проблеми і теоретичні передумови дослідження	10
1.2. Внутрішньо-особистісні та соціально-психологічні детермінанти індивідуальних особливостей засуджених з вадами психічного розвитку	40
Висновки до першого розділу.....	61
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЗАСУДЖЕНИХ З ВАДАМИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА СУЧАСНОЇ ПРАКТИКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ПРОЦЕСУ ЇХ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ	66
2.1. Організація і методика дослідження	66
2.2. Стан психологічної роботи у виправних установах із засудженими з вадами психічного розвитку	75
2.3. Типологізація засуджених з вадами психічного розвитку залежно від індивідуально-психологічних особливостей і ціннісних орієнтацій.....	82
2.4. Особливості соціально-демографічної, кримінальної, виправної характеристик засуджених з вадами психічного розвитку та особистісної спрямованості	128
Висновки до другого розділу	147
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕНІТЕНЦІАРНОГО ПЕРСОНАЛУ З ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ЗАСУДЖЕНИХ З ВАДАМИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ	151
Висновки до третього розділу	191
ВИСНОВКИ.....	193
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	196
ДОДАТКИ.....	216

ВСТУП

Актуальність теми. В спеціальній психології та кримінології відомо, що вади психічного розвитку підвищують небезпеку формування у людини асоціальної поведінки (Ю. Антонян, В. Гульдан, О. Гришко, М. Костицький, О. Морозов, Л. Сабліна, О. Северов, В. Синьов та інші). На сьогодні в Україні на державному рівні вживають заходів, спрямованих на підвищення ефективності боротьби зі злочинністю. Посилено соціальну, педагогічну, психологічну спрямованість діяльності установ пенітенціарної системи. Це вимагає включення до існуючої системи ресоціалізації засуджених ефективного арсеналу психолого-педагогічних засобів, розширення виправно-виховного потенціалу пенітенціарних установ, суспільного впливу, активізацію особистісних можливостей засуджених, зокрема з вадами психічного розвитку, організації спеціального психологічного супроводу процесу ресоціалізації. Проблемі перевиховання і надання соціально-психологічної допомоги людям, які перебувають за ґратами, присвячено роботи відомих учених-пенітенціаристів, зокрема українських: О. Беци, І. Богатирьова, О. Джужи, О. Колба, В. Кривуші, Т. Кушнірової, А. Макаренка, В. Медведєва, Т. Морозової, Г. Радова, А. Степанюка, В. Сулицького, М. Супруна, В. Трубникова, М. Фіцули та інших.

Серед контингенту пенітенціарних установ є чимало осіб з вадами психічного розвитку, засуджених до позбавлення волі з юридичною констатацією обмеженої осудності. Найчастіше це особи з розладами особистості й поведінки та з вадами інтелектуального розвитку. Саме такі люди в місцях позбавлення волі більш схильні до суїциду та агресивної поведінки. Психологічний супровід цих особистостей має свої відмінності, тому завдання пенітенціарного психолога в процесі ресоціалізації полягає у максимальному врахуванні їхніх психологічних особливостей. У наукових роботах стосовно осіб з вадами психічного розвитку досліджувалися особливості: їхньої кримінальної поведінки (Ю. Антонян, В. Гульдан); агресивної поведінки таких засуджених (Т. Морозова); їхньої суїцидальної поведінки в місцях позбавлення волі (В. Сулицький); індивідуально-психологічних особливостей розумово відсталих засуджених (О. Ковачев);

асоціальної поведінки розумово відсталих підлітків (О. Сєвєров); мотиваційної сфери розумово відсталих засуджених підлітків (О. Гришко); виховної роботи з розумово відсталими засудженими (Л. Сабліна, В. Синьов). Але, ні в спеціальній, ні в юридичній психології цілісного розгляду особливостей психологічного супроводу процесу ресоціалізації означеної категорії засуджених здійснено не було.

Паспортом спеціальності 19.00.08 – спеціальна психологія передбачено проведення досліджень у таких важливих напрямках, як психологія порушень, профілактика та корекція соціальної поведінки при вадах психофізичного розвитку особистості (напрямок 9), а також формування спеціальної психологічної компетентності фахівців (зокрема, соціальних працівників) які працюють з особами, що мають порушення психофізичного розвитку (напрямок 7). Безумовно, ці напрями досліджень безпосередньо стосуються такої специфічної соціальної системи, як пенітенціарна. Однак дослідження із зазначених напрямів на рівні дисертаційних робіт проводилися лише в поодиноких випадках (О. Гришко), це стосується і юридичної психології (Т. Морозова).

У сучасній практиці склалося протиріччя між потребою соціальної, психологічної, педагогічної модернізації діяльності пенітенціарної установи та її консерватизмом: суспільство очікує повернення правослухняної особистості з місць позбавлення волі, але у виправних закладах процес ресоціалізації не є успішним для кожної особистості, тому їх роль часто зводиться до тимчасової ізоляції злочинця від соціуму. Новій ідеології ресоціалізації засуджених на основі особистісного та диференційованого підходу в руслі гуманного ставлення до людини суперечить недостатня розробленість теорії та методики психолого-педагогічної підтримки засуджених з вадами психічного розвитку, що не виключають осудності. Актуальність і недостатня розробленість означеної проблеми щодо засуджених з вадами психічного розвитку підтверджено на Міжнародній науково-практичній конференції «Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція» (листопад 2015 р., м. Київ), де провідними вітчизняними та зарубіжними науковцями і практиками

обговорювалися питання підвищення ефективності психологічного супроводу засуджених різних категорій, з вадами психічного розвитку зокрема.

Актуальність зазначеної проблеми, її недостатнє теоретичне вивчення і практична реалізація зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **«Психологічний супровід процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку».**

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри психокорекційної педагогіки Інституту корекційної педагогіки та психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова в межах наукового напрямку «Зміст освіти, форми, методи та засоби підготовки вчителів». Тему дисертаційного дослідження затверджено рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 8 від 27 лютого 2007 року) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук НАПН України (протокол № 5 від 22 травня 2007 року).

Мета дослідження – розробити систему психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку на основі диференційованого та індивідуального підходу до них.

Відповідно до поставленої мети визначені такі **завдання дослідження**:

1. Визначити сутність психологічного супроводу як предмету наукового пізнання, зокрема стосовно осіб з вадами психічного розвитку, та види відповідної психологічної діяльності в умовах пенітенціарної установи.

2. Дослідити стан і виявити тенденції розвитку сучасної практики психологічної роботи у виправних установах із засудженими означеної категорії.

3. З'ясувати індивідуально-психологічні особливості засуджених з вадами психічного розвитку, визначити їхні кримінальні, виправні, соціально-демографічні та психологічні характеристики.

4. Розробити типологію засуджених з вадами психічного розвитку за характерологічними особливостями з метою забезпечення диференційованого та індивідуального підходу до них у процесі ресоціалізації.

5. Перевірити ефективність діагностичних та психокорекційних методик роботи із означеною категорією засуджених на всіх етапах відбування кримінального покарання та розробити науково-методичні рекомендації щодо впровадження системи психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку в умовах пенітенціарної установи.

Об'єкт дослідження – психологічні особливості засуджених з вадами психічного розвитку.

Предмет дослідження – психологічні умови ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку.

Теоретико-методологічна база дослідження ґрунтується на положеннях про: провідне значення соціальних чинників у розвитку особистості (В. Андрущенко, І. Зязюн, В. Кремень, А. Макаренко); структурні характеристики особистості (Б. Ананьєв, Г. Андреева, І. Бех, Л. Божович, Г. Костюк, О. Леонтєв, С. Максименко, В. Мясичев, С. Рубінштейн); обґрунтованість відбору засобів корекційно-виховного впливу на формування особистості в умовах зміненого перебігу психічного розвитку на різних етапах соціалізації (Л. Виготський, О. Гаврилов, Г. Мозгова, О. Романенко, Л. Руденко, Є. Синьова, Л. Фомічова, Д. Шульженко); теорію та методи перевиховання засуджених (І. Башкатов, В. Кривуша, В. Поздняков, В. Познишев, В. Синьов, М. Стурова); закономірності розвитку психічних процесів у нормі та патології онтогенезу (Б. Братусь, Б. Зейгарник, Є. Лічко, С. Рубінштейн); теорії залежності між психічними аномаліями розвитку та проявами злочинної поведінки (Ю. Антонян, І. Кудрявцев, В. Медведєв, Л. Сабліна, В. Синьов).

Для досягнення мети і розв'язання поставлених завдань використано наступні **методи дослідження**:

– *теоретичні*: теоретико-методологічний аналіз загальної та спеціальної літератури, узагальнення та систематизація теоретичних даних – з метою

визначення стану розробленості проблеми та перспективних напрямів її вирішення; аналіз нормативно-правових документів, вивчення документації пенітенціарних установ для з'ясування специфіки роботи психологів та соціальних працівників;

– *емпіричні*: цілеспрямоване спостереження, бесіди, опитування, анкетування пенітенціарного персоналу та засуджених, узагальнення поданих спеціалістами характеристик на засуджених; констатувальний експеримент; тестування з метою виявлення особистісно-типологічних особливостей засуджених з вадами психічного розвитку і з'ясування ефективності методів та технологій у психокорекційній роботі з ними;

– *статистичні*: методи обробки експериментальних даних, зокрема перевірки статистичних гіпотез за критерієм χ^2 .

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

– *вперше* з'ясовано особливості системи психологічного супроводу процесу ресоціалізації осіб з вадами психічного розвитку; виокремлено й узагальнено особливості змістового та інструментального компонентів психологічної роботи з такими засудженими; визначено і досліджено індивідуально-типологічні характеристики особистості засуджених з вадами інтелектуального та емоційно-вольового розвитку, створено їх типологізацію, яка диференційовано пояснює закономірності поведінки засуджених; розроблено і апробовано рекомендації з удосконалення психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку;

– *поглиблено і уточнено* наукові дані про психологічні особливості засуджених із вадами психічного розвитку;

– *подальшого розвитку* набули сутнісні характеристики понять ресоціалізації та психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку, питання психологічної класифікації засуджених.

Практичне значення одержаних результатів полягає у використанні пенітенціарним персоналом розроблених практичних рекомендацій щодо психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного

розвитку для організації та проведення психодіагностичної, психокорекційної, психопрофілактичної та виховної роботи серед таких засуджених, що сприяє удосконаленню діяльності виправних установ із запобігання виникненню негативних психічних станів, прогнозування соціально-нормативної поведінки в місцях позбавлення волі та формування психологічної готовності засудженого з вадами психічного розвитку до звільнення. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані в підготовці та підвищенні кваліфікації працівників пенітенціарних закладів, а також фахівців напряму «Психологія (спеціальна, медична, юридична, пенітенціарна)» при розробці науково-методичного забезпечення відповідних навчальних курсів.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Результати дослідження було оприлюднено і схвалено на восьми *Міжнародних науково-практичних конференціях*: «Актуальні проблеми корекційної педагогіки та психології»; «Сучасні тенденції розвитку корекційної освіти» (Кам'янець-Подільський, 2007, 2008); «Духовність у становленні та розвитку громадянської особистості»; «Професійна культура фахівця: сутність, реалії, перспективи»; «Корекційна та інклюзивна освіта очима молодих науковців»; «Психологічна просвіта у сучасному суспільстві: методологія, досвід, перспективи»; «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя»; «Етнічна самосвідомість та крос-культурна взаємодія сучасної молоді» (Суми, 2009, 2012, 2013, 2014, 2015); на чотирьох *Всеукраїнських науково-практичних конференціях*: «Творчий потенціал як умова та засіб реалізації особистості в трансформаційному суспільстві», «Освіта в інформаційному суспільстві: філософські, психологічні та педагогічні аспекти»; «Актуальні питання сучасної психології» (Суми, 2010, 2014, 2015); на двох *Всеукраїнських науково-практичних семінарах з міжнародною участю*: «Вивчення та оцінка соціально-психологічного клімату у відділеннях соціально-психологічної служби Державної пенітенціарної служби України»; «Актуальні проблеми ресоціалізації засуджених та осіб з відхиленнями у правовій самосвідомості» (Суми, 2012, 2014); на двох *Всеукраїнських науково-практичних семінарах*: «Психологічний супровід реконструкції особистості в умовах

позбавлення волі»; «Актуальні проблеми ресоціалізації засуджених: реалії та перспективи» (Суми, 2011, 2013); на восьми *обласних науково-практичних семінарах*: «Філософські та психологічні аспекти у роботі пенітенціарного психолога»; «Виявлення осіб з нервово-психічною нестійкістю як засіб попередження суїцидальних проявів серед засуджених та ув'язнених»; «Професійне вигорання працівників пенітенціарної служби»; «Проблеми адаптації до умов праці молодих співробітників пенітенціарної системи»; «Застосування психокорекційних методів у роботі пенітенціарного психолога»; «Психологічна культура в становленні особистості як суб'єкта життєдіяльності»; «Виховна та психологічна робота з персоналом органів і установ виконання покарань та слідчого ізолятора УДПтС України в Сумській області; морально-психологічний клімат у колективі»; «Психологічна просвіта у навчальному закладі: сутність, проблеми, перспективи» (Суми, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013); на двох *семінарах-круглих столах*: «Психологічна культура у становленні особистості як суб'єкта життєдіяльності» (Суми, 2012); «Психологія професійної самосвідомості правоохоронця» (Київ, 2012).

Результати дослідження було **впроваджено** в практику діяльності пенітенціарних установ: ВК № 116 (довідка № 5 / 36-15 від 24. 02. 15 р.), ВК № 66 (довідка № 5 / 81-15 від 11. 05. 15 р.), через чотири тематики семінарів-практикумів на базі УДПтС України в Сумській області (довідка № 5 / 3316 від 17. 06. 14 р.; довідка № 5 / 281-14 від 14. 07. 14 р.; довідка № 5 / 282-14 від 14. 07. 14 р.) та в роботу Навчально-наукового Інституту педагогіки і психології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка в процесі викладання дисциплін: «Спеціальна психологія», «Юридична психологія», «Психологічна експертиза особистості», «Психологія ресоціалізації особистості» (довідка № 722 від 06. 05. 15 р.).

Публікації. Основні положення та результати дослідження висвітлено в 17 публікаціях, з яких: 4 одноосібні статті опубліковані у вітчизняних фахових виданнях, 1 стаття – в зарубіжному фаховому виданні, 2 – у загальнонаукових виданнях та 10 – у матеріалах конференцій.

Розділ I

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПРОЦЕСУ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ З ВАДАМИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Розгляд удосконалення психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку потребує вивчення та узагальнення науково-психологічного доробку з цієї проблеми, що напрацьований дослідниками в галузі пенітенціарії та психології. Саме тому в цьому розділі розкрито загальні підходи до аналізу сутності та змісту психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку в процесі їх ресоціалізації, розглянуто психологічні особливості засуджених з вадами психічного розвитку.

1.1 Стан проблеми і теоретичні передумови дослідження

Прагнення держави створити нову систему установ виконання кримінальних покарань, діяльність яких базується на пріоритеті ідей каяття злочинця та повернення його до суспільства, надає актуальності гуманному підходу в процесі виправлення особистості. Втілити в життя прогресивну пенітенціарну ідею неможливо без якісного функціонування в системі установ виконання покарань соціально-психологічної служби, яка здійснює психологічний супровід кожного засудженого впродовж усього періоду відбування покарання. В умовах позбавлення волі психологічна допомога набуває для людини великого значення, а надто потрібна – особам з вадами психічного розвитку. Ю. М. Антонян, С. В. Бородін, О. Д. Гришко, В. В. Гульдман, В. С. Медведєв, Л. С. Сабліна, О. П. Сєверов, В. М. Синьов у своїх роботах наголошують на необхідності більш пильної уваги з боку психологічної служби до зазначеної категорії засуджених, оскільки їм складніше адаптуватися в місцях

позбавлення волі, що, в свою чергу, не сприяє процесу ресоціалізації [12, 13, 43, 144, 159, 161, 163, 167]. Науковці стверджують, що засудженим з вадами психічного розвитку потрібна якісно інша психологічна підтримка впродовж всього періоду відбування покарання. Водночас, на сьогодні відсутні наукові дослідження в сфері пенітенціарної психології стосовно якісного психологічного супроводу таких особистостей, який би позитивно впливав на процес їх ресоціалізації.

Пенітенціарні установи кримінально-виконавчої системи України спрямовані не стільки на ізоляцію злочинця від соціуму, скільки на повернення після призначеного терміну відбування покарання вже правослухняної особистості, тобто на ресоціалізацію правопорушника [36, 59, 72, 126, 137, 168, 181, 182, 196, 202, 206].

На думку академіка В. М. Синьова, головним завданням процесу ресоціалізації злочинця є досягнення такої зміни особистісних якостей засудженого, яка б дала змогу повернути його у соціум, розраховуючи на його саморегульовану стабільну соціально-нормативну поведінку після звільнення [167]. У ресоціалізації, як процесі відновлення і розвитку власних соціально-корисних зв'язків та відносин, має бути зацікавлений, насамперед, сам засуджений як у період відбування покарання, так і після звільнення.

Підтримуючи М. П. Стурову, відомий український вчений-пенітенціарист вказує на встановлену нею закономірність: чим більшою мірою вплив колективу співробітників пенітенціарного закладу наближається до рівня педагогічного, об'єднаного спільною метою ресоціалізації засуджених, тим вищими є показники ефективності діяльності пенітенціарних установ, тим краще вирішуються завдання системи та її основна мета – виправлення засуджених [170]. Тож у нашому розумінні вплив на засудженого, особливо з вадами психічного розвитку, в процесі ресоціалізації має бути комплексним, а саме: педагогічним, психологічним, психіатричним.

О. В. Беца під ресоціалізацією розуміє процес виправлення засудженого, формування в нього правослухняної поведінки, стимулювання становлення

особистості на таку життєву позицію, яка б відповідала соціальним нормам [21]. В. В. Сулицький і Р. В. Ващенко поняття «ресоціалізація» трактують як процес виправлення засудженого, формування у нього правослужняної поведінки, стимулювання життєвої позиції, що відповідає соціальним нормам, на основі відновлення, збереження та розвитку соціально корисних якостей і відносин, подальшої адаптації до самостійного життя на волі [29]. Вони виокремлюють такі чинники успішної ресоціалізації: навички компромісної поведінки; орієнтація у просторі соціальних відносин; критичність; стресостійкість; сприйняття власного минулого. Метою комплексної програми ресоціалізації засуджених ці вчені вбачають у формуванні в засуджених психологічної готовності жити у нових умовах, що забезпечує швидке включення їх у нове соціальне середовище і діяльність у ньому без психотравмуючої напруги.

Організацію та проведення заходів із ресоціалізації засуджених покладено на працівників соціально-психологічної служби виправних колоній України. На перше місце у пенітенціарній системі ставляться вимоги гуманізації стосунків між засудженими і працівниками пенітенціарної установи. Значущими для забезпечення виконання цих вимог, як вважає В. М. Синьов, є основні ціннісні установки педагогіки співробітництва:

- готовність особистісно приймати кожного засудженого «таким, який він є», без упереджень, з поважливою увагою до його особистості й опорою на це у виховному процесі;

- намагання емпатично, зі співчуттям зрозуміти засудженого, а не просто критично оцінити його особистість;

- надання засудженому психологічної та іншої допомоги, необхідної йому для подолання труднощів у різних видах і ситуаціях життєдіяльності; намагання глибоко вивчати і розкривати справжні мотиви і зовнішні обставини, що зумовлюють вчинки і дії засудженого з урахуванням його характерологічних рис, домінуючих потреб, психічних станів і здійснювати на цій підставі конкретне індивідуальне прогнозування, планування корекційно-виховної роботи;

- орієнтація на переважно проблемно-діалогічні, а не повчально-монологічні спроби обговорення актуальних питань аксіологічного, світоглядного морально-правового характеру;

- спрямованість на постійний критичний самоаналіз, корекцію і розвиток працівником-вихователем власної особистості, поведінки і діяльності з метою самовдосконалення [164].

Вітчизняні вчені-пенітенціаристи, такі як В. М. Синьов, Г. О. Радов, В. І. Кривуша, О. В. Беца визначили основні керівні принципи ресоціалізації засуджених [22, 77, 79, 80, 167, 170, 172, 175]. Вони наголошують, що ресоціалізація – це одна з підсистем загальнодержавного виховання, яка залежить від характеру та рівня розвитку суспільних відносин. Тож принцип цілеспрямованості педагогічного процесу, а в нашому разі, разом із педагогічним і психологічним також, у пенітенціарному закладі реалізується через такий підхід до ресоціалізації засуджених, який перетворює роботу з ними на цілеспрямований процес формування соціально-нормативної особистісної позиції на основі конкретного в кожному індивідуальному випадку проектування особистості. Наступний принцип – тісний зв'язок процесу ресоціалізації з реальним життям, поновлення та налагодження соціально корисних зв'язків і відносин засуджених, постійне ознайомлення їх із соціально-економічними, політичними проблемами, формування у них позитивних соціальних установок, залучення засуджених до соціально корисної та особистісно значущої діяльності. Виділяють принцип наукового обґрунтування виховних програм і технологій, створення умов для їх реалізації; принцип формування в середовищі засуджених позитивних міжособистісних стосунків та принцип додержання законності в процесі ресоціалізації. Всі вищезазначені принципи є базовими і для процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку.

Науковці виокремлюють і педагогічні принципи, які обов'язково слід враховувати під час здійснення психологічного супроводу процесу ресоціалізації всіх засуджених, і з вадами психічного розвитку зокрема. Це принцип перевиховання засуджених, який полягає у різноманітних видах їхньої діяльності,

що формують систему соціально значущих відношень до дійсності. Принцип єдності соціального значення діяльності та її суб'єктивної значущості для засуджених, який означає, що найбільшою мірою виховує засудженого така діяльність, яка найповніше враховує його особисті інтереси і дає змогу оптимально виявляти свої здібності. Принцип індивідуального і диференційованого підходу означає врахування у виховній роботі індивідуальних особливостей, а також ознак, спільних для різних категорій засуджених. Принцип комплексного психологічного підходу дає розуміння особистості як цілісного психологічного феномену й означає необхідність вивчення, розвитку і корекції її інтелектуальної, емоційно-вольової, ціннісно-орієнтаційної сфер, поведінки. Комплексний підхід є методологічним принципом для педагогічної діяльності в будь-яких виховних системах, вимагає раціонального використання всієї палітри форм, змісту, методів і прийомів виховання, а в умовах пенітенціарного закладу передбачає також конкретність та наступність виховних дій, спрямованих на ресоціалізацію засуджених на різних етапах відбування покарання з урахуванням динаміки особистісних змін у свідомості та поведінці засуджених упродовж всього процесу перевиховання в місцях позбавлення волі та після звільнення. Також виділяють принцип поєднання вимогливості до засуджених з повагою до особистості, гуманним та справедливим ставленням до них і принцип стимулювання й педагогічного керівництва самовихованням засуджених. Важливим є також принцип опори у виховній роботі на позитивні якості, збереження соціальних зв'язків та відносин особистості, прогнозування, виявлення, формування і розвиток цього позитивного. Додержання зазначених педагогічних принципів і спеціальної психологічної підтримки засуджених з вадами психічного розвитку має забезпечити якісні особистісні та поведінкові зміни таких засуджених у процесі їх ресоціалізації.

Для забезпечення ефективності процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку при здійсненні психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку вітчизняні та зарубіжні вчені наголошують на

необхідності враховувати саму ваду розвитку та психологічні особливості таких засуджених [120, 121, 127, 158, 160, 191, 198].

Термін «супровід» увійшов у професійний вжиток практичних психологів, педагогів, медиків і використовується як концептуально, так і щодо практичної діяльності з вирішення конкретних проблем. Однак, на сьогодні ще не існує загальновизнаної дефініції й не досягнуто єдності думок спеціалістів у тлумаченні цього поняття.

В. В. Кобильченко, наголошуючи на необхідності кваліфікованого психологічного супроводу дітей з порушеннями зору, визначає його як окрему модель психологічної роботи, як спеціально організований процес, спрямований на створення «перехідного простору» (безпечних умов, за яких стає можливим активний розвиток особистості й відбудова зв'язків дитини з порушеннями зору із соціумом) [69]. Головна мета цього процесу – забезпечувати умови для психологічного благополуччя та повноцінного психічного і соціального розвитку дитини з порушеннями зору в ситуаціях соціальної взаємодії, які існують у межах навчального закладу. Психологічний супровід має передбачати своєчасне виявлення труднощів психосоціального розвитку дитини й визначення умов та засобів їх корекції та профілактики.

На думку вченого, психологічний супровід включає у свою структуру психологічну підтримку та психологічну допомогу. Психологічна підтримка визначається, як процес, в якому дорослий робить акцент на позитиві й перевагах дитини з метою підвищення її самооцінки, допомагає повірити в себе і свої здібності, підтримує у разі невдач. Під психологічною допомогою маються на увазі такі спільні дії, в результаті яких з дитиною відбуваються якісні зміни позитивного характеру: поліпшується її самопочуття, формуються та успішно розвиваються корисні навички й уміння, знімаються або вирішуються особистісні проблеми, настає емоційне полегшення.

М. Р. Бітянова розуміє супровід як підтримку людей, у яких на певному етапі розвитку виникають особистісні утруднення. Супровід розглядається як системна інтегративна технологія соціально-психологічної допомоги сім'ї та

особистості, а також як один із видів соціального патронажу, а саме соціально-психологічний патронаж [23].

Ю. В. Слюсарев використовує поняття «супровід» для визначення недирективної форми надання людям психологічної допомоги, що спрямована не просто на закріплення чи добудову, а на розвиток і саморозвиток самосвідомості особистості, допомоги, яка запускає механізми саморозвитку й активізує власні ресурси людини [177].

Г. Бардієр, І. Ромазан, Т. Череднікова відзначають, що психологічний супровід передбачає підтримку реакцій, процесів і станів особистості, що розвиваються природно [17]. Вчені зауважують, що успішно організований соціально-психологічний супровід відкриває перспективи особистісного росту, допомагає людині увійти в ту зону розвитку, яка для неї поки що є недосяжною.

Т. Янічева під психологічним супроводом розуміє систему організаційних, діагностичних, навчальних та розвивальних заходів, що спрямовані на створення оптимальних умов розвитку особистості [207].

К. Р. Варелджян основною ідеєю психологічного супроводу особистості вважає необхідність розвитку самостійності та відповідальності суб'єкта діяльності, наголошуючи на тому, що це – один з основних аспектів успішної ресоціалізації засуджених [27]. В основі системи супроводу людини лежить концепція вільного вибору як умови розвитку. Вихідним положенням для формування теорії та методів психологічного супроводу є підхід, за якого під розвитком розуміють вибір і засвоєння особистістю тих чи інших інновацій. Важливим положенням цього підходу виступає пріоритет опори на внутрішній потенціал людини, на її право самостійно робити вибір і нести за це відповідальність.

Для здійснення права вільного вибору різних альтернатив розвитку, на думку науковця, слід навчити особистість обирати, допомогти їй розібратися в сутності проблемної ситуації, випрацювати план рішення і зробити перші кроки. Дослідник під психологічним супроводом розуміє метод, що забезпечує створення умов для прийняття суб'єктом оптимальних рішень в різних ситуаціях

життєвого вибору, тобто це – допомога суб'єктові у прийнятті рішення в складних ситуаціях. Суттєвою характеристикою психологічного супроводу є створення умов для переходу особистості до самодопомоги. К. Р. Варелджян наголошує на тому, що супровід суттєво відрізняється від допомоги збереженням максимуму відповідальності засудженого в процесі ресоціалізації. Основна ідея психологічного супроводу в пенітенціарних закладах – необхідність розвитку самостійності та відповідальності засуджених, що є одним із основних аспектів їх успішної ресоціалізації.

У результаті аналізу змісту поняття «психологічний супровід» ми дійшли висновку про те, що його суттєвою характеристикою є створення умов для переходу особистості до самодопомоги, самовдосконалення, особистісного росту. Ми вважаємо, що в процесі психологічного супроводу засудженого спеціалісти, тобто пенітенціарні психологи та соціальні працівники, мають створювати умови та надавати необхідну і достатню підтримку для його ресоціалізації.

Методологічний аналіз дає підстави стверджувати, що в сучасному розумінні психологічний супровід – це модель психологічної роботи, спеціально організований пролонгований процес надання соціально-психологічної допомоги. Він передбачає пошук прихованих ресурсів розвитку людини, опору на її власні можливості та створення на цій основі психологічних умов для відновлення зв'язків зі світом людей [17, 23, 27, 69, 177, 207]. Узагальнюючи різні підходи науковців щодо трактування психологічного супроводу, ми дійшли висновку, що під ним розуміють: 1) один із видів соціального патронажу як цілісної і комплексної системи соціальної підтримки та психологічної допомоги, який здійснюється у межах діяльності соціально-психологічних служб; 2) інтегративну технологію, ядром якої є створення умов для відновлення потенціалу розвитку і саморозвитку особистості та, як наслідок, – ефективне виконання окремою людиною своїх основних функцій; 3) процес особливого гатунку стосунків між тими, хто супроводжує і тими, хто потребує допомоги.

На нашу думку, ідеї психологічного супроводу відповідають прогресивним принципам вітчизняної психології, педагогіки, соціальної роботи, що підтверджує

і соціально-педагогічний досвід А. С. Макаренка щодо перевиховання важких підлітків [102]. У кожному конкретному випадку завдання супроводу визначаються особливостями особистості, якій надається психологічна допомога, і тієї ситуації, в якій здійснюється супровід. У контексті нашого дослідження, це – індивідуалізація надання психологічної допомоги засудженим з вадами психічного розвитку, врахування їхніх психологічних особливостей та особливостей місць позбавлення волі.

Психологічний супровід сприяє розвиткові у засуджених з вадами психічного розвитку самостійності, відповідальності та усвідомленості, що, у свою чергу, зумовлює їх успішну ресоціалізацію, стимулюванню розвитку, становленню і самореалізації особистості та є запорукою ефективної адаптації таких засуджених до умов соціуму. Отже, одним із завдань нашого дослідження є визначення особливостей психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку.

Ми поділяємо думку В. В. Кобильченко, який вважає, що основними характеристиками психологічного супроводу є його процесуальність, пролонгованість, недирективність, зануреність у реальне повсякденне життя людини, особливі відносини між учасниками цього процесу. Головними принципами психологічного супроводу є гуманне ставлення до особистості та віра в її сили; кваліфікована допомога і підтримка природного розвитку; принцип співжиття; врахування особливостей онтогенезу; принцип рефлексивності та саморегуляції; неперервний моніторинговий супровід; рання психологічна допомога; принцип корекційно-компенсуючої спрямованості; соціальна адаптація та інтеграція індивіда в суспільство; психолого-педагогічний оптимізм [69].

Вважаємо, що психологічний супровід засуджених з вадами психічного розвитку має ґрунтуватися на зазначених принципах та реалізовуватися на основі диференційованого підходу, принципу реальності та відповідальності засудженого за прийняття рішення.

Під психологічним супроводом засуджених ми розуміємо інтегративну технологію, основною ідеєю якої є створення умов для відновлення потенціалу

розвитку і саморозвитку особистості з метою її подальшого самостійного й успішного існування в соціумі. Ми виокремлюємо такі особливості психологічного супроводу в процесі ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку: обов'язкове врахування специфічного статусу в середовищі засуджених цієї категорії осіб, його вплив на особистість; урахування їхнього діагнозу, психологічних особливостей, індивідуально-типологічної належності; сформованість адекватних уявлень про себе в перспективі.

Результатом психологічного супроводу особистості засудженого з вадами психічного розвитку в процесі його ресоціалізації є здатність самостійно досягати відносної рівноваги у відносинах із собою і оточенням, як під час перебування у виправній установі, так і після звільнення.

Психологічний супровід засуджених в пенітенціарних установах України здійснюють спеціалісти соціально-психологічної служби (психологи і соціальні працівники). Це є одним із найважливіших її завдань. Створення соціально-психологічної служби у кримінально-виконавчій системі зумовлено історичним досвідом використання психологічних знань у цьому відомстві, усвідомленою необхідністю реформування пенітенціарних установ відповідно до міжнародних стандартів.

Перші посади практичних психологів у пенітенціарних установах було введено в 1974 році у виправно-трудових колоніях для неповнолітніх. Досвід роботи психологів у виправних установах для дорослих Чернігівської, Харківської, Полтавської областей України, Саратовської, Рязанської, Пермської областей Росії дав змогу створити у 1988 році перші штатні психологічні лабораторії. Їхня діяльність здійснювалась у двох напрямках:

- 1) вивчення особистості новоприбулих до установи засуджених і підготовка рекомендацій щодо їх розподілу в загони та виховної роботи;
- 2) корекція негативних психічних станів, поведінки загалом на основному етапі відбування покарання [38, 139].

Позитивні результати діяльності психологів пенітенціарних установ дозволили порушити питання про створення психологічної служби на рівні

пенітенціарної системи України. Відтак у 1991 році започатковано психологічну службу кримінально-виконавчої системи [174]. Правовою основою діяльності психологів установ виконання покарань є Наказ Міністерства юстиції України від 04.11.2013 №2300/5 Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими [145], в якому зазначено, що психологічна служба є складовою частиною соціально-психологічної служби.

Основними завданнями психологічної служби установ виконання покарань є [51, 128]:

- надання психологічної допомоги засудженим;
- розробка та реалізація спільно з персоналом установи індивідуальних і групових програм психокорекційного і педагогічного впливу на засуджених з урахуванням їхніх індивідуальних особливостей, ступеня соціальної занедбаності;
- підвищення компетентності персоналу установи, надання йому кваліфікованої методичної допомоги, навчання формам і методам психологічного вивчення особистості та середовища засуджених, а також прийомам психолого-педагогічної корекції;
- узагальнення та впровадження в практику роботи установи сучасних методів психолого-педагогічного впливу на засуджених.

До компетенції психологічної служби входить виконання таких функцій: психодіагностичної, психопрофілактичної, психокорекційної, соціально-реабілітаційної, просвітницько-пропагандистської, експертної [45, 151].

Психодіагностична функція пов'язана з розробленням і впровадженням у практику методик, спрямованих на вивчення індивідуальних психологічних особливостей засуджених, їх розподілом на типові групи та розробку відповідних програм ресоціалізації засуджених. У необхідних випадках психолог розробляє індивідуальні програми ресоціалізації засуджених.

Психопрофілактична функція пов'язана з розробленням заходів, спрямованих на збереження психічного здоров'я засуджених, а в окремих випадках і працівників установи. Основним змістом цієї функції є запобігання

порушенням психічного здоров'я людини, утримання її від вчинків, які згубно впливають на психічний стан та соціальну оцінку.

Психокорекційна функція передбачає цілеспрямований вплив на засудженого з метою зміни (у необхідних випадках – формування) якостей особистості, що детермінують її соціальну поведінку. Психокорекційний вплив можливий фактично на будь-яку підструктуру особистості (біопсихічну, психічні процеси, спрямованість) та її інтегровані якості – характер та здібності.

Соціально-реабілітаційна функція спрямована на надання соціально-психологічної допомоги засудженим, які перебувають у кризових станах, постраждали унаслідок розлагодження міжособистісних стосунків, злочинів, конфліктів тощо. Зазначена функція має на меті корекцію чи компенсацію порушень психічних функцій, особистісного чи соціального статусу.

Просвітницько-пропагандистська функція спрямована на підвищення психологічної компетентності працівників, надання їм кваліфікованої допомоги в опануванні методами впливу на особистість, розбудови роботи з поліпшення етики службових стосунків.

Експертна функція полягає в участі у психологічному обґрунтуванні та оцінюванні нових технологій діяльності різних служб та підрозділів установ виконання покарань, психологічному супроводженні різних заходів на предмет їх доцільності та психологічної виваженості.

Метою діяльності психологічної служби є психологічне забезпечення процесу відбування покарання засуджених. Пенітенціарний психолог здійснює психологічний супровід засуджених, який спрямований на ресоціалізацію особистості. Погоджуємося з В. С. Медведєвим, який вважає, що однією з головних вимог ефективного функціонування психологічної служби є якісний склад психологів [109]. Він визначається двома складовими: особистісними якостями та професійно-психологічною компетентністю.

Сьогодні Державна пенітенціарна служба України спрямована на створення сучасної пенітенціарної системи європейського типу з урахуванням необхідності безумовного додержання прав людини, принципів кримінально-виконавчого

законодавства, міжнародних правових актів у цій сфері. Для досягнення поставлених цілей українські пенітенціаристи наголошують на необхідності удосконалити правове регулювання діяльності Державної пенітенціарної служби України; оптимізувати її структуру, систему управління; удосконалити модель соціально-виховної та психологічної служби; здійснити комплекс заходів щодо правового, управлінського, матеріального, фінансового та іншого забезпечення, спрямованих на приведення умов тримання засуджених та осіб, узятих під варту, до таких, що відповідають міжнародним стандартам; створити необхідні умови для розвитку матеріально-технічної бази установ виконання покарань з метою залучення засуджених до суспільно корисної праці; удосконалити виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, забезпечити умови для служби пробації; удосконалити систему підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації персоналу з урахуванням вітчизняного досвіду та європейських стандартів [60, 78, 111].

У процесі дослідження ми переконалися в необхідності удосконалення моделі соціально-психологічної служби пенітенціарної системи України, а також у доцільності виокремлення категорії засуджених з вадами психічного розвитку із загальної маси засуджених з метою впровадження дієвого психологічного супроводу процесу ресоціалізації таких засуджених упродовж всього терміну відбування ними покарання.

Вважаємо, що значні труднощі у виконанні кримінальних покарань стосовно засуджених з вадами психічного розвитку виникають у зв'язку з тим, що такі засуджені самим законом – кримінальним та кримінально-виконавчим – не виокремлюються із загальної маси злочинців, їх автоматично зараховують до середньої моделі без урахування притаманних їм патопсихологічних ознак, що зумовлюють індивідуальність кожного з них. У методичних рекомендаціях «Класифікація засуджених та її врахування при формуванні відділень соціально-психологічної служби та організації профілактичної роботи з різними категоріями засуджених» у розділі III «Соціально-психологічна класифікація засуджених та особливості роботи з різними класифікаційними групами» згадуються засуджені з

психічними відхиленнями, однак їх не виділено в окрему групу, оскільки подана класифікація враховує тільки такі критерії, як рівень суспільної небезпеки; сформованість правосвідомості та рівень моральної занедбаності; ставлення до умов відбування покарання; наявність чи відсутність лідерських якостей [52].

Кримінальний кодекс України (ККУ) містить Статтю 20 «Обмежена осудність» такого змісту:

Пункт 1: підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною, тобто така, яка під час вчинення злочину, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними.

Пункт 2: визнання особи обмежено осудною враховується судом при призначенні покарання і може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру [85].

Визнання винного обмежено осудним означає, що виконання покарання стосовно нього буде наповнюватись дещо іншим змістом, і це відобразиться у кримінально-виконавчому законодавстві.

Але на практиці цю статтю використовують недостатньо при винесенні вироку особі з вадами психічного розвитку. Відомо багато спроб дослідження цієї проблеми в рамках різних напрямів юриспруденції та юридичної психології, однак всебічний аналіз практики застосування статті про обмежену осудність до злочинців з вадами психічного розвитку відсутній. Це пов'язано з недостатнім досвідом використання судочинством цієї статті, з відсутністю дієвих науково-методичних розробок визначення підстав її визнання для експертів судово-психіатричних експертиз та відсутністю організаційних умов і відповідних технологій ресоціалізації таких засуджених під час відбування покарання в пенітенціарних установах. Більшість працівників МВС та кримінально-виконавчої системи (КВС) України не мають повного і чіткого розуміння сутності цієї статті й узагалі терміна «обмежена осудність». Вони часто плутають його зі зменшеною осудністю і неосудністю. Тому серед вищезазначених працівників існують вагання та сумніви щодо застосування статті про обмежену осудність.

Ще на початку ХХ століття С. В. Познишев говорив, як зазначає В. М. Поздняков, що обмежена осудність, це дещо інша, але аж ніяк не м'якша, відповідальність, особливий тюремний режим для осіб з аномаліями психіки [138]. Ю. М. Антонян і С. В. Бородин вважають, що основні риси обмеженої осудності полягають у тому, що ця категорія кримінального права: 1) характеризує стан осіб із психічними аномаліями, що скоїли злочин; 2) є не проміжною категорією між осудністю та неосудністю, а складовою частиною осудності; 3) як складова частина осудності слугує передумовою карної відповідальності осіб із психічними аномаліями, що скоїли злочин; 4) є обставиною, яка пом'якшує кримінальну відповідальність, не має самодостатнього значення і враховується судом при призначенні покарання в сукупності з іншими даними та обставинами, що характеризують злочин і особистість звинуваченого; 5) ніколи і за жодних умов не може бути визначена сама по собі як обставина, що обтяжує відповідальність; 6) може слугувати основою для визначення режиму утримання засуджених до обмеження волі та призначення примусового лікування, що поєднується з покаранням; 7) може мати карно-правове значення для оцінки розподілу ролей співучасників при групових злочинах; 8) стосуватися лише часу скоєння особою злочину і самостійно жодних правових та інших наслідків після відбування покарання не має; 9) може визнаватися тільки слідчим у постанові чи судом у визначенні вироку на основі компетентного висновку про це експерта-психіатра [12].

Під обмеженою осудністю ці вчені розуміють психічний стан особи, що не виключає кримінальної відповідальності та справедливого покарання, за якого під час скоєння злочину у звинуваченого була обмежена здатність усвідомлювати фактичний характер чи суспільну небезпеку своїх дій або керувати ними внаслідок розладу психічної діяльності чи інших вад психічного розвитку.

Зміст 20 статті ККУ спрямований на індивідуалізацію покарання шляхом його спеціалізації на основі врахування вад психічного розвитку засудженого, які обмежують здатність особистості повною мірою усвідомлювати свої дії, а також застосування до неї заходів медичного характеру на основі загальних принципів

кримінального права. Вади психічного розвитку слід враховувати як у разі вирішення питання про суб'єкт кримінальної відповідальності, визначення характеру та ступеня суспільної небезпеки особистості злочинця, диференціації відповідальності залежно від предметного змісту провини, так і за індивідуалізації кримінальної відповідальності суб'єкта з психологічними особливостями відповідно до ступеня його провини, з метою психологічної та медико-психіатричної корекції у добровільному чи примусовому порядку.

В основу другої частини статті про обмежену осудність покладено принцип диференційованої юридичної оцінки психічних порушень злочинця. В ній також закладено принцип поєднання заходів покарання злочинців з вадами психічного розвитку із заходами корекції медико-психологічного характеру до даної категорії осіб. 20 ст. ККУ розширює загальновиховні пенітенціарні заходи можливістю застосування психокорекційних заходів психолого-психіатричного характеру. Такі корекційні заходи мають вирішальне значення стосовно осіб з вадами психічного розвитку, оскільки для них поведінкові зриви є більш характерними, ніж для здорових засуджених, а загально-профілактичні пенітенціарні заходи для цієї категорії осіб не є дієвими.

На сьогодні ігнорування 20 ст. ККУ про обмежену осудність у пенітенціарних закладах призводить до того, що психологічний супровід процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку нічим не відрізняється від психологічного супроводу інших засуджених, а отже, ефективність їх ресоціалізації є дуже низькою. Специфіка ж покарання засуджених з вадами психічного розвитку полягає в необхідності компенсації впливу вад шляхом психологічного і психіатричного втручання, у забезпеченні успішної ресоціалізації особистості з урахуванням стану її психічного здоров'я. Лікувальні заходи, поєднані з виховними і психокорекційними, становлять найбільш істотний елемент некаральної сторони виправного впливу на засуджених, сприяють індивідуалізації покарання. Відсутність у вироку формулювання про обмежену осудність чи неврахування її пенітенціарним персоналом зменшує можливості правового здійснення примусових заходів корекційного впливу.

Зафіксована ж у вирокі обмежена осудність та врахування її в процесі ресоціалізації орієнтувала б працівників соціально-психологічної служби та медичної частини пенітенціарних установ на підвищену увагу до цих осіб і застосування індивідуальних програм психокорекції такої категорії засуджених.

Люди з вадами психічного розвитку з давніх-давен цікавили людство. На межі XIX – XX ст. психічна патологія стала об'єктом пильної уваги, її почали розглядати з наукової точки зору. В 1925 році в Москві було створено Експериментальний дефектологічний інститут. На початку 20-х років XX ст. під керівництвом професора Л. С. Виготського було розпочато планомірне і систематичне дослідження психологічних особливостей розумово відсталих дітей.

У поглядах на етіологію розумової відсталості у зарубіжній дефектології та медицині існують різні концепції:

- одні пояснюють розумову відсталість органічними порушеннями мозку;
- інші вважають, що розумова відсталість може бути і без таких порушень – унаслідок несприятливих соціальних, сімейних, педагогічних умов життя [3, 57, 203, 211, 208, 212, 214].

Хоча існують кримінологічні, психологічні, медичні, соціальні, психіатричні та багато інших класифікацій злочинців з психічними відхиленнями [12], ми не ставимо собі за мету розглядати всі підходи, напрями, погляди та теорії, що пояснюють причини кримінологічної, злочинної та іншої поведінки, яка відхиляється від норми. Нас більше цікавить не психічна патологія осіб, які вчиняють протиправні дії, а порушення психічного розвитку людей, які відбувають покарання за різні злочини, їхні психологічні особливості, спрямованість особистості, риси характеру, здатність адаптуватись у новому середовищі, щоб надати їм якісний психологічний супровід.

Більшість відомих спроб вивчення криміногенності психічної патології полягало в пошуку безпосереднього зв'язку між психопатологічними та злочинними явищами [97]. Ці пошуки було розпочато Чезаре Ломброзо, який розробив першу класифікацію злочинців. Ним були виокремлені: 1) природжені

злочинці; 2) душевнохворі злочинці; 3) злочинці за пристрастю; 4) випадкові злочинці. Шляхом антропологічних, анатомічних, психофізіологічних, клінічних досліджень Ч. Ломброзо сконструював основний для його концепції тип природженого злочинця – на початковій версії прихованого епілептика, а потім психопата, який начебто відрізняється від незлочинця своїми анатомічними та фізіологічними ознаками, а також патологічними особистісними рисами: відсутністю каяття, цинізмом, схильністю до зрадництва, пихатістю, жорстокістю, ледарством, схильністю до азартних ігор та оргій. Подальші дослідження не підтвердили специфічності для злочинців тих ознак, на які вказував Ч. Ломброзо. Однак незаперечною його заслугою є розроблення першої кримінологічної концепції, постановка питання про роль психічної патології у злочинній поведінці.

І в сучасній західній кримінології одним з основних залишається конституційно-спадковий підхід, який у модернізованій формі розробляє ідеї Ч. Ломброзо [18, 209]. Прихильники цього підходу виходять з того, що злочин – результат вияву фізико-конституційних особливостей людини, зокрема психічних аномалій, які в неї є. В основу типологій злочинців, що їх вони розробляють, покладено морфологічні, фізіологічні та психологічні характеристики, такі як фізична неповноцінність, порушення ендокринної системи, розумова відсталість, зв'язок між фізичною конституцією, темпераментом і злочинною поведінкою.

Для подальшого теоретичного аналізу проблеми, що вивчається, слід звернутися до визначення поняття «вади психічного розвитку». В. М. Синьов та Г. М. Коберник пропонують під вадами психічного розвитку розуміти відхилення від нормального психічного розвитку, зумовлені вродженими чи набутими дефектами [173]. На думку Б. В. Зейгарника, вади психічного розвитку – це психічні аномалії, які він визначає як структурні або функціональні відхилення стабільного характеру, що зумовлені порушеннями дородового характеру, крайові психопатії, патохарактерологічний розвиток особистості, залишкові явища органічного ураження центральної нервової системи (ЦНС)[53].

І. А. Кудрявцев також розглядає вади психічного розвитку як психічні аномалії, до яких відносить всі розлади психічної діяльності, що не досягли психотичного рівня і які не виключають осудності, зумовлюють особистісні зміни, що можуть мати криміногенне значення [87]. Такі вади ускладнюють соціальну адаптацію індивіда і знижують його здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними.

Вчений-криміналіст Ю. М. Антонян вважає, що оскільки психічні зміни спричинюються змінами психіки, їх визнано суб'єктивними причинами злочинної поведінки. Однак таке визнання є умовним, адже правильне виховання, відповідні корекційні заходи цілком здатні нейтралізувати криміногенний ефект психічних аномалій [5], тобто вад психічного розвитку. Але якщо такі впливи відсутні, кримінальна поведінка стає більш вірогідною. Ця вірогідність важлива, тому що в сучасних умовах психіатрична допомога населенню недостатня, традиція звернення до психолога, а тим паче до психіатра, практично відсутня. Особливо згубна відсутність корекційних заходів для підлітків із неблагополучних сімей. Поєднання психічних вад з неналежним ставленням батьків до дитини набуває якості сильного криміногенного заряду.

Однак загалом слід визнати, що вади психічного розвитку не призводять до скоєння злочину. Ми погоджуємося з В. В. Лунєєвим, що ці вади, так само як і несприятливі соціальні фактори (відсутність сім'ї та постійної роботи, пиятика, неправильне виховання тощо), виступають у ролі несприятливих, підсилюючих умов і виявляють свою неминучість як криміногенні чинники тільки на статистичному, а не на індивідуальному рівні [100].

Вади психічного розвитку, як опосередковані криміногенні фактори, віддзеркалюються через психологію суб'єкта. Криміногенна значущість вад психічного розвитку може прослідковуватись, як на різних етапах життя конкретного правопорушника, його виховання, соціалізації, так і в його окремих діях у конкретних ситуаціях.

Вади психічного розвитку заважають засвоєнню соціальних норм, що регулюють поведінку людей, ускладнюють здобуття високої кваліфікації та

освіти, виконання окремих соціальних ролей. В. Ф. Пірожков зазначає, якщо значна частина злочинців перебуває в соціально-психологічній ізоляції від суспільства, малих соціальних груп та їхніх цінностей, відчужена від них, то злочинці з вадами психічного розвитку відчужені ще більше, оскільки ці вади в багатьох випадках стають бар'єром між ними і суспільством [135]. Вони не дають їм змоги у повному обсязі встановлювати дружні стосунки, необхідні відносини з представниками протилежної статі (особливо розумово відсталим), успішно адаптуватись у новому середовищі, трудових колективах, сім'ї. Тому можна стверджувати, що злочинці з вадами психічного розвитку – найбільш дезадаптована, відчужена частина правопорушників.

Наявність вад психічного розвитку визначає особливості реагування на конкретні життєві ситуації. Реакції осіб з такими вадами гостріші, більш спонтанні, ніж у здорових людей, вони простіше втягуються у злочинну діяльність, у тому числі групову. Приводами, що актуалізують злочинні дії, можуть виступати нікчемні обставини, які іншими навіть не беруться до уваги. Насильницькі злочинні дії правопорушників з вадами психічного розвитку, часто спровоковані ними самими, мають, як показують дослідження, знищувальний характер, причому жертвами можуть бути й непричетні до конфлікту особи [136]. Значно частіше, ніж у здорових, мотивація злочинної поведінки у таких осіб є підсвідомою, а сама поведінка – більш опосередкованою. Останнє пов'язано з тим, що ними слабо засвоєні правові та моральні норми. Це визначає виняткову складність запобігання їхнім злочинним діям.

Як свідчать численні бесіди із засудженими з вадами психічного розвитку, більшість з них не картає себе за скоєне і, виправдовуючи себе, часто посилається на стан свого психічного здоров'я, чим вони зловживають. Таке ставлення до скоєного злочину ускладнює процес їх ресоціалізації, а інколи й виключає його.

На думку О. Є. Фреєрова, вибір поведінки, як злочинної, так і незлочинної, навіть скоєних несвідомо дій, залежить від можливості вибору тих чи інших засобів, що сприяють розв'язанню проблеми, досягненню поставленої мети [197].

Можливості вибору суб'єктом шляхів і способів, які сформувалися у нього під впливом вад психічного розвитку, більш обмежені, іноді дуже суттєво. Відбувається це не тільки тому, що недостатньо засвоєні нормативні цінності, але й тому, що мають місце порушення свідомості, сприйняття, пам'яті, мислення, розумової працездатності, а також порушення самої особистості. Наприклад, можна відзначити слабкі аналітичні здібності таких осіб, відсутність достатніх уявлень про наявність різних варіантів рішень у життєвих задачах, що постають перед ними.

Злочинці з вадами психічного розвитку частіше скоюють насильницькі злочини, дещо рідше – дезадаптивні (передусім систематичне бродяжництво, безробіття). На думку Б. В. Зейгарник, перші є активно-рушійними реакціями на середовище, другі – пасивними, але особистісною суттю обох типів є неприйняття, відторгнення середовища [53].

До засуджених з вадами психічного розвитку В. М. Синьов відносить таких засуджених, у яких нормальний хід загального розвитку порушено внаслідок психічного дефекту: осіб з легким ступенем розумової відсталості, з шизофренією, епілепсією та психопатією [163]. Ю. М. Антонян до засуджених з вадами психічного розвитку відносить: розумово відсталих, психопатів, алкоголіків, осіб із залишковими явищами травм черепа, осіб з органічним захворюванням ЦНС, епілептиків, шизофреніків у стані стійкої ремісії [12, 13]. У процесі нашого дослідження ми переконалися, що найпоширенішу категорію серед засуджених з вадами психічного розвитку становлять засуджені з легким ступенем розумової відсталості та з розладами особистості й поведінки (психопатичні особи).

Патопсихологічний симптомокомплекс розумової відсталості, за В. В. Лебединським, полягає в нездатності чи недостатній здатності до навчання і формування понять; дефіциті інтелекту; дефіциті загальних відомостей і знань; примітивності, конкретності мислення, нездатності до абстрагування; порушеннях довільності в організації психічних процесів і поведінки; підвищеній навіюваності, несформованій самосвідомості, емоційних розладах, порушеннях

критичних здібностей [91]. Можна говорити про тотальне недорозвинення мозкових систем як про первинний дефект. Вторинний дефект має складний кільцевий характер. Г. Є. Сухарева вважає, що він формується за рахунок недовієвості найбільш уразливих психічних функцій (провідна координата недорозвитку «зверху вниз»), а також до певної міри й через недостатність дії дефектних базальних функцій [188].

Вітчизняні вчені розглядають розумову відсталість як виразне, незворотне системне порушення пізнавальної діяльності, яке виникає внаслідок дифузного органічного ушкодження кори головного мозку [35, 47, 169]. За визначенням Д. М. Ісаєва та В. В. Ковальова, розумова відсталість – це група непрогрідієнтних патологічних станів, аномалій розвитку з вродженим чи рано набутиим (до трьох років) порушенням пізнавальної сфери, переважно у вигляді інтелектуальної недостатності [58, 70]. Етіологію олігофренії можна розділити на дві основні групи – ендогенну (генетичну) і екзогенну, коли причина тотального недорозвитку пов'язана з ураженням мозку інфекціями, інтоксикаціями і травмами у внутрішньоутробному і родовому періодах, а також у ранньому дитинстві.

Л. В. Занков і Ж. Ф. Шиф вказують на недорозвинення сенсорної сфери у розумово відсталих [50, 201]. Серігається також недостатній розвиток моторики за відсутності первинного ураження рухового апарату. Рухи можуть відзначатися недостатньою пластичністю й уповільненістю, може виникати рухове хвилювання, бідність міміки та жестів. Л. В. Занков, Д. І. Ісаєв, О. М. Леонтьєв у своїх дослідженнях показали недостатність пам'яті у розумово відсталих – як щодо запам'ятовування, так і в збереженні та відтворенні інформації [50, 58, 94]. Деякі дослідники описують недостатність уваги – звуженість її об'єму, нестійкість довільної уваги. Недорозвиток мови вважають одним з основних виявів олігофренічного дизонтогенезу. М. С. Певзнер вказує, що активний словник розумово відсталого дуже обмежений порівняно з пасивним [130]. О. Р. Лурія, В. І. Лубовський експериментально довели, що за олігофренії спостерігається порушення регулювальної функції мови [101, 99].

Л. С. Виготський і Г. Є. Сухарева стверджували, що характерним є недорозвиток і емоційної сфери [33, 188]. Загальна незрілість особистості виявляється в низькому рівні пізнавальних інтересів. Але головним дефектом є недорозвинення інтелекту [64]. Специфіка координати ураження «зверху вниз», на думку В. В. Лебединського, полягає в тому, що недорозвиток мислення перешкоджає розвитку елементарних психічних процесів [91]. Окрім того, клініко-нейропсихологічна характеристика недостатності лобних і тім'яних відділів мозку за розумової відсталості відображає найбільш виражені порушення програмування і контролю.

Усе це, як стверджує В. М. Синьов, суттєво утруднює для розумово відсталих взаємини з людьми, починаючи з дитячих років, перешкоджає реалізації пізнавальних функцій та засвоєнню нового досвіду, а з іншого боку, викликає озлоблення і замкненість [170]. Останнє призводить їх до відчуженості та ізоляції як способу психологічного захисту, за якого формуються підозрілість і недовіра, а середовище сприймається як вороже. Ця установка має під собою реальне підґрунтя у ставленні до них оточення, особливо у підлітковому віці. Однак слід зазначити, що відчуженість у розумово відсталих має свою специфіку. Це не просто втеча в самого себе, як за деяких інших форм психічної патології, а підсвідоме формування дистанції між собою і середовищем. Водночас це середовище має велику мотивувальну силу, і тому поведінка залежить від оточення, тобто значною мірою керується зовнішніми впливами. Саме відчуженість і афективна напруженість унаслідок порушення міжособистісних зв'язків є провідними рисами їхньої особистості, як вважає В. В. Ковальов [70].

Зазначені обставини дають змогу, зокрема, зрозуміти суб'єктивні детермінанти скоєння розумово відсталими таких характерних для них злочинів, як зґвалтування. Ці особливості перешкоджають встановленню нормальних контактів із жінками і зазвичай викликають негативні реакції останніх у вигляді зневажливого глузливого ставлення, огиди чи жалості. Через це розумово відсталі не здатні, як правило, залицятись і схильні досягати бажаного найбільш

примітивними, але саме їм доступними способами. Як зазначають психіатри, у них недорозвинена здатність стримувати свої потяги [184, 187].

Варто зазначити і таку характерну для розумово відсталих рису, як імпульсивність поведінки. Звідси насилля як реакція на зовнішні подразники за слабкої здатності осмислювати їх та передбачати наслідки своїх вчинків. Друга типова особливість – підвищена навіюваність, пов'язана з інтелектуальною вадою. Як наслідок цього – відносно легка схильність до вчинення злочинних дій, причому таких, які не потребують складних мисленнєвих операцій (крадіжки, пограбування і розбої, які скоюють примітивними способами; участь у групових хуліганських діях; заподіяння тілесних ушкоджень за вказівкою інших осіб тощо). За результатом аналізу карних справ, розумово відсталі надто часто виконують роль безпосередніх виконавців злочинних дій [12, 144].

В. В. Гульдман і Ю. М. Антонян відзначають ще деякі риси особистості розумово відсталих, які слід враховувати в роботі з відвернення їхньої злочинної діяльності, розгляді скоєних ними злочинів, їх ресоціалізації, а саме:

- здатність непогано орієнтуватись у деяких, зазвичай простих, обставинах, конкретних, звичних для них ситуаціях;

- тенденцію деяких із них перебільшувати вираженість притаманної їм інтелектуальної недостатності з метою отримання певних вигод або втечі від конкретних ситуацій [13].

Комітет експертів Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) рекомендує при складанні класифікації розумової відсталості спиратися передусім на комплекс клініко-психологічних характеристик, який має включати розумові здібності, соціальну пристосованість, особливості психопатологічної структури та ступінь розумового недорозвитку. При цьому звертається увага на те, що оцінка цих характеристик окремо одна від одної є недостатньою. В МКХ-10 зазначається декілька ступенів розумової відсталості (F.70 – F.79): легка, помірна, тяжка та глибока розумова відсталість [113].

При цьому найбільше соціально-психологічне, медико-психологічне та судово-психологічне значення мають легкі ступені розумової відсталості. За

даними закордонних авторів, розумово відсталі становлять від 2,6 до 39,6% правопорушників [18].

Маловивченим є питання про зв'язок емоційно-вольових порушень з інтелектом. Про кореляцію між глибиною слабоумства і емоційно-вольовими розладами згадується в роботах Г. Є. Сухарєвої, Н. І. Фелінської, які вважають, що тип емоційних та поведінкових порушень залежить від специфічних факторів, що діють упродовж життя: емоційної депривації, фрустрації, інтерперсональних конфліктів [188, 194]. П. Б. Ганнушкін і А. Є. Лічко кваліфікували такі типи особистісних розладів у розумово відсталих, використовуючи стандартизовану шкалу: екстравертований, інтровертований, афективний, експлозивний, істеричний, соціопатичний, ананкастичний [37, 95]. Г. Є. Сухарєва вважає, що для кваліфікації вольових і емоційних розладів для розумової відсталості потрібно використовувати синдромальний принцип [188]. За такого підходу емоційно-вольові розлади утворюють клінічну єдність з інтелектуальними.

У літературі найчастіше описується так званий «простий», «основний», «врівноважений» тип вродженого слабоумства [130, 173, 169, 188]. Цей клінічний варіант розумової відсталості характеризується рівномірним недорозвитком як інтелектуальної, так і емоційно-вольової сфери. При ускладнених формах розумової відсталості, зазначає В. І. Лубовський, психічний недорозвиток поєднується з додатковими психопатологічними симптомами: психопатоподібним, церебрастенічним, епілептоформним, неврозоподібним, дисфоричним [99].

В основному існуючі класифікації розумової відсталості ґрунтуються на етіопатогенетичному принципі та з урахуванням певного ступеня інтелектуальної недостатності [130, 188]. Однак присутність у розумово відсталих поведінкових і емоційно-вольових розладів та їх значущість для соціальної адаптації спонукала науковців до створення клінічних класифікацій з урахуванням усіх основних характеристик психічного недорозвитку: рівня інтелекту, характеру емоційно-вольових порушень, динаміки та стану соціальної адаптації [58, 155].

Увагу дослідників привертає вплив емоційно-вольових і поведінкових порушень у розумово відсталих на процеси адаптації та ресоціалізації [13, 1, 116, 119, 144, 156, 161, 169, 170, 185]. Науковці відзначають різницю у поведінкових і емоційно-вольових особливостях серед розумово відсталих з ендогенними та екзогенними формами захворювання. Перша група характеризується більш гармонійною емоційно-вольовою сферою, пасивністю, покорою, а друга – експлозивністю, роздратованістю, агресивністю.

Розумова відсталість посідає перше місце в теорії і практиці судової психології та психіатрії. Якщо в англо-американській літературі джерелом даних про розповсюдженість розумово відсталих серед засуджених є вивчення осіб, які утримуються в пенітенціарних закладах, то у вітчизняній літературі таким джерелом є вивчення їх частки серед осіб, яких спрямовують на судову психолого-психіатричну експертизу – від 3 до 11%, 25% кримінальних вчинків скоюють особи з психопатоподібними проявами і 24% - особи з ознаками слабоумства [31].

Причини суспільно небезпечних дій розумово відсталих, на думку Л. С. Виготського, криються як в умовах мікросоціального оточення, так і в структурі самої дебільної особистості, оскільки органічний дефект чи вада може реалізовуватись як соціально ненормальна поведінка [33].

Ю. М. Антонян, В. В. Горінов, Л. С. Сабліна вважають, що суспільно небезпечна поведінка часто є однією з форм прояву біосоціальної дезадаптації розумово відсталих у широкому сенсі [144]. Тому цілком очевидною є необхідність оцінки біологічних і соціальних показників з урахуванням складних опосередкованих зв'язків між ними.

Співвідношення біологічних і соціальних чинників не всі розуміють достатньо діалектично. Низка зарубіжних авторів гіперболізують значення зовнішнього середовища у формуванні протиправної поведінки психічно хворих, інші, навпаки, провідне місце у механізмах скоєння суспільно небезпечних дій відводять біологічним факторам, ігноруючи соціальні [105]. При цьому робляться неправильні висновки стосовно вродженої криміногенності, нездатності осіб з

вадами психічного розвитку до ресоціалізації та виправлення. Умови виникнення суспільно небезпечної поведінки, на думку Н. І. Фелінської, як у здорових правопорушників, так і у правопорушників з вадами психічного розвитку, мають багато спільного і визначаються впливом несприятливих соціальних чинників [194]. Та низьке інтелектуальне функціонування утруднює успішну адаптацію, ресоціалізацію та виправлення розумово відсталих у суспільстві.

Науковці зауважують, що збільшується кількість суспільно небезпечних дій, вчинених особами з розладами особистості та поведінки (психопатичними особами) [12, 13, 15, 75, 105, 180]. У МКХ-10 цей розлад зазначено під рубрикою «Розлади поведінки та емоцій, які починаються здебільшого в дитячому та підлітковому віці» (F90 – F98) та «Розлади зрілої особистості та поведінкові розлади» (F60 – F69).

Одним із перших вітчизняних психіатрів, який відмежував психопатії від психічних розладів іншої природи був С. С. Корсаков. У 1880 році він виступив із психіатричним висновком у справі звинуваченої в убивстві, де не тільки відзначив дисгармонійність почуттів і афективну нестійкість досліджуваної, а й увів для їх визначення поняття психопатії [49]. В. Х. Кандинський дав докладне клінічне обґрунтування необхідності виокремлення цієї форми психічної патології та проаналізував особливості судово-психіатричної оцінки подібних станів [63]. Він уперше описав своєрідність інтелектуальної діяльності при психопатіях. Таким чином було закладено принципи судово-психіатричної оцінки психопатій.

В. М. Бехтерев у 1886 році видав книгу «Психопатія і її відношення до питання про осудність», де вказував, що злочинців з аномаліями психіки слід визнавати осудними. Зменшену осудність він розглядав як прогресивне поняття, яке віддзеркалює тенденцію до послаблення репресій стосовно таких осіб і слугує гуманним цілям [20].

Серед досліджень, присвячених психопатіям, на початку ХХ ст. найбільше значення мали роботи П. Б. Ганнушкіна. У праці «Постановка питання про грані душевного здоров'я» було сформульовано основні ознаки, що характеризують психопатії [37]. На відміну від західних вчених, які говорять про стабільність,

незмінність психічних аномалій, він вважає, що динаміка – це передусім динамічні стани компенсації-декомпенсації, підсилення і послаблення основної симптоматики захворювання, вияв і зникнення нових психопатологічних симптомів на фоні основного наявного страждання, а також і підвладність будь-якого хворобливого стану зовнішнім впливам.

Вагомий внесок у розгляд психопатій у 50 – 70-х роках ХХ ст. зробив О. В. Кербіков [68]. Він відносив до психопатій вроджені аномалії та патологічні типи, які формуються під впливом несприятливого виховання, в результаті якого настають стійкі зміни сили, врівноваженості та рухливості нервових процесів. Учений дійшов висновку, що група психопатій неоднорідна. Виділив «ядерну» психопатію, в яку включив конституціональні, спадково зумовлені форми, та «крайову» психопатію, у формуванні якої вплив середовища відіграє більшу роль, ніж біологічна неповноцінність. Класифікація психопатій, на його думку, має бути побудована на основі біосоціальної структури патологічної особистості.

Уявлення про патохарактерологічний розвиток дали поштовх судово-психіатричним дослідженням стосовно формування психопатичних особистостей, зокрема з асоціальною поведінкою, стадій їх розвитку, перебігу і наслідків психопатій. Такі дослідження здійснювали Н. І. Фелінська, О. Є. Фрейєров [49]. Їх цікавили питання оцінки декомпенсацій психопатій, психопатичні загострення, питання компенсації та декомпенсації психопатичних рис характеру, оскільки правопорушення, вчинювані у стані декомпенсації, потребують іншої судово-психіатричної оцінки. Н. І. Фелінською було описано особливі форми реагування на психогенний фактор, загальні для різних видів психопатій [194].

Ю. М. Антонян, С. В. Бородін, В. В. Гульдман виділяють групи збудливих і гальмівних психопатій, нестійкі, істеричні та мозаїчні психопатії [12, 13]. Вони визначають психопатії як стійкі особистісні дисгармонії, для яких є характерними: 1) вираженість патологічних властивостей аж до ступеня порушення адаптації; 2) тотальність особистісних девіацій, що визначають весь психічний склад; 3) їх відносна стабільність, мала зворотність; 4) наявність сукупності особистісних, поведінкових, афективних і невротичних розладів

певної клінічної структури; 5) тенденція до однотипного способу особистісного реагування; 6) поява «психопатичного циклу» (за О. В. Кербіковим), який сприяє стабілізації особистісної патології: дисфорія – конфлікт – особистісна реакція – посилення психопатичних властивостей.

В. М. Синьов визначає психопатію у засуджених як патологічний склад характеру, що виразно виявляється у неврівноваженій поведінці, слабкій пристосованості до зовнішніх умов, що змінюються, невмінні підпорядковувати власну поведінку соціальним вимогам [163]. Загальними, характерними рисами для всіх засуджених з такою вадою психічного розвитку є порушення емоційно-вольової сфери: слабкість волі, невміння стримувати себе відповідно до обставин, імпульсивність реакцій, у деяких випадках – грубі афективні спалахи. Недорозвиток емоційно-вольових процесів у засуджених-психопатів виявляється і в зниженні працездатності, що пов'язано з невмінням довільно зосереджуватися, долати перешкоди, які трапляються у всіх видах діяльності особистості.

Л. М. Балабанова наголошує, що не слід змішувати психопатію з асоціальними формами поведінки – вона не виходить за межі психіатричної нозології [15]. Унаслідок негативних соціальних впливів у психічно здорових злочинців може формуватися «психопатичний» стиль поведінки. Їх слід відрізнити від зовнішньо схожих за поведінкою психопатичних осіб, у яких наявна вада тільки доповнюється антисоціальними установками завдяки тривалому перебуванню в криміногенному середовищі. Характерними особливостями психопатичного симптомокомплексу є патохарактерологічні та емоційно-вольові розлади, порушення структури та ієрархії мотивів, неадекватність самооцінки і рівня домагань, порушення мислення, прогнозування і опори на минулий досвід.

Особливості особистості за психопатії мають стійкий і тотальний характер, призводять до порушення соціальної адаптації людини, однак прогредієнтність відсутня й інтелектуально-мнестичні функції не страждають. Динаміка психопатій виявляється у вигляді декомпенсацій і компенсацій.

За ступенем тяжкості А. Є. Лічко розрізняє: тяжку, виражену і помірну психопатію [95]. За тяжкої психопатії компенсація неповна і нетривала,

компенсаторні механізми дуже слабкі та можуть у подальшому досягати такої гіперкомпенсації, що самі вже виступають в ролі психопатичних виявів, а декомпенсації можуть наставати за незначними приводами. Компенсація є нетривалою й за вираженої психопатії, декомпенсації можуть виникати також за незначними приводами, але тривалі декомпенсації та тяжкі порушення поведінки зазвичай ідуть за психічними травмами, соціальна адаптація неповна і нестійка. За помірної психопатії компенсаторні механізми достатні для підтримання тривалих періодів компенсації, глибина і тривалість зривів ситуативно зумовлені та залежать від тяжкості психічної травми; декомпенсація виявляється в загостренні рис і порушеннях поведінки, соціальна адаптація нестійка, знижена чи обмежена. За нестійкої адаптації можуть виникати зриви, за зниженої – працездатність знижується, хоча наявні непогані здібності, за обмеженої – окреслено коло інтересів, у якому людина може бути продуктивною.

Ю. М. Антонян і С. В. Бородін вказують на особливості реагування психопатичних особистостей, підкреслюють їхню підвищену збудливість, ригідність афекту, схильність до жорстоких, агресивних дій у стані емоційного збудження [12].

Таким чином психопатичні особи відзначаються наявністю неповноцінної нервової системи, а патологічні особливості їхньої особистості істотно звужують адаптаційні можливості, що і має велике криміногенне значення. На думку багатьох учених, місце психопатії в генезисі та механізмі злочинної поведінки залежить від її тяжкості [20, 37, 54, 63, 68, 96, 188].

В. Ф. Пирожков і О. Д. Глотчкін стверджували, що злочинці з вадами психічного розвитку становлять найбільш дезадаптовану, відчужену частину правопорушників [38, 39]. Психічні вади перешкоджають засвоєнню соціальних норм, які регулюють поведінку людей, ускладнюють отримання високої кваліфікації та освіти, виконання окремих соціальних ролей. Такі особи більш відчужені від суспільства, малих соціальних груп та їхніх цінностей, ніж значна частина злочинців. Ці вади не дають їм змоги у повному обсязі встановлювати дружні стосунки, успішно адаптуватись у новому середовищі.

Вчені довели, що наявність вад психічного розвитку визначає особливості реагування на конкретні життєві ситуації. Реакції осіб з такими вадами гостріші, швидші, ніж у здорових людей, вони легше схиляються до злочинної діяльності. Примусові злочинні дії такої категорії злочинців часто спровоковані ними самими і мають особливо руйнівний, знищувальний характер. Набагато частіше, ніж у здорових, мотивація злочинної поведінки у таких осіб є несвідомою, а сама поведінка більш опосередкованою. Останнє пов'язано з тим, що ними недостатньою мірою засвоєні правові та моральні норми. Це визначає виняткову складність попередження їхніх злочинних дій.

Психологічні особливості особистості та мотивація злочинної діяльності засуджених з вадами психічного розвитку суттєво впливають на формування мотивів діяльності у місцях позбавлення волі, утруднюють адаптацію до нових умов життєдіяльності, перешкоджають ефективному спілкуванню з психічно здоровими засудженими.

Збільшення кількості розумово відсталих та осіб з розладами особистості й поведінки, що скоїли суспільно небезпечні дії, значна частка повторних правопорушень цими людьми визначають інтерес до вивчення впливу індивідуально-психологічних особливостей цих засуджених на процес їх ресоціалізації.

1.2. Внутрішньо-особистісні та соціально-психологічні детермінанти індивідуальних особливостей засуджених з вадами психічного розвитку

Індивідуально-психологічні особливості засуджених з вадами психічного розвитку зумовлені різними внутрішньо-особистісними та соціально-психологічними чинниками.

Поняття і терміни, що стосуються проблеми засуджених з психічними аномаліями, систематизують з урахуванням переважних зусиль суспільства і особистості хворого [12, 13, 31, 43, 71, 144, 170]. Підкреслюється неправомірність вживання таких термінів, як психологічна, педагогічна і трудова допомога, оскільки це

лише різні аспекти цілісної багатопланової системи, комплексу методів, спрямованих на досягнення максимального соціально-психологічного відновлення властивостей і якостей такої особистості.

Поряд із загальним недорозвиненням емоційної сфери розумово відсталих В. М. Синьов відзначає у них хворобливі особливості почуттів [165]. Наприклад, явища дратівливої слабкості – часто в стані стомлення чи при загальному ослабленні організму вони реагують на дрібниці спалахами роздратування; деяка неадекватність поведінки – придуркуватість, веселість – при засмученнях, заціпеніння і мовчазність – під час загальних веселощів тощо.

У деяких випадках звертає на себе увагу значна нестійкість емоційного тону, невміння зосередитися на роботі, провали пам'яті, як зазначає Б. В. Зейгарник [53]. Тривала інтелектуальна напруга для таких осіб мало доступна. Вони швидко виснажуються і потребують допомоги. Все, що пов'язане з будь-якою старанною напруженою роботою, їх швидко стомлює, і вони намагаються різними способами уникати цієї незвичної напруги. Часто абсолютно виключаються з роботи, не спроможні увійти в сутність справи і не можуть серйозно поставитися до дорученої справи.

Інші розумово відсталі характеризуються дещо іншими особливостями. Це дуже загальмовані, мляві, апатичні люди. Темп мислення у них сповільнений. Для правильного перевиховання, виправлення і ресоціалізації розумово відсталих засуджених слід мати уявлення про ті особливості, які перешкоджають цим процесам.

В. М. Синьов і Г. М. Коберник наголошують, що розумово відсталі легкого ступеня за станом свого здоров'я, і передусім за станом діяльності ЦНС, потребують спеціального режиму відпочинку, праці, харчування, а також особливої системи медичного контролю [173].

Ефективність виправлення розумово відсталих засуджених насамперед, на думку, Ю. М. Антоняна, залежить від максимального врахування особливостей розвитку їхньої пізнавальної діяльності, емоційно-вольової та мотиваційної сфер і використання на цій основі корекційно-спрямованого, диференційованого підходу

до них [5]. Так, у разі застосування всіх основних засобів виправлення потрібно постійно звертати увагу на значну занижену здатність осіб з органічним дифузним ураженням ЦНС до сприйняття і перероблення вербальної інформації; недорозвинення абстрагуючої та узагальнюючої функцій мислення; пізнавальну індиферентність; порушення мовних, мнемонічних функцій тощо.

Наявність у розумово відсталих психопатичних рис характеру, порушення самооцінки й рівня домагань, вольової нестійкості та підвищеної навіюваності, а також інші відхилення в розвитку можуть у кожному конкретному випадку виявлятися у своєрідних сполученнях, на що вказують Ю. М. Антонян, Л. С. Сабліна, В. М. Синьов [144, 159].

Перебування розумово відсталих засуджених в умовах контактів з більш розвиненими в інтелектуальному й емоційно-вольовому відношенні особами, але з негативною спрямованістю, зазначає В. М. Синьов, вкрай несприятливо позначається на їхньому особистісно-соціальному статусі у формальних і неформальних групах, посилює вторинні порушення їх розвитку і перешкоджає ефективному проведенню індивідуально-виправної роботи [173]. Підтримуючи цю точку зору, О. В. Ковачев зауважує, що засудженим з вадами психічного розвитку важче адаптуватися в місцях позбавлення волі, а соціально-психологічні та корекційні заходи, які там проводяться, не можуть дати бажаних результатів із тієї причини, що не відповідають особливостям їхньої аномальної психіки [71].

Як стверджують О. Д. Гришко, О. І. Ушатіков, Б. Б. Казак, за зовнішньою схожістю однакових за спрямованістю юридичної класифікації протиправних дій розумово відсталих і психічно здорових криються різні збудники, механізми формування та реалізації злочинного наміру [43, 193]. Розумово відсталим у більшості випадків властиво скоєння корисливих злочинів (крадіжки). Мотивація такого типу злочинів різнорідна, а основними (провідними) мотивами є: бажання не відстати від моди, прагнення жити не гірше за інших; потреба у самоствердженні, матеріальна потреба. Мотив «користь» не є домінуючим, зазначає Ю. М. Антонян [12]. У разі здійснення розумово відсталими насильницьких і насильницько-

корисливих злочинів переважають мотиви, пов'язані з потребою самоствердження у групі, наслідування, помилкового відчуття дружби.

Обставини, в яких скоювалися злочини, створювалися раптово. Розумово відсталі змушені були приймати рішення за умов браку часу. Іноді злочини вчиняли майже імпульсивно, одразу після виникнення наміру, який формувався безпосередньо в ситуації, що склалася, де вирішальну роль відіграла наявність близького об'єкта, здатного задовольнити актуальну потребу.

Злочинна поведінка, як і будь-яка інша соціальна поведінка, засвоюється через соціальні взаємодії з іншими людьми. Вона не є результатом ані психічного захворювання, ані порушень емоційного розвитку, ані реалізації вроджених уявлень про «добро» і «зло». Розумово відсталі скоюють злочини в результаті наслідків, під впливом сигналів, отриманих від інших людей, які у свою чергу «навчилися» бути злочинцями.

Формування і реалізація мотивів протиправних дій пов'язані, на думку Ю. М. Антоняна, з ігноруванням соціальних і правових норм у процесі досягнення мети, що є загальною умовою будь-якої злочинної дії, яка здійснюється розумово відсталими чи психічно здоровими злочинцями [9].

У механізмі мотивації злочинних дій розумово відсталих підлітків О. Д. Гришко виділяє такі особливості: ускладненість смислової оцінки своїх дій, порушення визначення мотивів; ускладненість прогнозу, недостатнє врахування важливих обставин; ускладненість самостійної довільної організації поведінки (вибору дій, планування, контролю, корекції) внаслідок недостатньої сформованості мотивів, а також наявності рис підкорення, навіюваності, нерішучості зі складністю ухвалення рішень у стресових ситуаціях [43].

Л. С. Сабліна і В. М. Синьов наголошують, що психологічні особливості та мотивація злочинної діяльності розумово відсталих засуджених істотно впливають на формування мотивів діяльності в місцях позбавлення волі, ускладнюють адаптацію до нових умов життєдіяльності, перешкоджають нормальному спілкуванню з психічно здоровими засудженими [159].

На мотивацію поведінки розумово відсталих засуджених у місцях позбавлення волі істотно впливає як сама вада, так і той соціальний статус «скривджених», «ізгоїв» у формальній і неформальній структурі середовища, якого вони набули у зв'язку зі своєю вадою, зазначають Ю. М. Антонян, В. В. Гульдман, В. М. Синьов [13, 170]. Приниження розумово відсталих засуджених сприяє розвиткові у них відчуття власної неповноцінності, несміливості та залежності. Це стає причиною їх несамостійності, ускладнює контакт, спілкування, товариські взаємини з іншими засудженими. У такій ситуації формування соціально значущих мотивів поведінки і діяльності у них суттєво переобтяжено. Робота з такими засудженими в місцях позбавлення волі, наголошують В. М. Синьов, О. Д. Гришко, Т. О. Морозова, повинна мати індивідуалізований характер, у тому сенсі, що її завжди потрібно будувати з урахуванням основних мотиваційних тенденцій і конкретного дефекту, що визначає психологічний склад конкретної особи [1, 116, 163].

Для більшості співробітників виправних установ спроби потрапити у внутрішній світ своїх підопічних викликають активний опір з боку останніх. Стосовно розумово відсталих засуджених це зробити ще складніше, оскільки сама вада психічного розвитку може стати суттєвою перепорою до усвідомлення мотивів власної поведінки. Спроби ж виявити мотиви поведінки можуть спричинити афективні реакції, ворожість, навіть агресивність з боку цих особистостей. Такі спроби слід робити дуже обережно, тактовно і обов'язково із застосуванням спеціальних психологічних та педагогічних знань.

О. Д. Гришко пропонує враховувати особливості мотиваційної сфери розумово відсталих засуджених, передусім у разі: психологічного вивчення їхньої особистості впродовж усього періоду відбування покарання; організації спеціальної корекційної роботи у відділенні; вирішення питань щодо працевлаштування після звільнення [43].

Під час підбору експериментально-психологічних методик вивчення мотивів діяльності засуджених з вадами психічного розвитку, М. М. Коченов, вважає за необхідне дотримуватися двох основних принципів [76]. По-перше, поєднувати методики однакової спрямованості, що дають змогу більш повно і

всебічно досліджувати мотиваційну сферу психічної діяльності. Наприклад, досліджуючи мотиви діяльності, варто послуговуватись методикою малюнкowego аперцептивного тесту, яка уможлиблює виявлення прихованих, глибинних мотиваційних утворень, і, водночас, застосовувати метод спостереження, що дає змогу вивчити зовнішню мотивацію поведінки і діяльності. По-друге, поєднувати близькі за спрямованістю методики, що дозволяють робити висновки про достовірність і надійність одержаних результатів.

В. К. Вілюнас вводить поняття «мотиваційне опосередкування», що означає процес перемикання мотиваційних відносин наявного мотиву на той новий мотив діяльності, який слід сформулювати. Таким чином, відбувається «з'єднання» цих мотивів в органічно новий мотив, що актуалізується [30]. При цьому важливо враховувати, що втручання свідомості в сферу потреб і мотивів можливо шляхом повідомлення суб'єкта інформації про засоби і способи задоволення його актуальних потреб. Воно обов'язково опосередковано участю емоцій, які виникають при цьому. Пряма апеляція до свідомості, формальне ознайомлення суб'єкта з системою соціальних цінностей і норм є малоефективними, про що свідчать практичні спостереження.

Можливість встановлення психологічно релевантних особливостей особистості, що визначають підконтрольність і вибірковість поведінки, за допомогою виявлення своєрідності її структури, змісту і динамічних тенденцій відповідає уявленням О. М. Леонт'єва про «спрямованість особистості» як відносно стійкої конфігурації «головних, всередині себе ієрархізованих, мотиваційних ліній» [93] і визначенню характеру, даного С. Л. Рубінштейном. Він зазначав, що кожна властивість характеру завжди є тенденція до здійснення в певних умовах певних дій [153].

Дослідження, проведені В. В. Століним, розвивають цю думку далі. Вони показали, що кожній особистісній рисі, яка сприяє здійсненню дій, «відповідає інша риса», «що виступає у вигляді внутрішньої перешкоди» [186]. Вчинок – це або подолання перешкоди, або, «під її впливом, відмова від дії». Опинившись у ситуації вибору з двох дій, людина віддає перевагу тій, за якої долається менш

виражена внутрішня перешкода. У ролі внутрішніх перешкод, поряд із рисами особистості, виступають мотиви, ідеали, норми, очікувані санкції, самооцінка. Наявність певних комбінацій внутрішніх перешкод визначає особливості особистості людини.

Як суб'єкт, що активно діє, наділений свободою волі та можливістю вибору, людина здатна змінювати поведінку відповідно до зміни ситуації, розумно регулювати і саморегулювати дії. За І. А. Кудрявцевим, жодна ситуація не може викликати поведінку, що відхиляється від норми, без взаємодії з певними властивостями особистості [87].

У вітчизняній психології застосовується діяльнісна концепція особистості, запропонована О. М. Леонтьєвим і розвинена в працях А. Г. Асмолова, Б. С. Братуся та інших [14, 26, 93]. Центральне поняття і головна одиниця аналізу в цій концепції – категорія діяльності, що становить єдність зовнішньої предметної активності та інтрапсихічних процесів. Кожен конкретний вид діяльності спонукається відповідним їй мотивом, в основі якого лежить та чи інша потреба.

Предмет потреби, як зазначає А. В. Петровський, мотив зазвичай не виникає безпосередньо, але може бути досягнений через взаємопов'язані дії, спрямовані на проміжні цілі [134]. У свою чергу, кожна мета може бути втілена різними способами, різними конкретними операціями. Цілі, дії, способи, операції утворюють, на думку Б. С. Братуся, операціонально-технічний зміст діяльності [26]. Урахування вимог ситуації, слідування суспільно створеній логіці оперування з предметами, правилам і призначенню їх вживання, зафіксованому в значеннях, визначають регуляцію діяльності з боку успішності досягнення мети, тобто на цільовому рівні.

Як відзначають Б. В. Зейгарник і Б. С. Братусь, саме усвідомлення мети, всіх можливих шляхів до неї дає змогу людині на свій розсуд користуватися тими чи іншими діями, свідомо керувати своєю поведінкою [54]. Проте адаптивність соціальної поведінки залежить не тільки від відповідності мотиву цілям, цільовим тактикам і «технологіям», що задаються ситуацією і культурою. Регуляція

включених у поведінку видів діяльності здійснюється також внеситуативно – з боку усвідомлених значенневих утворень особистості – цінностей, моральних відносин.

Якщо в плані досягнення успіху, зазначає Б. С. Братусь, цілі визначають і диктують підбір відповідних засобів і, по суті, всі засоби гарні, аби лише приводили до успіху, то в моральному сенсі головними стають не цілі, а їх моральна оцінка, не успіхи, а засоби, які було обрано для їх досягнення [26]. Загальні значенневі утворення задають не самі по собі конкретні мотиви, а площину відносин між ними, підстави їх співвідношення.

Тому ієрархічно вищий значенневий рівень регуляції не приписує «готових рецептів» вчинкам, але задає лише загальні принципи оцінки поведінки, які визначаються змістом морально-цілісного «ядра» особистості, її моральної позиції. В. Л. Васильєв стверджує, що при колізії буття саме на цьому рівні регуляції суб'єкт за допомогою рефлексії вирішує «задачу на сенс», співвідносить у своїй свідомості особистісну позицію з позицією значущих інших, соціуму [28].

Рефлексія, на думку С. Л. Рубінштейна, дозволяє суб'єктові «піднятися» над своїми сенсами і «підвестися» до них, відволікаючись від них, усвідомлювати себе як «Я», як суб'єкта, який не вичерпується їх сумою, а, підносячись над ними, в змозі зробити між ними вибір [153]. Забезпечення особистісного вибору – головна психологічна функція значенневого рівня регуляції. Значеннева інтеграція поведінки здійснюється за допомогою критики – оціночного процесу, який виконується поетапно, в різних площинах. Він становить центральну ланку саморегуляції, впливає на вибір цілей і засобів їх досягнення з урахуванням уявлень про себе, оцінки своїх можливостей і самоствавлення.

Значеннева сфера особистості, на думку В. Г. Дєєва, О. І. Ушатікова, О. Г. Ковальова, багато в чому визначається умовами соціалізації індивіда, всією сукупністю діяльності, до якої він залучається, ступенем інтеріорізації соціальних норм [146]. За слабкої інтеріорізації чи свідомого ігнорування, відторгнення соціальних норм вони, як правило, представлені в свідомості суб'єкта у формі формальних мотивів і в більшості випадків не справляють регулятивного впливу на його поведінку. Разом з тим усвідомлене порушення основних моральних норм під

час вчинення правопорушень припускає здійснення достатньо відрефлексованого особистісного вибору між реалізацією власних особистісних сенсів, досягненням своїх цілей і вимог конвенціональних норм та загальнолюдськими цінностями.

Характерна для сучасного етапу розвитку пенітенціарної науки і практики дедалі більша психологізація процесів виправлення і ресоціалізації засуджених потребує глибокого вивчення і урахування тих особливостей особистості засудженого, які істотно впливають на її результативність.

Аналіз практики роботи з розумово відсталими переконує, що процес їх виправлення є значно ускладненим, далеко не завжди оптимальним і недостатньо ефективним. Більшість учених наголошують на тому, що для підвищення результативності роботи з розумово відсталими засудженими слід, передусім, максимально враховувати особливості їх особистісного розвитку і забезпечити на цій основі корекційно спрямований диференційований підхід до них [12, 43, 71, 167].

Під час проведення корекційно-психологічної роботи В. М. Синьов пропонує здійснювати як диференційований (заснований на врахуванні типологічних особливостей різних форм розумової відсталості, наприклад переважання збудження над гальмуванням, або навпаки, поєднання розумової відсталості з психопатоподібною поведінкою чи без неї, наявність додаткових порушень мовного чи фізичного розвитку), так й індивідуальний підхід, пов'язаний з глибиною інтелектуального недорозвинення конкретного розумово відсталого засудженого, рівня його розумової та фізичної працездатності, особливостями емоцій, почуттів, волі, спрямованості [170].

Вчені зазначають, що найбільшого ефекту в корекційно-психологічній роботі з розумово відсталими досягають тоді, коли вона орієнтована на розвиток вищих психічних функцій: логічного мислення, яке передбачає вміння встановлювати зв'язки між явищами реальної дійсності, доводити чи спростовувати думки; довільної уваги, пам'яті, поведінки загалом, що ґрунтується на усвідомленні власних дій і поведінкових реакцій, розумінні мотивів і самокерування ними; вищих емоцій і почуттів, тобто виховання

соціально адекватних, людських емоційних переживань морального, естетичного, інтелектуального характеру [1, 165, 166, 169].

Принципово важливо мати уявлення про потенційні особистісні можливості розумово відсталого людини. Передбачається, що робота з реабілітації має вестися систематично, тривалий час і бути спрямованою на розвиток соціального інтелекту, правильного розуміння дійсності, здатності співпереживати іншій людині та адекватно сприймати себе.

Агресивний контингент розумово відсталих, наголошують В. М. Синьов, О. В. Гаврилов, Л. М. Руденко, слід обов'язково навчати навичкам безконфліктного спілкування, слухняності, а також толерантності та компромісу. У залежних від когось, невпевнених у собі осіб потрібно розвивати навички спілкування, знімати комунікативну тривожність. Надалі таку корекцію слід повторювати, закріплюючи досягнуті результати, схвалювати, заохочувати будь-які прояви доброго, уважного ставлення до оточуючих [165, 166, 156, 34]. Корекційно-психологічна робота потребує органічного поєднання двох ліній педагогічного впливу на особистість розумово відсталого. З одного боку, важливою є спеціальна адаптація змісту, умов і способів впливів на розумово відсталих з урахуванням їхніх знижених пізнавальних можливостей для того, аби забезпечити розуміння, засвоєння і оволодіння ними тією різноманітною інформацією, яка адресується до їхньої свідомості. З другого боку, необхідно враховувати індивідуально-типологічні особливості засудженого з розумовою відсталістю, як це роблять під час психологічного консультування та психологічної корекції з розумово збереженими особистостями.

Розглянемо внутрішньо-особистісні та соціально-психологічні детермінанти індивідуальних особливостей засуджених з розладами особистості та поведінки.

П. Б. Ганнушкін виділив три найважливіші критерії психопатій: виражена патологія рис особистості, порушення адаптації; тотальність психопатичних особливостей, що визначають весь психічний образ людини (мотиваційно-емоційну сферу, мислення); їхня відносна стабільність, низька зворотність [37].

У генезі «ядерних» (або конституціональних) психопатій, О. В. Кербіков вважає, що головну роль відіграють біологічні, конституціональні фактори [68]. До цього типу психопатій відносять вроджені чи рано придбані психічні аномалії, за яких виявляється дисгармонія емоційно-вольової сфери. Становлення «крайових» психопатій пов'язано з порушенням розвитку особистості в постнатальному періоді. Це аномалії характеру, що виникають унаслідок патохарактерологічного розвитку особистості під впливом несприятливих соціально-психологічних факторів. Особливе патогенетичне значення у формуванні крайових психопатій має емоційна депривація в ранньому дитячому віці (у разі фізичної потворності, сирітства тощо), а також неправильне виховання за типом гіперопіки («кумир сім'ї» тощо).

Для деяких зарубіжних і вітчизняних авторів головною ознакою психопатій є асоціальність, зіткнення психопатичних особистостей із законом [18, 97, 105]. Проте ототожнення психопатів і злочинців абсолютно неприпустимо, оскільки злочинна поведінка психопатичних особистостей є наслідком не вади психічного розвитку, а антисоціальних установок особистості.

За наявними в літературі даними, для осіб, із психопатією дуже характерний стан дезадаптації, зумовленої неможливістю задоволення актуальних потреб, самоактуалізацією, постійними конфліктами з оточенням [13, 15, 24, 37, 49, 54, 61, 68, 70, 87, 96, 107, 116, 119, 163, 188]. Наслідком цього є розлади, що належать до тривожного ряду: внутрішнє напруження звужує можливості орієнтування та адекватного реагування на ситуації, виділення головних, істотних чинників.

Такий стан, наголошує Л. М. Балабанова, є, по суті, фрустрацією, суб'єктивно сприймається як вкрай несприятливий, що загрожує цілісності та самоідентичності суб'єкта, призводить до накопичення афекту і породжує потребу звільнитися від тривоги [15]. Останнє, на її думку, можливо або за допомогою інтрапсихічної адаптації (перебудувати себе), чи шляхом зміни ситуації до задоволення потреби. Перший із варіантів являє собою корекцію ієрархії потреб, способів їх реалізації та відповідно до цього відбувається зміна ставлення до середовища, що, зокрема, досягається шляхом включення механізмів

психологічного захисту. Для психопатичних особистостей це зробити важко, оскільки їм не притаманна здатність до гнучкої перебудови потреб, у тому числі заміни одних на інші, до пошуку та визначення нових способів їх задоволення, натомість, вони мають обмежений набір індивідуальних засобів позбавлення від фрустрації та зняття тривоги. Також характерним для них є порушення опосередкованості потреб, коли вони прагнуть негайно досягти бажаного.

Другим із варіантів є зміна ситуацій, що для них також є вкрай складно. У цих особистостей, як зазначає А. А. Меграбян, порушені орієнтація в наявній ситуації та її оцінка, що пов'язано з внутрішньою напругою і тривогою; вони обмежено спираються на минулий досвід і погано прогнозують майбутнє [107]. Останнє полягає в тому, що психопатичні особистості його взагалі не передбачають або, навпаки, надмірно зосереджені на спробах прогнозувати і тому втрачають можливість враховувати вже наявні обставини. Тобто, прогноз відірваний від реальності, оскільки психопатичні особистості перебирають усі можливі результати ситуації, забувши про неї саму.

Ще В. М. Бехтерєв, наголошував, що прийнятне для суспільства вирішення конкретних життєвих ситуацій для деяких осіб із психопатією фактично заблоковано, і вони знаходять вихід із неї шляхом вчинення злочинних дій [20]. Це для них найбільш простий і доступний спосіб вирішення стресових ситуацій. Проте, це аж ніяк не означає, що всі психопати приречені на скоєння злочинів, оскільки успішна соціалізація, сприятливі впливи, продумане виховання в поєднанні з медичною і психологічною допомогою можуть забезпечити правослухняну поведінку.

Дані клініко-кримінологічних досліджень показують, що психопатії та інші види нервово-психічних розладів можуть порушити соціальну адаптацію індивіда, сприяти вчиненню злочинів, а антисуспільний спосіб життя в мікросередовищі злочинців і набуття шкідливих звичок можуть посилювати психічні розлади [9, 7, 12, 13, 15, 16, 31, 41, 55, 76, 82, 83, 84, 87]. При цьому підкреслюється неадекватність дій психопатів у відповідь на зовнішні стимули, часто бурхливі реакції з мізерних причин, через що ускладнюється адаптація і

настає дезадаптація. Неадекватність, як зауважує Ю. М. Антонян, слід розуміти лише як зовнішню оцінку реакції, оскільки суб'єктивно вона відповідає даній особистості, її психологічним особливостям, зумовленим наявною психічною аномалією, а тому адекватна цій особистості [7].

І. А. Кудрявцев зазначає, що психопатичні особистості бурхливо реагують не тільки на нікчемні подразники. Злочинні насильницькі дії скоюються ними й у відповідь на тяжкі образи, які явно провокуються вчинками потерпілих, що простежується, наприклад, у процесі аналізу вбивств на підґрунті сімейних стосунків [87]. Такі дії, природно, можуть скоїти і психічно здорові особи. Тому лише факт наявності вади психічного розвитку повністю ще не розкриває суб'єктивних причин таких дій.

У контексті нашого дослідження важливим є питання про психологічні особливості психопатичних осіб, що детермінують їхню протиправну поведінку. Як зазначають Ю. М. Антонян, С. В. Бородін, В. В. Гульдман, ці особливості формуються під впливом психопатії [12, 13]. Вона ускладнює засвоєння і реалізацію ними соціальних норм, що регулюють відносини людей у різних ситуаціях, зокрема складних. Однак цього недостатньо для пояснення злочинних дій психопатичних осіб, оскільки незрозуміло, чому все-таки психопат скоїв саме ці, а не інші дії.

Т. О. Морозова, розглядаючи мотивації протиправних дій у психопатичних осіб, відзначає порушення ієрархії й опосередкування діяльності в поєднанні з розладом прогнозувальної функції та врахування минулого досвіду [116]. Більшість психопатичних особистостей, вважає науковець, здійснюють протиправні дії в стані компенсації, що й визначає їх осудність.

Компенсація ж, на думку, А. Є. Лічко, здійснюється двома шляхами: перший зумовлений впливом соціально-сприятливих умов, за яких відбувається згладжування основних психопатичних особливостей, а другий реалізується за допомогою вироблення вторинних психопатичних рис, що згладжують основний симптомокомплекс, і рис пов'язаних із внутрішніми ресурсами психіки особистості [95]. Цей варіант простежується частіше, і в ньому можуть бути

явища гіперкомпенсації та псевдокомпенсації, коли нові риси особистості вже самі по собі перешкоджають повноцінному пристосуванню до навколишніх умов.

За даними Ю. М. Антоняна і В. В. Гульдана, найбільшу групу серед обстежених злочинців становлять психопатичні особистості збудливого типу – 45,6% [13]. Вони характеризуються дратівливістю, гарячковістю, нападами гніву, люті. Їх відрізняє постійна готовність до афективних розрядок за незначним приводом, розлади настрою з переважною дисфоричною забарвленістю (експлозивний варіант). У багатьох спостерігаються образливість, жорстокість, похмурість, схильність до накопичення переживань, злопам'ятність (епілептоїдний варіант). Головна особливість збудливих психопатів – експлозивно-брутальний («вибуховий») тип реагування на зовнішні перешкоди, перепони, протидії їхнім домаганням. Науковці відзначають прагнення у них до реалізації неадекватно завищеної самооцінки, рівня домагань, нетерпимість до протидії, тенденцію до домінування, владарювання, впертість, образливість, схильність до самонавіювання і до розрядки афективної напруги з будь-якого приводу, у формі насильства чи порушення громадського порядку.

О. О. Несен зазначає, що скоєні цією групою психопатичних засуджених злочини переважно були спрямовані проти особистості (вбивства, тілесні ушкодження, зґвалтування); це – корисливі й корисливо-насильницькі злочини та злочини проти громадського порядку, включаючи хуліганські [119]. Для даного типу характерним є зовні непомітне накопичення афекту, а потім його несподіваний для оточення вияв, часто у вигляді агресивних і аутоагресивних реакцій. У період накопичення вони напружені, роздратовані, сварливі, а на піці реакції іноді спостерігається афективне звуження свідомості. Бурхливі спалахи не зникають безслідно, а залишають після себе дедалі триваліші розлади настрою, з підвищеною готовністю до їх повторення з появою навіть незначного приводу. Таким чином виникає ланцюг психопатичних реакцій, більшість з яких можуть розряджатися агресією чи суїцидом. Часте повторення бурхливих реакцій призводить до посилення розладу, за якого стає дедалі важче позбутися негативно забарвлених переживань і уявлень. Створюється замкнене коло. Психопатичним

особам збудливого типу дуже складно пристосуватися до нових обставин, у них низькі адаптаційні можливості, що часто простежується, коли вони прибувають до пенітенціарної установи.

Нові вимоги, наголошує В. М. Синьов, часто виявляються неадекватними психологічним ресурсам такої особистості і тому можуть породжувати дії, що оцінюються як хуліганство чи образи, заподіяння тілесних ушкоджень тощо [170]. Для них критичними уявляються ситуації підвищеної відповідальності та контролю, суворой дисципліни, яка присутня у виправних закладах. Тому психопатичні особи часто порушують правила режиму, у них накопичуються конфлікти з іншими засудженими і працівниками установи; навіть схильні до втечі, бо це, на їхню думку, кращий вихід із ситуації, що склалася.

Більшість науковців найбільш вираженою рисою психопатичних осіб збудливого типу вважають недостатню соціалізацію, яка виявляється в порушенні здатності адекватно сприймати навколишнє середовище і будувати свою поведінку відповідно до вимог соціальних норм [12, 13, 15, 20, 24, 31, 37, 54, 63, 68, 87, 96, 115, 116, 119, 173]. Такі норми ними погано засвоюються і не інтеріорізуються, тому й не справляють серйозного впливу на поведінку. Це в більшості випадків відбувається внаслідок незадовільної соціалізації особистості на перших етапах онтогенезу, причому у їх вихованні часто простежувалася жорстокість у поводженні з ними батьків, відсутність емоційного контакту з ними, постійні приниження, побої, образи, грубість чи майже повна відсутність виховання, бездоглядність.

Одним з найбільш криміногенних наслідків недостатньої соціалізації, на думку Ю. М. Антоняна і В. В. Гульдана, є вкрай слабка ідентифікація психопатичних особистостей збудливого кола з оточуючими їх людьми [13]. В. В. Столін визначає ідентифікацію, як придбання, присвоєння властивостей інших осіб, вміння поставити себе на їх місце [186]. Вона є основою для формування емпатії, співпереживання. Відсутність цих якостей може сприяти скоєнню тяжких злочинів проти особистості з особливою жорстокістю.

Дезідентифікація, як зазначають Ю. М. Антонян, П. П. Михайленко, П. С. Дагель, О. Ф. Зелінський, є однією з форм вияву відчуження особистості і становить одну з найскладніших проблем механізму індивідуальної злочинної поведінки [112, 56]. Взаємодія властивої психопатичним особистостям емотивності з таким психічним явищем, як дезідентифікація, на думку науковців, може активно сприяти злочинній поведінці. Адже емотивність цих осіб немовби звернена на себе і виявляється у формі підвищеної вразливості в міжособистісних стосунках. Оскільки вони недостатньо ідентифіковані з іншими людьми, то агресія на адресу джерела вразливості стає більш імовірною.

Іншою провідною властивістю особистості психопатичних злочинців, наголошує Л. М. Балабанова, є імпульсивність, яка у поєднанні з ригідністю набуває постійного і тотального характеру, який не коригується ситуаціями, що виникають [15]. Через це вони постійно конфліктують зі своїм оточенням, що ще більше підсилює їх дезадаптацію і підвищує тривогу, формуючи стійкі афективні установки агресивного змісту. Подібні установки починають домінувати в їхній психіці, закріплюються в ній і визначають сприйняття реальності.

При цьому будь-який корекційний вплив сприймається ними як агресія, яка зумовлює захисну реакцію, теж агресивну. Через схильність до накопичення афекту у відповідь на незначний за силою коригуючий вплив середовища може відбутися афективний вибух з некерованими агресивними вчинками. Тому пенітенціарним працівникам, що здійснюють процес ресоціалізації, а особливо психологу, в психокорекційній діяльності щодо психопатичних осіб слід враховувати як саму ваду, так і їхні особистісні особливості.

Як ми вже згадували, значні труднощі у виконанні кримінальних покарань стосовно осіб з вадами психічного розвитку (так само як і в розкритті, розслідуванні та судовому розгляді здійснених ними злочинів) визначаються тим, що засуджені з порушеннями психіки самим кримінально-виправним законом не виокремлюються із загальної маси злочинців, автоматично зараховуються до якоїсь середньої моделі без властивих їм патологічних ознак, що зумовлюють індивідуальний образ кожного з них.

Закономірно, що більшість співробітників виправних установ просто не знають, хто із засуджених має вади психічного розвитку, як це відбивається на їхній поведінці, та, зазвичай, рідко замислюються про необхідність іншого підходу до них під час проведення виховної роботи, застосування заходів заохочення і стягнення.

Те, що кримінально-виправний закон не виділяє злочинців з вадами психічного розвитку, позначається й на тому, що вони не отримують будь-якої спеціальної соціальної допомоги при звільненні. Загалом це підвищує ймовірність рецидивів. Врахування вад психічного розвитку в засуджених у кримінально-виправному кодексі, як зазначають Ю. М. Антонян і С. В. Бородін, є дуже важливим з огляду на те, що він є правовою оцінкою не тільки особистості злочинця, але й самого злочину, точніше, його об'єктивної сторони, а також механізмів і мотивів злочинної поведінки. Адже відомо, що зміст, характер, спрямованість кримінально-правових вчинків, їхні окремі, юридично значущі, деталі великою мірою залежать від особистості [12].

У контексті нашого дослідження важливим є питання про особистісні риси, які значною мірою властиві засудженим з вадами психічного розвитку (як розумово відсталим, так і з розладами особистості та поведінки).

Передусім, це тривожність. На думку Ю. М. Антоняна і В. В. Гульдан, на найвищому рівні тривожності з'являється страх смерті, який долається, компенсується шляхом агресивних дій, що мають характер захисту від зовнішньої агресії [13]. У цьому полягає особистісний сенс більшості насильницьких злочинів. Не має винятку і значна частина зґвалтувань, мотивація яких також може міститись у ствердженні себе як біологічної істоти. Усе це загалом – охорона свого біологічного буття. На нижчому рівні тривожність породжує загальну невпевненість людини у своєму соціальному існуванні, щодо місця в житті, соціальної визначеності, спричинює відчуття загрози.

Скоєння корисливих злочинів шляхом реального придбання матеріальних благ дозволяє зняти, однак лише на певний час, як і в першому випадку, названі фундаментальні, іманентні стани і психотравмувальні переживання. Можна

сказати, що в цьому полягає охорона свого соціального буття. Якщо в першому разі, тривожність усвідомлюється рідко, то в другому – набагато частіше. Дійсність, завичай, не така однолінійна. Вбивства, тілесні ушкодження, звалтування, хуліганські дії можуть здійснюватись і для захисту свого соціального існування, подолання пов'язаних з ним невпевненості та неспокою, зокрема у разі образи, приниження людської гідності. При цьому важливо не те, що приниження і образи мали місце насправді, головне, що вони суб'єктивно сприймаються такими. Можливі й інші варіанти поєднань, коли, наприклад, вбивства вчинюються заради придбання матеріальних благ. Загалом, зазначає В. К. Вілюнас, соціальні та біологічні аспекти захисту якнайтісніше переплітаються і взаємодіють один з одним [30].

Тривожність і тривога спостерігаються в рамках більшості психіатричних синдромів, зауважує Л. С. Виготський: астенічного (стан підвищеної стомлюваності, дратівливості, нестійкого настрою), депресивного (пригнічений настрій, зниження психічної та рухової активності), деперсоналізації (розлади самосвідомості, які виявляються відчуттям зміни всіх або деяких психічних процесів), дереалізаційному (розлад самосвідомості, що супроводжується почуттям зміни навколишнього соціального і природного середовища), рухових розладів (втрата можливості рухатися, збудження чи їх чергування), паранояльного (особливо марення переслідування), затьмарення свідомості, а також низки негативних (дефіцитарних) психопатологічних синдромів [33].

Наступна особистісна риса – навіюваність. Криміногенну роль навіюваності можна прослідкувати при скоєнні різних злочинів: крадіжок, вбивств, заподіянні тяжких тілесних ушкоджень, хуліганства, бродяжництва тощо. Найбільш очевидною вона є в груповій злочинній поведінці, і можна стверджувати, що навіюваність – одна із психологічних основ такої поведінки. Саме навіюваність сприяє протиправним діям неповнолітніх, які в більшості випадків здійснюються в групі.

Цей чинник достатньо помітний і в разі скоєння злочинів поодиноці, зазначає Г. М. Мінковський – якщо людина діє під впливом інших людей (про що більшість

з них може і не підозрювати) чи ідей і уявлень, що мають для неї значну цінність [114]. Навіюваність може виступати, з одного боку, як бар'єр, що істотно перешкоджає реалізації виховних, профілактичних зусиль, зокрема у справі перевиховання і виправлення засуджених, а з іншого боку, може допомогти в просуванні психокорекційних заходів, якщо психолог правильно побудує стосунки із засудженими з вадами психічного розвитку.

Означеній категорії засуджених притаманна жорстокість. Із психологічної точки зору під жорстокістю як особистісною рисою слід розуміти прагнення до спричинення страждань людям і тваринам, що виражається в діях, бездіяльності, словах, а також фантазуваннях відповідного змісту [73].

Вияви жорстокості, вказує Т. О. Морозова, можуть бути навмисними чи імпульсними, свідомими чи неусвідомленими, особливо за мотивацією, офіційно санкціонованими або злочинними [116]. Головне, що в поведінці вона завжди має бути спрямована на спричинення страждань заради страждань. Інакше жорстокість позбавляється особистісного сенсу для особи, яка спричиняє ці страждання.

Жорстокість є цілком конкретною особистісною властивістю насильницького злочинця, яка виявляється в антигромадській поведінці, спрямованій на спричинення страждань. Простежуючи формування жорстокості в структурі особистості та її зв'язок з мікросоціальними чинниками (несприятливими умовами формування особистості, системою відносин суб'єкта), низка дослідників стверджує, що в основі актуалізації жорстокості лежать дефекти ціннісно-нормативної сфери суб'єкта, а саме порушення розуміння цінності іншої людини [6, 8, 10, 11, 16].

У загальному вигляді з цим важко погодитись, адже практика показує, що достатньо часто особливою жорстокістю супроводжуються афективні злочини, наприклад вбивства з ревнощів, коли у злочинця було, навпаки, дуже цінне ставлення до жертви, подолати яке він зміг, тільки знищивши об'єкт такого свого ставлення. До того ж незрозуміло, чому порушення розуміння цінності іншої людини призводить до вбивств саме з жорстокістю (і тим паче з особливою жорстокістю).

На думку О. І. Ушатікова і О. Г. Ковальова, порушення цінності іншої людини таким чином у багатьох випадках дійсно є необхідною внутрішньою умовою при здійсненні вбивств, однак не може виступати збудником такої поведінки [83].

Засудженим з вадами психічного розвитку властива агресивність. Загалом під агресивністю можна розуміти реакцію особистості на фрустрацію потреб і конфлікт, яка виражається в суб'єктивній тенденції до ворожої поведінки, спрямованої до повного чи часткового пригнічення іншої людини чи людей, їх обмеженню, керуванню ними, на заподіяння їм збитків чи страждань [73, 210]. Проте, на відміну від жорстокості, заподіяння збитку або страждань не є самоціллю, тобто агресивні дії не плануються і не здійснюються заради того, щоб завдати збитків чи страждань.

Для осіб з вадами психічного розвитку агресивність характерна через підвищену тривожність, підсвідому невпевненість у своєму соціальному і біологічному статусі, побоювання, що виникають спонтанно, відчуття загрози з боку оточення і відчуженості. Тому агресивність у них частіше набуває суб'єктивного сенсу захисту від ворожого середовища.

Ригідність також притаманна таким засудженим. Серед злочинців ригідність виражена значно сильніше, ніж у законослухняних громадян.

В. Н. Бурлаков, В. П. Сальников, С. В. Степашин зазначають, що вибіркоче репрезентативне дослідження групи злочинців за допомогою ММПІ показало, що ригідність (шкала 6) разом з імпульсивністю (шкала 4) і соціально-психологічною ізоляцією, відчуженістю (шкала 8) належать до найхарактерніших рис особистості злочинця [84]. Найчастіше вони притаманні особам, що скоїли розбої, зґвалтування, вбивства, заподіяли тяжкі тілесні ушкодження.

Як відомо, у психології ригідність розуміється як нездатність особистості змінювати свою поведінку відповідно до ситуацій, що змінюються, як прихильність до одного й того ж самого способу дій, попри те, що зовнішні умови стали іншими [176]. Б. В. Зейгарник і Б. С. Братусь відзначають, що ригідність передбачає і застрягання афекту, суб'єктивну неможливість змінити структуру афективних

проявів, фіксацію на одноманітних об'єктах, незмінність їх емоційної значущості [54]. Ригідність часто пов'язана з підозрілістю, злопам'ятністю, підвищеною чутливістю в міжособистісних стосунках.

Афекти, які досягають великої сили і виявляють тенденції до застрягання, поступово дедалі більше поглинають думки суб'єкта, що призводить до виникнення надцінних ідей і навіть маревних, параноїчних ідей. Поза клінічною сферою такий розвиток маревного характеру можна спостерігати, насамперед, у зв'язку з ревнощами. У сфері еротики людина більш, ніж в інших, постійно коливається між надією і побоюванням, і через це афект посилюється.

Особливий інтерес становлять патопсихологічні властивості тих категорій злочинців, для яких найбільш характерною є ригідність як особистісна риса. Більшість науковців зауважують, що ригідність впливає на поведінку в момент прийняття рішення [12, 13, 41, 43, 163].

Серед вбивць, зазначає Ю. М. Антонян, присутня значна кількість осіб, що виявили ригідні установки в критичній ситуації, порівняно з групою розкрадачів [11]. У насильницьких злочинців виробилася установка на злочинний спосіб вирішення конфлікту, інакше кажучи, утворилася ригідна операціональна установка.

Загалом насильницькі злочинці порівняно з корисливими менш адекватно сприймають і оцінюють ситуацію, не можуть належною мірою коригувати свої дії у відповідь на зміну ситуації, частіше діють стереотипно, шаблонним способом. Це свідчить про те, що насильницькі злочинці менш адаптивні, а їхня установка на певний спосіб створює деяку «інерцію» діяльності.

Узагальнюючи вищевикладене, можна зробити висновок про різноманітність особистісних і поведінкових виявів, як серед розумово відсталих, так і серед психопатичних осіб. Водночас вони мають свої особливості, пов'язані з недорозвиненням психічної сфери: у розумово відсталих, особливо у мисленнєвій діяльності та в програмуванні, які впливають із цього, дефіциту критичних здібностей; у психопатичних осіб, особливо в емоційно-вольовій сфері,

недорозвиток якої також віддзеркалюється в проблемах програмування, контролі своїх дій та довільній регуляції поведінки.

Це може призводити до дезадаптивних форм поведінки, до поверхових особистих контактів, слабого співпереживання і співчуття, ситуативних та нестійких спонукань і дій. Розгальмованість та підвищена збудливість притаманна як розумово відсталим, так і психопатичним особам, і вони провокують імпульсивну поведінку з частими афективними реакціями, неадекватними способами виходу з конфлікту. Афективні реакції швидко закріплюються на рівні особистісного стереотипу і можуть повторюватися без наявних причин, поза реальними конфліктами. Мотиваційна незрілість може визначати прагнення осіб з вадами психічного розвитку до залежності від авторитетних, вольових, владних людей. Некритичність самооцінки виявляється в схильності до перебільшення своїх можливостей. Нестійкість емоційних виявів і поведінки визначає особливості їх соціальних стосунків; вони непослідовні, нерівні, нелогічні, конфліктні та малопередбачувані.

Висновки до першого розділу

У першому розділі «Психологічний супровід процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку як соціально-психологічна проблема» нами розглянуто зміст таких понять, як: «психологічний супровід», «процес ресоціалізації» та уточнено поняття «засуджені з вадами психічного розвитку».

У результаті аналізу спеціальної літератури з теми дослідження ми дійшли висновку, що різні підходи до трактування поняття «психологічний супровід» можна об'єднати у три основні напрями. Перший напрям розглядає психологічний супровід осіб з вадами розвитку (сліпих) як спеціально організований процес, спрямований на створення «перехідного простору»; другий – як соціально-психологічний патронаж, психологічну допомогу дітям, дорослим та їхнім сім'ям; третій – як метод, що забезпечує створення умов для прийняття суб'єктом (засудженим) оптимальних рішень у різних ситуаціях життєвого вибору.

У процесі дослідження нами зроблено висновок про те, що психологічний супровід процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку є інтегративною технологією, основною ідеєю якої є створення умов для відновлення потенціалу розвитку і саморозвитку особистості з метою її самостійного подальшого, успішного існування в соціумі. Вважаємо, що ефективність психологічного супроводу процесу ресоціалізації саме осіб з вадами психічного розвитку, які відбувають покарання, залежить від обов'язкового врахування спеціалістами соціально-психологічної служби пенітенціарної установи специфічного статусу в середовищі засуджених цієї категорії осіб, впливу статусу на особистість; самих вад психічного розвитку, психологічних особливостей, індивідуально-типологічної належності засуджених та сформованості адекватних уявлень їх про себе в перспективі.

Для наукового усвідомлення сутності процесу ресоціалізації засуджених здійснено уточнення смислу й значення поняття «процес ресоціалізації».

Ми поділяємо думку науковців, які трактують процес ресоціалізації, як виправлення засудженого, формування у нього правослухняної поведінки, стимулювання на таку життєву позицію, що відповідає соціальним нормам, на основі відновлення, збереження та розвитку соціально корисних якостей і відносин, як у період відбування покарання, так і після звільнення, подальшої адаптації до самостійного життя на волі, наголошучи на зацікавленості в ресоціалізації насамперед самого засудженого. У процесі ресоціалізації засуджені з вадами психічного розвитку також повинні досягти такої зміни особистісних якостей, яка дала б їм змогу повернутися в соціум із саморегульованою, стабільною соціально-нормативною поведінкою.

Поняття «вади психічного розвитку» в патопсихології, корекційній педагогіці, спеціальній та кримінальній психології тлумачать по-різному. В контексті нашого дослідження до засуджених з вадами психічного розвитку, що не виключають осудності, відносимо осіб, у яких нормальний хід загального розвитку порушено внаслідок психічного дефекту, однак це не позбавляє їх кримінальної відповідальності на підставі відповідної професійної експертизи. До

цієї категорії належать передусім особи з легким ступенем розумової відсталості та особи з розладами особистості й поведінки.

На нашу думку, логічно розуміти поняття психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених і психологічного супроводу самих засуджених у цьому процесі як, в принципі, рівнозначні, хоча перше з них є ширшим, оскільки включає психологічні аспекти кадрового і науково-методичного забезпечення ресоціалізаційної пенітенціарної діяльності. Тому наголошуємо, що під час здійснення психологічного супроводу означеної категорії засуджених необхідним є врахування їхніх індивідуально-психологічних особливостей.

Загальними особистісними рисами, що тією чи іншою мірою притаманні особам як з легким ступенем розумової відсталості, так і з розладами особистості й поведінки, є тривожність, навіюваність, жорстокість, агресивність, ригідність. Водночас виокремлюються особливості, пов'язані з недорозвиненням психічної сфери: у розумово відсталих – особливо у мисленнєвій діяльності та програмуванні, дефіциті критичних здібностей; у осіб з розладами особистості та поведінки – в емоційно-вольовій сфері, недорозвиток якої також відображається в проблемах програмування, контролі своїх дій і довільній регуляції поведінки.

Саме індивідуально-особистісні особливості засуджених з вадами психічного розвитку можуть призводити до дезадаптивних форм поведінки, поверхових особистих контактів, слабкого співпереживання і співчуття, ситуативних та нестійких спонукань і дій. З огляду на це в психологічному супроводі процесу ресоціалізації даних осіб важливою є діагностика індивідуально-типологічних особливостей їхньої особистості для прогнозування поведінки засудженого та обрання дієвих методів психокорекційного і виховного впливу на нього.

Присутність у виправних установах певної кількості осіб з вадами психічного розвитку зумовлює актуальність і значущість проблеми психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку яку на сьогодні ще недостатньо розроблено, для пенітенціарної теорії та практики.

Основний зміст розділу висвітлено у працях автора:

1. Харченко Т.Г. До проблеми психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку / Т.Г.Харченко // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія. Збірник наукових праць Наука і сучасність. Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – №8. – С.114 – 117.

2. Харченко Т.Г. Проблема ресоціалізації засуджених з психічними аномаліями в теорії і практиці пенітенціарії / Т.Г.Харченко // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету: Серія соціально-педагогічна. Випуск VII / За ред. О.В.Гаврилова, В.І.Співака. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В.С., 2007. – 420 с. – С.400 – 402.

3. Харченко Т.Г. Теоретико-методологічні аспекти психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку / Т.Г.Харченко // Матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених «Актуальні питання сучасної психології» 25 травня 2014 р., місто Суми – С. 186 – 189.

4. Харченко Т.Г. Особливості психологічної підтримки засуджених з вадами психічного розвитку / Т.Г.Харченко // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 21–22 жовтня 2010 р. «Творчий потенціал, як умова та засіб реалізації особистості в трансформаційному суспільстві». У 2-х частинах (частина 1) – Суми: Нота Бене, 2010. – 198 с., С. 73 – 74.

5. Харченко Т.Г. Особливості психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку / Т.Г.Харченко // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 27–28 жовтня 2010 р. «Освіта в інформаційному суспільстві: філософські, психологічні та педагогічні аспекти». – Суми: Університетська книга, 2010. – 187 с., С. 55 – 56.

6. Харченко Т.Г. Професійна культура пенітенціарних психологів / Т.Г.Харченко // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Професійна культура фахівця: сутність, реалії, перспективи» 22 – 23 листопада 2012р. місто Суми. – С.47 – 48.

7. Харченко Т.Г. Психологічна культура пенітенціарного психолога / Т.Г.Харченко // Матеріали II регіонального семінару з міжнародною участю «Психологічна культура в становленні особистості як суб'єкта життєдіяльності» 19 квітня 2013р., місто Суми. – С.89 – 92.

8. Харченко Т.Г. Психологічна просвіта працівників пенітенціарних закладів / Т.Г.Харченко // Матеріали регіонального семінару з міжнародною участю «Психологічна просвіта у навчальному закладі: сутність, проблеми, перспективи» 31 жовтня 2013р., місто Суми. – С.56-58.

9.Харченко Т.Г. Психологічна просвіта в діяльності пенітенціарного психолога / Т.Г.Харченко // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Психологічна просвіта у сучасному суспільстві: методологія, досвід, перспективи» 20 – 21 листопада 2014 р., місто Суми – С. 124 – 126.

Розділ II

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЗАСУДЖЕНИХ З ВАДАМИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА СУЧАСНОЇ ПРАКТИКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ПРОЦЕСУ ЇХ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ

2.1. Організація і методика дослідження

В основу нашого дослідження покладено принципи системного підходу до вивчення особистості, відповідно до яких особистість розглядається як продукт соціального розвитку [4, 14, 25, 33, 93, 98, 117] з урахуванням особливостей її розвитку і порушення онтогенезу [48, 70, 91, 155, 173]. У процесі психологічного дослідження ми дотримувалися таких принципів: 1) принципу об'єктивності; 2) принципу вивчення психологічних явищ в їх розвитку; 3) принципу аналітико-синтетичного вивчення особистості. Були використані наступні методи: аналіз нормативно-правових документів, вивчення документації пенітенціарних установ; цілеспрямоване спостереження, бесіди, опитування, анкетування пенітенціарного персоналу та засуджених, узагальнення поданих спеціалістами характеристик на засуджених; констатувальний експеримент; тестування, якісна і кількісна обробка результатів дослідження [141].

У роботі були використані як вербальні, так і проєктивні методики, які в сукупності, на нашу думку, узгоджують результати одна одної, є поєднуваними, й водночас, вносять нову і специфічну інформацію. Важливим чинником при виборі пакету методик виступали такі критерії, як компактність процедури і простота стимульного матеріалу, що дозволило уникнути понятійних утруднень при виконанні тестів специфічним контингентом засуджених з вадами психічного розвитку.

Науково-дослідна робота з проблеми психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку здійснювалася у декілька основних етапів.

I ЕТАП (підготовчий). Цей етап включав вивчення наукової літератури вітчизняних і зарубіжних авторів з проблеми психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку. На даному етапі здійснювався аналіз різних підходів учених до проблеми відбування покарання засудженими з вадами психічного розвитку; системний опис об'єкту, встановлювалася залежність психологічних особливостей особистостей з вадами психічного розвитку від виду скоєного злочину та з'ясовувався вплив особистісних особливостей таких засуджених на процеси їх виправлення, ресоціалізації та адаптації.

II ЕТАП (основний). На цьому етапі проводився аналіз нормативно-правових документів, документації виправних установ з роботи соціально-психологічної служби. Було організовано бесіди з працівниками та опитування пенітенціарного персоналу за допомогою розробленої нами анкети (Додаток А), що дозволило дослідити стан сучасної практики психологічної роботи у виправних закладах із засудженими з вадами психічного розвитку.

За допомогою пакету методик були досліджені психологічні особливості засуджених з вадами психічного розвитку і здійснено виділення їх груп залежно від типологічних властивостей особистостей.

На даному етапі основними методами дослідження були: біографічний; бесіда і аналіз особової картки засуджених; цілеспрямоване спостереження; метод узагальнення незалежних характеристик психологів, психіатрів, начальників відділень; тестування з використанням наступних тестових методик: індивідуальний типологічний опитувальник (ІТО), розроблений Л. М. Собчик; методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча; методика «Дерево, люди, життя» П. Вілсона (адаптація Ю. І. Чепік).

У результаті узагальнення результатів експериментального дослідження були виділені основні групи засуджених з вадами психічного розвитку за ступенем адаптації: нормативні, акцентовані та дезадаптовані.

Кількісний і якісний аналіз отриманих емпіричних даних та їх інтерпретація, зокрема, з використанням методів математичної статистики, дозволив встановити

зв'язки між окремими психологічними характеристиками засуджених з вадами психічного розвитку [189].

Конкретизуємо зміст методів, що були використані нами в ході дослідження.

1. Біографічне опитування було спрямовано на вирішення наступних завдань:

- здійснення попереднього дослідження спрямованості особистості засуджених з вадами психічного розвитку;
- проведення попереднього непрямого дослідження психологічних особливостей особистості засуджених з вадами психічного розвитку.

Біографічне опитування використовувалося як інтегрована сукупність питань, спрямованих на вивчення об'єктивних даних про умови життя і виховання засуджених, які найбільш суттєво вплинули на формування криміногенної спрямованості. З цією метою був розроблений опитувальний лист для категорії засуджених з вадами психічного розвитку чоловічої статі, що досягли повноліття. Лист включав наступні положення: відомості про сім'ю, освіту і професію, про причини скоєного злочину тощо (Додаток Б).

2. Бесіда і аналіз особової справи засуджених використовувалися як допоміжні методи для уточнення відомостей біографічного характеру, з метою конкретизації відомостей про спрямованість особистості (за класифікацією В. Г. Деєва) та психологічні особливості. Метод бесіди використовувався для отримання інформації щодо особистості засуджених, конкретних умов їх розвитку, навчання, виховання в сім'ї, школі, соціальні зв'язки тощо.

В процесі вивчення особової картки були отримані відомості про особистість засуджених, їх спрямованість, психологічні особливості, кримінальні, виправні, соціально-демографічні характеристики, які згодом були доповнені іншими даними.

3. Цілеспрямоване спостереження було організовано з метою вивчення психологічних особливостей засуджених з вадами психічного розвитку чоловічої статі, що досягли повноліття. Спостереження проводили співробітники виправних установ (начальники відділень, психологи, психіатри), попередньо ознайомлені з процедурою і методикою.

4. Метод узагальнення незалежних характеристик розглядався нами як один з основних методів дослідження особистості засуджених з вадами психічного розвитку чоловічої статі, що досягли повноліття. Серед співробітників виправних установ, що надавали характеристику засудженим (начальники відділень, психологи, психіатри), була проведена підготовча робота, яка включала інструктаж про цілі вивчення особистості засуджених і способи фіксації даних.

За допомогою проведеного тестування була доповнена психологічна характеристика особливостей особистостей засуджених з вадами психічного розвитку чоловічої статі, що досягли повноліття.

5. Індивідуально-типологічний опитувальник, розроблений Л. М. Собчик.

Традиційне розуміння особистості як результату відображення соціальних аспектів існування людини, як інтеріорізованих в процесі діяльності соціальних цінностей позбавляє особистість індивідуального стилю, прирівнює її до соціально-бажаної моделі, знеособлює індивідуальність. Лише теоретично ми можемо розмежувати конституціональні особливості людини, її темперамент і характер від соціально набутих установок [104]. Важко з абсолютною точністю сказати, коли вперше ми можемо говорити про прояв деяких стійких особистісних властивостей і повністю сформованою особистістю. Більш коректним є цілісний підхід до розуміння особистості як конструкта, який включає в себе біологічну базу як основу, на якій розвиваються більш високі рівні людської психіки. Із широкого спектру вражень про навколишній світ кожна людина властивим тільки їй індивідуальним способом сприйняття обирає і засвоює певну інформацію, акцентуючи свою увагу на одних явищах і нехтуючи іншими.

Згідно теорії провідних тенденцій, яку розробила Л. М. Собчик, ця індивідуальна вибірковість по відношенню до явищ оточуючого світу і свій власний стиль засвоєння отриманої інформації створюють базу для формування різних, по-своєму неповторних особистостей за однакових умов середовища. В основі такого індивідуально окресленого стилю сприйняття, переробки і відтворення інформації про світ, що пізнається, трансформуючись у думки, переживання і вчинки людини, міститься та провідна тенденція, або ті дві-три провідні тенденції, які пронизують

всі рівні особистості, якими є соціальна спрямованість та ієрархія цінностей людини. У зв'язку з цим доцільно використовувати поняття «провідна тенденція». Воно більш ширше і динамічніше, ніж «риси», «властивість», «стан». Об'єднуючи все це разом, воно визначає напрям трансформації особистості в різні періоди життя і на різних рівнях самосвідомості.

Провідна індивідуально-особистісна тенденція пронизує всі рівні та етапи формування особистості – від індивідуально-типологічної предиспозиції та рис характеру до сформованої особистості. Вона визначає і тісно пов'язаний з конституцією людини темперамент та індивідуальні особливості мотиваційних, пізнавальних, емоційних і комунікативних аспектів людської психіки, і основний напрям соціальної активності, що проявляється потягом індивіда до одних сфер спілкування і цінностей та інтуїтивним відторгненням від інших [178]. Тобто, це – наскрізна стійка особистісна характеристика, що проявляється на всіх етапах розвитку особистості та на всіх рівнях самосвідомості.

Якщо соціально-прищеплені нормативи утворюють зовнішні атрибути поведінки, фасад особистості, то саме провідні тенденції містяться в основі непередбачуваних форм реагування в стані стресу; і якщо їх своєчасно виявити, то провідні тенденції підказують, як місце «прориву» неадекватних реакцій, так і варіанти можливого посилення контролю даної конкретної особистості та оволодіння ситуацією під впливом психологічної корекції.

Дослідження показали також, що кожна людина володіє певним діапазоном коливання (мінливості) особистісних властивостей, тобто є межі, в рамках яких різні характеристики можуть змінювати свою інтенсивність. Саме за рахунок цих коливань можлива певна амортизація, яка пом'якшує труднощі пристосування людини до умов життя, що змінюються. Нормою слід вважати не нульовий ступінь прояву тих чи інших типологічних проявів, а помірний прояв всіх тенденцій, але при цьому кожна з них врівноважується антитенденцією, тобто полярною якістю. Таким чином, здійснюється баланс, нормальна рівновага [40].

Зміни в цій рівновазі проявляються загостреними типологічними рисами.

Типологія індивідуально-особистісних властивостей заснована на базі теорії провідних тенденцій. Провідна тенденція – це дефініція, яка включає в себе і умови формування певної особистісної властивості, саму властивість, і predisпозицію до того стану, який може розвинути під впливом дій середовища і стати продовженням цієї властивості. Наприклад, підвищена тривожність, як конституціонально обумовлена властивість призводить до формування підвищеного рівня тривожності як індивідуально-особистісної риси та легко переростає в стан тривоги в рамках невротичної реакції [178]. Правильно підібрана психокорекція може сприяти посиленню контролю над тривожністю, успішному оволодінню ситуацією. Навпаки, неадекватні методи впливу можуть посилити тривожність, а при неврахованих інших тенденціях, таких як лабільність, сензитивність, інтровертованість тощо, недиференційоване застосування тієї чи іншої психокорекції призведе до ще більшої дезадаптації [124]. Те ж можна сказати і про інші тенденції; залежно від того, одна чи декілька тенденцій в структурі особистості є найбільш вираженими (ведучими), чи однозначний (однокореневий) чи багатозначний, мозаїчний особистісний патерн чи акцентований характер. Якщо по вертикалі тенденція пронизує різні аспекти особистості – базові властивості, риси характеру чи особливості актуального стану, то по горизонталі тенденція включає в себе той індивідуальний стиль, який проявляється в основних підструктурах особистості: мотиваційна сфера, емоційні особливості, когнітивний стиль і комунікативні властивості.

Когнітивний стиль індивіда визначається типом мислення [67]. Як показав досвід психодіагностичного вивчення великих масивів контингенту норми, тип сприйняття інформації, її переробки і відтворення також визначаються провідними тенденціями. Індивідуальний стиль міжособистісної поведінки також знаходиться в прямій залежності від типу реагування, в основі якого закладені все ті ж провідні тенденції.

Типологія індивідуальності базується на восьми тенденціях: чотири основних і чотири проміжних; результат поєднання двох тенденцій, що знаходяться поряд, реалізується у вигляді восьми варіантів соціальної поведінки.

Методика є достатньо лаконічним і простим за змістом опитувальником, який обробляється за допомогою спеціального ключа-шаблону, після чого виявляються кількісні оцінки ступеня вираженості кожної індивідуально-типологічної властивості та їх поєднань. Графічне зображення співвідношень цих властивостей дозволяє також зрозуміти ступінь компенсованості тенденцій, що вийшли за межу норми, трансформувалися в дезадаптивні прояви.

Опитувальник (Додаток В) відрізняється від більшості інших малою кількістю (всього 91) і простотою включених до нього тверджень, які не викликають настороженості з боку тих, кого опитують, а також наявністю шкал достовірності, які дозволяють судити про надійність отриманих результатів. Всі ці характеристики методики дозволяють передбачити її успішне застосування на засуджених з вадами психічного розвитку, для тестування яких потрібен достатньо простий, але водночас надійний стимульний матеріал.

Знаючи типологічну належність конкретної людини, ми можемо своєчасно вжити профілактичні заходи та індивідуалізувати шляхи корекції наростаючої емоційної напруженості, тобто використовувати диференційований підхід, що враховує індивідуальні особливості кожної людини.

6. Окрім індивідуально-типологічного опитувальника, в дослідженні була використана методика М. Рокіча «Ціннісні орієнтації» (Додаток Г). Перевагою методики є її універсальність, зручність і економічність у використанні та обробці результатів, а також, гнучкість, тобто можливість варіювати, як зі стимульним матеріалом (списки цінностей), так і з інструкціями.

М. Рокіч розрізняє два класи цінностей: термінальні – переконання в тому, що якась кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути; інструментальні – переконання в тому, що якийсь образ дій чи властивість особистості є переважаючим в кожній ситуації. Цей розподіл відповідає традиційному розподілу на цінності-цілі та цінності-засоби [150]. Система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості та складає основу її ставлення до оточуючого світу, до інших людей, до самої себе, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності, основу життєвої концепції.

Респонденту пред'являлося два списки цінностей (по 18 в кожному) на картках. У списках він привласнював кожній цінності ранговий номер, а картки розкладав за порядком значущості. Остання форма подачі матеріалу давала надійніші результати. Спочатку пред'являвся набір термінальних, а потім набір інструментальних цінностей.

Аналізуючи ієрархію цінностей, ми звертали увагу на їх угруповання засудженими з вадами психічного розвитку в змістовні блоки на різних підставах. Так, наприклад, виділяються «конкретні» і «абстрактні» цінності, цінності професійної самореалізації та особистого життя, тощо. Інструментальні цінності можуть групуватися в етичні цінності, цінності спілкування, цінності справи; індивідуалістичні та конформні цінності, альтруїстичні цінності; цінності самоствердження та цінності прийняття інших, тощо. Це далеко не всі можливості суб'єктивної структуризації системи ціннісних орієнтацій. Тому ми намагалися розгледіти індивідуальну закономірність. Якщо не вдавалося виявити жодної закономірності, то це свідчило про несформованість у засудженого системи цінностей.

7. Методика «Дерево, люди, життя» П. Вілсона, (адаптація Ю. І. Чепік) (Додаток Д), адаптованої нами до засуджених з вадами психічного розвитку. Методика спрямована на діагностику міжособистісних стосунків в групі, конфліктів і деструктивних форм поведінки в найближчому мікросоціумі [147]. Вона надає «живий матеріал», що виникає в процесі неопосередкованої роботи досліджуваним з тестом, спостерігаючи за ним та обговорюючи його вибір. Дані, які надає ця методика, ми розглядаємо, як ще один спосіб краще зрозуміти особистість засудженого з вадами психічного розвитку, встановити контакт з його переживаннями, наблизитись до його власного розуміння того, що з ним відбувається на даному етапі життя. Інтерпретація результатів залежить від того, яким конкретним змістом в кожному конкретному випадку респондент наділяє свої зображення, які його коментарі, та яким чином він себе при цьому поводить.

Респонденту пропонувалося на малюнку обрати двічі фігуру чоловічка на дереві, яка більше всього нагадує йому самого себе: перший раз – на даний момент (перебування в місцях позбавлення волі, в оточенні інших засуджених); другий раз – на момент після звільнення (в найближчому оточенні – сім'я, друзі).

Після вибору засудженому пропонувалося прокоментувати свій вибір фігурок, місця розташування на дереві. Задавалися додаткові питання: «Покажіть, яке місце на дереві викликає найбільш радісні почуття? А яке місце на малюнку викликає напруження, які фігурки заставляють засмучуватись?»

Ю. І. Чепік пропонує інтерпретувати отримані результати, враховуючи положення на дереві, розділяє його на чотири сегменти: 1-й – праворуч і по центру, верхня частина дерева; 2-й – зліва вгорі; 3-й – прямо в центрі дерева, горизонтальне розташування фігурок; 4-й – вся нижня третина дерева, включаючи тих, хто на землі. Аналізуючи обрані засудженими положення фігурок ми враховували особливості їх поведінки під час проведення тесту, коментарі з приводу ставлення до завдання і своїх можливостей, спроби відмови від виконання завдання, власну оцінку результатів, будь-які висловлювання в ході роботи, інтерес до оцінки психолога.

Отримані дані надають важливу інформацію про психічний стан засудженого з вадами психічного розвитку та актуальні події в житті і про його ставлення до цих подій; про взаємостосунки (близькості – віддаленості) у виправній установі та між близькими йому людьми (родичами, друзями); про соціальний статус серед засуджених; про кризові ситуації в житті респондента і його близьких; про рівень самооцінки та рівень домагань; про залежності, хвороби та втрати; про рівень емоційного розвитку.

Таким чином, підібрані нами методики дозволили охопити спектр психологічних особливостей особистості, діагностувати індивідуально-типологічні особливості людини з урахуванням психічного недорозвинення респондентів (розумова відсталість легкого ступеня, розлади особистості та поведінки), побачити особливості взаємозв'язку індивідуальних характеристик і ціннісних орієнтацій та міжособистісних стосунків. Використання методів математичної статистики при опрацюванні результатів експерименту дозволили обґрунтувати узагальнені, значущі, обґрунтовані висновки з досліджуваної проблеми.

2. 2. Стан психологічної роботи у виправних установах із засудженими з вадами психічного розвитку.

Вітчизняні вчені-пенітенціаристи зазначають, що сьогодні однією з проблем удосконалення соціально-психологічної служби пенітенціарних установ є недостатня кваліфікаційна готовність психологів і начальників відділень (соціальних педагогів) та недостатні гарантії соціального захисту для працівників кримінально-виконавчої системи [32, 74, 108, 110, 118, 143, 148].

З метою визначення особливостей психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку в пенітенціарних установах України нами було проведено опитування працівників соціально-психологічної служби виправних установ, які перебували на підвищенні кваліфікації у Білоцерківському училищі професійної підготовки.

Було опитано 217 працівників СПС установ виконання покарань України: 16 чоловік психологів, 13 чоловік заступників начальників колоній з соціально-виховної та психологічної роботи (СВПР), 188 чоловік начальників відділень соціально-психологічної служби (СПС). На підставі Наказу Міністерства юстиції України від 04.11.2013р. № 2300/5 Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими [145] психологічна служба (її представляє психолог) пенітенціарних установ входить до складу соціально-психологічної служби, якою керує заступник начальника колонії з соціально-виховної та психологічної роботи, начальники відділень також входять до штату СПС. Зазначено, що ці спеціалісти повинні взаємодіяти між собою, виконуючи свої посадові обов'язки. Нам була важлива думка практиків щодо стану і тенденцій розвитку психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку в виправних колоніях.

Вік опитаних працівників СПС – від 20 до 45 років, в середньому стаж роботи складає 3 роки. Вони представляли 139 виправних установ 23 областей України (34 виправні установи – мінімального рівня безпеки, 95 – середнього рівня, 10 – максимального).

Вищу освіту мають 164 чоловіки, 50 – середню спеціальну, 3 – не вказали свою освіту. Серед них: 15 чоловік психологів з вищою освітою (10 – працюють за спеціальністю, тобто мають вищу психологічну освіту, 1 – вищу юридичну, 3 – вищу військову, 1 – вищу, не вказав яку), 1 чоловік має медичну середню спеціальну освіту; 12 чоловік заступників начальників виправних колоній з СВІР з вищою освітою (5 – працюють за спеціальністю, мають вищу педагогічну чи юридичну освіту, 1 – вищу військову, 1 – вищу технічну, 1 – вищу економічну, 1 – не вказав свою освіту); 137 чоловік начальників відділень СПС мають вищу освіту (76 – працюють за спеціальністю, мають педагогічну, або юридичну, спеціальність, 22 – вищу військову, 13 – вищу гуманітарну, 8 – вищу технічну, 6 – вищу аграрну, 3 – вищу економічну, 3 – вищу фізкультурну, 6 – вищу, не вказали яку саме), 49 осіб має середню спеціальну освіту (36 – освіту бакалаврську юридичну, 2 – бакалаврську педагогічну, 10 – середню технічну, 3 – закінчили школу міліції). 60% відсотків опитаних працівників СПС установ виконання покарань працюють на своїх посадах з відповідною освітою, 40 % працівників працюють не за фахом. Роки закінчення освітніх закладів в основному 2000 – 2006, спеціальність отримували переважно на заочній формі навчання. Велика кількість працівників СПС – колишні військові, що звикли виконувати свої обов'язки згідно вказівок керівництва, так як в армії, не завжди враховуючи при цьому людський фактор.

Без відповідної освіти, не маючи спеціальних, професійних знань, людині важко якісно виконувати посадові обов'язки, тим паче, якщо її посада пов'язана з процесом ресоціалізації людини. Завдяки опитуванню ми побачили, що існують проблеми в професійній підготовці представників СПС виправних установ.

На питання, чи існують проблеми у професійній діяльності, практично всі опитані, окрім 38 чоловік, відповіли ствердно. Найголовніші, на які вказала більшість, це – виконання не своїх посадових обов'язків (участь у режимних заходах); великий обсяг навантаження на працівників СПС (велика кількість засуджених на одного психолога та начальника відділення); соціальна незахищеність працівників СПС з боку держави; неналежне матеріально-технічне

забезпечення установ виконання покарань; низький рівень професійної підготовки працівників СПС; правова незахищеність працівників СПС; недостатня кількість професійної літератури та методичних матеріалів; проблема великої кількості документації, що дублюється; проблема покращення ставлення до працівників СПС з боку керівництва установ виконання покарань; нестача кадрів в штаті СПС. Із зазначених проблем зрозуміло, потрібно удосконалення роботи соціально-психологічної служби пенітенціарної системи України.

На думку опитаних найбільшої уваги з боку СПС потребують такі категорії засуджених: схильні до суїциду; ті, що мають вади психічного розвитку; ті, що втратили соціально-корисні зв'язки; відторгнуті загалом засуджених; схильні до членоушкодження; соціально-занедбані; схильні до втечі; з негативною спрямованістю; наркомани; порушники вимог режиму; алкоголіки; особи похилого віку; схильні до нападу; засуджені вперше; конфліктні; інваліди; засуджені до тривалих строків ув'язнення. Достатня кількість працівників (33 чоловіки) вказали такі категорії засуджених, «що стоять на профілактичному обліку у психолога» та «ті, що мають проблеми в адаптації», такі відповіді означають, що вони не орієнтуються ні в кримінально-правовій, ні в соціально-психологічній класифікації засуджених, також це свідчить про відсутність професійної взаємодії між психологом, психіатром і начальниками відділень СПС. А те, що працівники СПС друге місце по приділенню уваги надали засудженим з вадами психічного розвитку, зазначає, що обрана нами тема наукового дослідження є актуальною та потребує вивчення і надання практичних рекомендацій для працівників СПС установ виконання покарань стосовно особливостей психологічного супроводу процесу ресоціалізації означеної категорії засуджених.

З 217 опитаних 173 зазначили, що в їхніх установах відбуваються покарання засуджені з вадами психічного розвитку (24 чоловіки – не володіють такою інформацією!). Стосовно кількості засуджених по кожному відхиленню психічного розвитку окремо, отримали такі дані: розумово відсталіх – 578 чоловік, з розладами особистості та поведінки (психопатичних) – 560 чоловік, з

шизофренією – 9 чоловік, «з вадами психічного розвитку» (співробітники не можуть назвати відхилення психічного розвитку – відсутня співпраця з психологом і психіатром) – 3070 чоловік. До відхилень психічного розвитку більшість опитаних відносять – відторгнутих засуджених; тих, що схильні до суїциду; соціально занедбаних; схильних до втечі; агресивних; схильних до нападу; велика кількість чоловік не відповіли на це запитання, через відсутність знань з даної проблеми. Точну кількість засуджених з вадами психічного розвитку вказала менша половина опитаних (і то це 4388 осіб із 139 виправних установ, в середньому 32 чоловіка на установу), більшість начальників відділень СПС володіють такою інформацією тільки по своєму відділенню.

На питання, чи потрібно засудженим з вадами психічного розвитку приділяти більше професійної уваги, 197 чоловік відповіли ствердно. Вони виокремили, що найбільшої уваги потребують розумово відсталі та особи з розладами особистості та поведінки (психопатичні); велика кількість працівників написали «всі категорії засуджених, що мають вади психічного розвитку», не виокремивши засуджених за нозологіями, що свідчить про низьку обізнаність співробітників з даної проблеми. Вони знову ж таки вказували такі категорії засуджених, як схильних до суїциду, членоушкодження, відторгнутих, наркоманів, алкоголіків, соціально занедбаних, дезадаптованих, тих, що втратили соціально-корисні зв'язки.

Можна зробити висновок, що на практиці особлива увага засудженим з вадами психічного розвитку не приділяється, тому що начальник відділення в більшості установ не отримує рекомендацій від психолога і психіатра стосовно індивідуального підходу в процесі ресоціалізації до такої категорії осіб, вони не виокремлюються із загальної маси засуджених. На папері в документації психолога чи психіатра такі засуджені можуть бути віднесені до групи «ризик», але до них застосовуються ті ж самі методи і техніки психолого-педагогічного впливу що й до інших засуджених.

Працівники СПС вважають, що такі засуджені найбільше мають проблем у особистісній сфері, потім у побутовій і комунікативній та виробничій. Стосовно

питання спеціальної психологічної роботи із засудженими з вадами психічного розвитку, 135 чоловік надали інформацію, що така робота ведеться (з них 23 особи, які на початку опитування на питання наявності засуджених з вадами психічного розвитку відповіли, що такі засуджені не відбувають покарання в їхніх установах). Ми вважаємо, такі відповіді свідчать про недемократичну атмосферу в цих установах виконання покарань, якщо навіть співробітники СПС побоюються висвітлювати реальний стан справи в їх установах. 24 чоловіки вказали на недостатню психологічну роботу з такими засудженими, 36 – відповіли, що така робота в їх установах не ведеться, 22 – не дали відповіді на це питання. Половина з тих, що вказали на наявність спеціальної психологічної роботи з такими засудженими розкривають так зміст цієї роботи: «проводять з ними бесіди; діагностування, в основному тести; релаксаційні заняття; тренінги; психокорекційні заняття; анкетування» – це найбільш конкретна інформація. Інша половина працівників дає такі відповіді: «ними займається психолог спільно з психіатром; займається психолог в індивідуальному порядку; ведеться постійний контроль таких засуджених; займається тільки психіатр; ведеться індивідуальна робота», такі відповіді, знову ж таки свідчення про недостатню обізнаність стосовно змісту роботи психолога співробітниками СПС та про майже практичну відсутність такої роботи з даною категорією засуджених.

Працівники СПС установ виконання покарань надали наступні побажання щодо удосконалення психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку: приділяти більше уваги таким засудженим з боку СПС (27 чол.); підвищити рівень підготовки спеціалістів-психологів, начальників відділень, психіатрів (27 чол.); ізолювати цих засуджених від основної маси і створити окремі дільниці ресоціалізації в цій же виправній установі (26 чол.); ізолювати таких засуджених і створити окремі виправні установи (25 чол.); розширити штат психологів (17 чол.); розробити методичні матеріали по роботі з означеною категорією засуджених (16 чол.); налагодити тісну співпрацю СПС з психіатром (11 чол.); покращити матеріальне забезпечення установ виконання покарань (9 чол.); виділити окремого психолога по роботі із

засудженими з вадами психічного розвитку (6 чол.); підвищувати кваліфікацію працівників СПС з даної проблеми (5 чол.); посилити громадську допомогу (4 чол.); посилити індивідуально-виховну роботу (4 чол.); соціально захистити працівників СПС; займатись тільки своїми професійними обов'язками, а не режимними заходами. Побаження ізоляції засуджених з вадами психічного розвитку показує низьку обізнаність щодо питань психічних відхилень, норми і патології у психічному здоров'ї людини, ця проблема є загальною не тільки в пенітенціарній практиці, а взагалі в нашому суспільстві.

Щодо відкритості відповідей опитаних, то свій контактний телефон вказали 118 чоловік, тобто 54%. Дуже прикро, що менш відвертіші у своїх відповідях були заступники начальників колоній з СВПР, а вони є керівною ланкою виправних установ. Тому зазначимо, що діяльність СПС установ виконання покарань потребує вдосконалення. Проведене опитування надало важливу інформацію. Ми з'ясували, що в пенітенціарних установах країни засудженим з вадами психічного розвитку не надається спеціальний психологічний супровід, який би враховував їх ваду, психологічні особливості. Це переконало нас у важливості обраної теми дослідження для пенітенціарної практики.

Проведене опитування підтвердило актуальність теми нашого дослідження, такі засуджені відбувають покарання в кожній виправній установі, психологічна служба цих установ практично не приділяє їм особливої уваги, взаємодія служб установ в процесі ресоціалізації засуджених низька: психолог і психіатр рідко надають свої рекомендації начальникам відділень СПС стосовно психологічних особливостей та поведінки таких засуджених. І ця проблема залежить не тільки від обізнаності працівників СПС в питаннях вад психічного розвитку людини, а й у розумінні спеціалістами необхідності співпраці всіх служб пенітенціарної установи в процесі ресоціалізації означеної категорії засуджених.

Аналіз нормативно-правових документів: Кримінально – виконавчого Кодексу України [86]; Наказу про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, Положення про дільницю карантину,

діагностики і розподілу засуджених, Положення про відділення соціально-психологічної служби, Типових посадових обов'язків психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора [145] показав, що засуджені з вадами психічного розвитку в них згадуються, вказується, що вони повинні стояти на обліку в психіатра, який здійснює періодичні медогляди та надає за необхідності медичну допомогу. А що стосується психолога, то йдеться лише про те, що він повинен володіти знаннями з патопсихології та сприяти роботі психіатра з виявлення таких осіб.

В документах по діяльності психолога установи виконання покарань (журналу обліку індивідуальної роботи із засудженими та наданих персоналу установи рекомендацій; журналу обліку засуджених, які потребують підвищеного контролю з боку персоналу установи та наслідків індивідуальної роботи з ними; журналу обліку психологічного вивчення засуджених, які прибули до установи; журналу обліку індивідуальних та групових занять з психокорекції із засудженими) зазначені засуджені з інтелектуальними вадами та розладами емоцій і поведінки, але використовувані методи і технології роботи з ними не відрізняються від методів роботи з іншими засудженими. Те ж простежується і в документації начальників відділень СПС (соціальних працівників): індивідуальних програм соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими; журналу обліку роботи із засудженими відділення СПС. В особових картках означеної категорії засуджених зазначений діагноз, що надав психіатр виправної колонії, який враховується при призначенні на виробничі посади та формуванні колективу засуджених, але рідко його особливості беруться до уваги при здійсненні ресоціалізаційного психолого-педагогічного впливу.

Тому, можемо стверджувати, що аналіз документації з роботи СПС виправних установ дає підстави припустити, що в методичних рекомендаціях щодо роботи із засудженими не зазначені особливості супроводу засуджених з вадами психічного розвитку. Проведене нами опитування працівників цієї служби (заступників начальників колоній з СВІР, начальників відділень) кримінально-виправних установ України переконало нас у важливості для суспільства обраної

теми дослідження, вказавши на необхідність удосконалення соціально-психологічної служби пенітенціарної системи; підвищенні обізнаності працівників СПС з питань норми і патології у психічному здоров'ї людини, змісту роботи пенітенціарного психолога; на врахуванні у роботі із засудженими з вадами психічного розвитку характеристики самої вади, їхніх психологічних особливостей; приділенні пильнішої уваги в процесі ресоціалізації означеній категорії засуджених, тому що такі особи знаходяться в кожній виправній колонії та їм не надається спеціальний психологічний супровід.

2.3. Типологізація засуджених з вадами психічного розвитку залежно від індивідуально-психологічних особливостей і ціннісних орієнтацій

У дослідженні брали участь 115 повнолітніх чоловіків, що мають вади психічного розвитку, які відбувають покарання у виправних колоніях: Сумській ВК №116 та Шосткінській ВК №66 в Сумській області, Холодногірській ВК №18 та Диканівській ВК №12 в місті Харкові. Всі досліджувані знаходяться на обліку у психіатра: 70 чоловік – розумово відсталі легкого ступеню, 45 чоловік – з розладами особистості та поведінки (психопатичні особистості).

Вікові межі даної групи обстежених варіювали від 18 до 60 років. Більшість засуджених з вадами психічного розвитку мають вік від 21 до 30 років. Тут ми бачимо таку тенденцію, як зниження потягу до злочину із збільшенням віку злочинця, на що також вказують вчені в галузі кримінології [6, 38, 74].

За результатами експерименту було визначено три групи засуджених з вадами психічного розвитку за рівнем адаптації, а саме:

- I група – нормативні особистості;
- II група – акцентовані особистості;
- III група – дезадаптовані особистості.

Під нормативністю ми розуміємо психічний стан, всі складові якого створюють умови для психосоціальної адаптації та психічного комфорту в реальній природній дійсності.

Акцентуація – це варіант психічного здоров'я, що характеризується особливою виразністю і загостреністю, непропорційністю окремих рис характеру всьому складу особистості та призводить її до дисгармонії. Акцентуація не перешкоджає адаптації особистості в середовищі, в більшому чи меншому ступені звужує межі цієї адаптації, і цим самим визначає ситуаційну вразливість особистості, збільшує ризик виникнення психогенних розладів.

Дезадаптивність – інтелектуальні та емоційно-вольові порушення, утруднюють адаптацію в суспільстві, тобто нездатність адекватно реагувати, а також порушення міжособистісного спілкування.

Розподіл респондентів на групи за рівнем адаптації подано в Таблиці 1.

Таблиця 1

Групи засуджених з вадами психічного розвитку за рівнем адаптації

Типологічні групи	З розумовою відсталістю	З розладами особистості та поведінки
нормативні	2 (4 %)	0 (0 %)
акцентовані	27 (39 %)	20 (45 %)
дезадаптовані	41 (57 %)	25 (55%)
Всього респондентів	70 (100%)	45 (100%)

За результатами методики ІТО було враховано результати обстеження 87 досліджуваних (49 – розумово відсталих і 38 з розладами особистості та поведінки), результати 28 осіб не враховувалися за причини нечесних відповідей на питання опитувальника (12 розумово відсталих і 7 з розладами особистості та поведінки) та виявлення агравації (9 розумово відсталих), тобто надмірного підкреслювання своїх проблем і складності власного характеру.

Якісно-кількісна характеристика особливостей груп засуджених з розумовою відсталістю подана в Таблиці 2.

Індивідуально-типологічні особливості розумово відсталих засуджених

Розумово відсталі засуджені	екстраверсія	спонтанність	агресивність	ригідність	інтроверсія	сенситивність	тривожність	лабільність
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
нормативність 2 чол.(4%)	2	2	2	2	-	2	-	2
акцентованість 19 чол.(39%)	7	4	6	6	9	5	11	3
дезадаптація 28 чол.(57%)	7	6	14	5	8	3	4	1

Така градація простежується за всіма вісьмома шкалами. Найбільші показники дезадаптації у розумово відсталих простежуються за шкалами III Агресивність (14 чол. 50%) і V Інтроверсія (8 чол. 29%). Таким чином, це узгоджується з типологією індивідуально-особистісних властивостей на базі теорії провідних тенденцій явної високої агресивності та впертості з інтроверсією [178].

З таблиці 2 видно, що з невисокими балами (норма) виявилось тільки 2 чол. (4%) розумово відсталі, ведучими у них є такі індивідуально-типологічні тенденції, як спонтанність (II) і сенситивність (VI).

Спонтанність – розкуте самоствердження, наступальність, прагнення до лідерства, що поєднує в собі екстравертованість (I) і агресивність (III), формує «сильний» (гіпертимний) стиль поведінки з найбільш чітко вираженими типологічними властивостями. Сенситивність – сплав інтровертованості (I) та тривожності (VII), формує атрибутику типологічно «слабкої» (гіпотимної) конституціональної структури. Це узгоджується із загальноприйнятими даними,

які засвідчують те, що особистості з розумовою відсталістю характеризуються недостатньою активністю, нездатністю до організації, недостатністю інтуїції та прогнозування результатів.

Серед засуджених розумово відсталих є акцентовані особистості 19 чол. (27%). Ми бачимо, що найбільшу кількість балів дана категорія досліджуваних отримала за шкалами тривожність (14 чол., 74%) та агресивність (13 чол., 68%). Особистості такого складу характеризуються підвищеною підозрілістю, недовірливістю, егоцентричністю та схильністю до агресивної манери поведінки, недостатністю в самоконтролі, саморегуляції, особливо, емоційній.

Внутрішньо особистісний конфлікт наявний у переважній більшості акцентованих розумово відсталих 14 чол. (74%) та більш ніж у половини 6 чол. (32%) погане саморозуміння. За типом реагування, що в значній мірі визначається типом вищої нервової діяльності (ВНД) отримані такі результати: переважна кількість акцентованих розумово відсталих 9 чол. (47%) мають слабкий (гіпотимний) тип, 3 чол. (16%) – сильний (гіпертимний) тип, 5 чол. (26%) – змішаний (ригідний, замкнений) тип і 2 чол. (11%) – змішаний (рухливий, емоційно нестійкий) тип. Стосовно типу сприйняття дійсності у них переважає – вербальне 9 чол. (47%), такі тривожно-інтровертовані особистості надають перевагу словесному матеріалу, так їм краще розуміти те, що відбувається з ними і навколо них. У 4 чол. (21%) наочно-образний тип сприйняття, у 3 чол. (16%) інтуїтивний і також у 3 чол. (16%) формально-логічний.

Серед **акцентованих розумово відсталих** засуджених ми виокремили чотири індивідуально-типологічні групи особистостей:

- спонтанно-агресивні, тривожно-ригідні, екстравертовані (3 чол. 16%);
- лабільно-тривожні, агресивно-екстравертовані (4 чол. 21%);
- тривожно-ригідні, агресивно-сензитивні, інтровертовані (8 чол. 42%);
- істеричні агресивно-тривожні (4 чол. 21%).

До першої виокремленої індивідуально-типологічної групи розумово відсталих акцентуантів входять **спонтанно-агресивні, тривожно-ригідні, екстравертовані особистості**. Вони характеризуються нерозбірливістю і

поверховістю у спілкуванні, підвищеною імпульсивністю і тривожністю, їхня підвищена агресивність спрямована на оточення. Це ригідні, емоційно нестійкі особи. Мають інтуїтивний тип сприйняття, у всіх присутній внутрішньо особистісний конфлікт. Стиль спілкування – лідерський. Поведінка характеризується самовпевненістю, невмінням дотримуватися субординації по відношенню до адміністрації та до віку людей. Акцентованість – по психопатичному типу, притаманна особам гіпертимного складу характеру, такі його риси, як імпульсивність, ригідність, замкненість, екзальтованість, можуть проявлятися агресивно-неконформною чи емоційно нестійкою поведінкою, мають екстрапунітивний тип реагування, коли агресія спрямована на оточуючих. Мають часті конфлікти із засудженими і адміністрацією, порушують правила режиму. Дана група осіб відноситься до сильного типу реагування.

Друга група розумово відсталих акцентуантів – **лабільно-тривожні, агресивно-екстравертовані особистості** характеризуються змішаним типом реагування, також підвищеною тривожністю і агресивністю, нерозбірливістю і поверховістю у спілкуванні. Їм характерні часті зміни емоційного настрою та активності. Мають наочно-образний тип сприйняття. За стилем спілкування – це компромісні, комунікативні особистості. Але поведінка їх характеризується одночасним прагненням до самоствердження і уникненням конфлікту з референтною групою, демонстративністю, надмірною соціальною активністю. Це нестійкі особистості, які завжди зайняті пошуком свого визнання різними способами. Мають акцентованість, як і розумово відсталі з першої групи по психопатичному типу, коли риси їх гіпертимного складу характеру, загострюючись, можуть проявитися агресивною поведінкою, що спрямована на оточуючих. Конфліктні особи, часто порушують правила поведінки в колонії. Відносяться до сильного типу реагування.

Найчисленніша третя група розумово відсталих акцентуантів – **тривожно-ригідні, агресивно-сенситивні інтровертовані особистості** характеризуються підвищеною тривожністю та інтровертованістю, агресивністю спрямованою на себе, ригідністю установок і поведінки, залежністю від референтної групи,

конформністю, сугестивністю, у них присутні часті зміни емоційного настрою і активності. Переважає вербальний тип сприйняття дійсності, у більшості присутній внутрішньо особистісний конфлікт та у половини недостатнє саморозуміння. За стилем спілкування переважає конформність та індивідуалізм. Поведінка характеризується орієнтованістю на зальноприйняті норми поведінки, але переважає суб'єктивна думка (часто роблять по своєму); невпевненістю в собі, уникненням конфлікту. Акцентованість – по невротичному типу, притаманна особам гіпотимного складу характеру, такі його риси, як підозрілість, песимістичність, висока тривожність та інтровертованість, можуть трансформуватися в депресивні прояви, нав'язливі страхи, пасивність, суїцидальні настрої та думки. Це особистості зі слабким типом реагування.

Остання, виокремлена нами, четверта група розумово відсталих акцентуантів – **істеричні агресивно-тривожні особистості** також характеризуються змішаним типом реагування, зіткненням екстраверсії та інтроверсії, ригідності та лабільності, підвищеною тривожністю та агресивністю. Їм теж притаманне нерозбірливе і поверхове спілкування з оточуючими, підвищена імпульсивність, часті зміни емоційного настрою і активності. Вони залежні від референтної групи, сугестивні. Половина має вербальний тип сприйняття, інша половина – формально-логічний, у всіх присутній внутрішньо особистісний конфлікт та у половини недостатнє саморозуміння. Стиль спілкування – конфліктний, індивідуалістський. Емоційно-нестійка поведінка, не дотримуються загальноприйнятих норм; в діях переважає суб'єктивна думка. Акцентованість – по психосоматичному типу, притаманна особам зі змішаним типом реагування, що мають поєднання різноспрямованих тенденцій, які проявляються з однаковою силою, зіткнення екстраверсії та інтроверсії, ригідності та лабільності (сильних і слабких характеристик), мають соматичні розлади; емоційну напруженість, що може викликати нервово-психічні зриви, агресія може бути спрямована, як на себе, так і на оточення. Відносяться до змішаного типу реагування.

Виокремлені нами групи серед акцентованих розумово відсталих засуджених відрізняються індивідуально-типологічними характеристиками, типом дезадаптації, стилем спілкування, поведінковими реакціями. Найбільш численніша третя група тривожно-ригідних, агресивно-сенситивних, інтровертованих особистостей (8 чол. 42%), підвищена агресивність яких спрямована на себе, вони часто знаходяться в депресивному стані, мають суїцидальні настрої та невротичний тип акцентуації. Особистості з двох перших груп: спонтанно-агресивні, тривожно-ригідні, екстравертовані (3 чол. 16%) та лабільно-тривожні, агресивно-екстравертовані (4 чол. 21%), між собою відрізняються індивідуально-типологічними особливостями особистості, а в порівнянні з третьою групою відрізняються ще й типом акцентованості, їх підвищена агресивність спрямована на оточення, мають психопатичний тип акцентуації. Четверта група – істеричні агресивно-тривожні особистості (4 чол. 21%) мають свої індивідуально-типологічні особливості та акцентованість по психосоматичному типу, коли підвищена агресивність, може бути спрямована, як на себе, так і на оточення. Цю групу осіб психолог повинен тримати завжди в полі свого зору, так як важко передбачити, на кого будуть спрямовані їх агресивні дії, викликані певними обставинами.

У більшості розумово відсталих досліджуваних дезадаптованих особистостей (28 чоловік з 49, це 57%), переважають тенденції агресивність (14 чол. 50%) та інтроверсія (8 чол. 29%). Занадто завищена агресивність проявляється конфліктністю і нездатністю до компромісних рішень, егоцентризмом, схильністю до агресивної манери самоствердження всупереч інтересам оточуючих, навіть до явних агресивних вчинків. Інтровертовані особистості схильні відмовлятися від реалізації своїх намірів, готові до самозвинувачення, в стресових ситуаціях найбільш різкою формою реагування може бути суїцид чи аутоагресивні форми поведінки.

Практично у всіх дезадаптованих розумово відсталих (26 чол., 93%) наявний внутрішньо особистісний конфлікт, більш ніж у половини (15 чол., 54%) погане саморозуміння. Наявність у переважної більшості дезадаптованих

засуджених з вадами психічного розвитку внутрішньо особистісного конфлікту пояснюється постійними переживаннями стосовно свого положення в середовищі засуджених, вони не мають впевненості у завтрашньому дні, тому що так і не визначилися з колом свого спілкування, в їх житті присутні постійні конфлікти та презирливе ставлення інших засуджених, через вади психічного розвитку і не вміння керувати своєю поведінкою.

Щодо особистісного типу реагування, який, як ми зазначали вище визначається типом ВНД, ми отримали такі результати: серед досліджуваних розумово відсталих дезадаптантів найбільша кількість 13 чол. 46% мають сильний (гіпертимний) тип, слабкий (гіпотимний) тип має 5 чол. 18%, змішаний (ригідний, замкнений) тип у 6 чол. 22% та змішаний (рухливий, емоційно нестійкий) тип у 4 чол. 14%. У опитуваних переважає інтуїтивне сприйняття дійсності (13 чол., 46%). Таке сприйняття випереджає досвід особистості, людина не надто замислюється перетворюючи образи навколишнього світу, тому робить багато помилок в їх інтерпретації. Вербальне сприйняття мають 9 чол. 32%, наочно-образне – 4 чол. 14%, і всього 2 чол. 7% формально-логічне.

Серед досліджуваних **дезадаптованих розумово відсталих** засуджених ми виокремили чотири індивідуально-типологічні групи особистостей:

- агресивно-спонтанні, екстравертовано-ригідні (11 чол. 39%);
- тривожно-інтровертовані, агресивно-ригідні (8 чол. 29%);
- істеричні тривожно-сенситивні, агресивні (7 чол. 25%);
- істеричні спонтанно-агресивні, екстравертовані (2 чол. 7%).

Перша група виокремлених розумово відсталих дезадаптантів – **агресивно-спонтанні, екстравертовано-ригідні особистості** характеризуються надто високою агресивністю, що спрямована на оточення, підвищеною імпульсивністю, ригідністю поведінки, інертністю установок, неконформністю, а також нерозбірливим і поверховим спілкуванням з оточуючими, переважно конфліктним і неконформним. Мають інтуїтивний тип сприйняття, не спираються на накопичений досвід, діють інтуїтивно, імпульсивно, не замислюючись, присутня спекулятивність. У всіх наявний внутрішньо особистісний конфлікт та у

більшості погане саморозуміння. Стиль спілкування – неконформний, конфліктний. Вони не дотримуються загальноприйнятих норм поведінки і субординації по відношенню до адміністрації та до віку людей, емоційно-нестійкі особистості, їх поведінка конфліктна, експансивна. Мають психопатичний тип дезадаптації, що виникає на підґрунті гіпертимного складу характеру, його риси: імпульсивність, ригідність, замкненість, екзальтованість загострюючись проявляються експозивною, експансивно-шизоїдною, агресивно-неконформною або ж емоційно нестійкою поведінкою. Вони мають екстрапунітивний тип реагування, їх агресія спрямована на оточуючих і проявляється у вигляді соціальної дезадаптації (постійні конфлікти із засудженими і адміністрацією, порушення правил режиму). Ця група з сильним типом реагування.

Наступна, друга група розумово відсталих дезадаптантів – **тривожно-інтровертовані, агресивно-ригідні особистості** характеризуються аутичністю, спрямованістю на себе, надмірною тривожністю, що означає слабкість «Я» та надмірною агресією спрямованою на себе, пасивністю, неконформністю, ригідністю поведінки та інертністю установок, суб'єктивізмом, підозрлістю, песимістичністю, їм притаманні часті зміни емоційного настрою. В переважній більшості мають вербальний тип сприйняття, краще розуміють дійсність пояснену словами. Практично у всіх наявний внутрішньо особистісний конфлікт та у половини погане саморозуміння. Низька комунікативність, якщо спілкуються з кимось, простежується індивідуалізм, неконформність, переважає власна, суб'єктивна думка, що приводить до конфліктів з іншими засудженими, порушень правил поведінки. Мають невротичний тип дезадаптації, що виникає на підґрунті гіпотимного складу характеру, його риси підозрлість, песимістичність, висока тривожність та інтровертованість загострюючись трансформуються в іпохондричність, депресивні прояви, нав'язливі страхи, пасивність, суїцидальну поведінку. Особи, що входять до складу цієї групи зі слабким типом реагування.

Виокремлена нами третя група розумово відсталих дезадаптантів – **істеричні тривожно-сенситивні, агресивні особистості** характеризуються частими змінами емоційного настрою, завищеною агресивністю, в основному

спрямованою на себе, надмірною тривожністю, що означає слабкість «Я», залежністю від оточуючих, невпевнені в собі, сугестивні, пасивні, песимістичні, замкнені, присутні часті депресивні прояви, нав'язливі страхи, іпохондричність. Переважає наочно-образний тип сприйняття. Всі мають внутрішньо особистісний конфлікт та у половини недостатнє саморозуміння. В спілкуванні проявляють конформність, залежність, з усім погоджуються. Прагнуть уникати конфліктів, підкорюватись. Мають психосоматичний тип дезадаптації, що притаманний людям змішаного типу реагування, простежується поєднання різноспрямованих тенденцій, які проявляються однаковою силою, зіткнення екстраверсії та інтроверсії, ригідності та лабільності (сильних і слабких характеристик), мають соматичні розлади; постійну емоційну напруженість, присутні нервово-психічні зриви, агресія може бути спрямована, не тільки на себе, а і на оточення. Особи зі змішаним типом реагування, їх агресивні прояви більшою мірою спрямовані на себе, переважають суїцидальні настрої, але в екстремальних ситуаціях агресія може спрямуватися і на оточуючих.

Четверта група розумово відсталих дезадаптантів – **істеричні спонтанно-агресивні, екстравертовані особистості** характеризуються завищеною агресивністю спрямованою в основному на оточення, ригідністю поведінки та установок, неконформністю, залежністю від референтної групи, нерозбірливістю і поверховістю у спілкування, завищеною імпульсивністю, екзальтованістю, присутні часті зміни емоційного настрою та активності, мають змішаний тип реагування. Їм властивий інтуїтивний тип сприйняття, наявний внутрішньо особистісний конфлікт. Тип спілкування – конфліктний, не дотримуються загальноприйнятих норм поведінки, емоційно-нестійкі особистості. Мають, як і особи з третьої групи психосоматичний тип дезадаптації, коли в особистості присутнє поєднання різноспрямованих тенденцій, що проявляються однаковою силою, зіткнення ригідності та лабільності, мають соматичні розлади, постійну емоційну напруженість, часті нервово-психічні зриви; їх агресія більшою мірою спрямована, на оточення, але в критичних ситуаціях, вони можуть заподіяти шкоду і собі.

Ми бачимо, що виокремлені групи серед дезадаптованих розумово відсталих засуджених відрізняються індивідуально-типологічними характеристиками, типом дезадаптації, стилем спілкування, поведінковими реакціями. Найбільша за кількістю респондентів група агресивно-спонтанних, екстравертовано-ригідних особистостей з психопатичним типом дезадаптації (11 чол., 39%), агресивна поведінка яких спрямована на оточення. За індивідуально-типологічними особливостями відрізняється від першої групи друга – тривожно-інтровертовані, агресивно-ригідні особистості (8 чол., 29%), їх агресивна поведінка спрямована на себе, це засуджені з суїцидальними настроями. Третю (7 чол., 25%) та четверту (2 чол., 7%) групи виокремлених особистостей поєднує психосоматичний тип дезадаптації, коли їх агресивна поведінка, може бути спрямована, як на оточення, так і на самого себе, відрізняються вони за індивідуально-типологічними характеристиками та стилем спілкування.

Якісно-кількісна характеристика особливостей груп засуджених, що мають розлади особистості та поведінки (психопатичні особи) подано в Таблиці 3.

Таблиця 3

Індивідуально-типологічні особливості засуджених з розладами особистості та поведінки

Засуджені з розладами особистості та поведінки	екстраверсія	спонтанність	агресивність	ригідність	інтроверсія	сенситивність	тривожність	лабільність
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
нормативність 0 чол.	-	-	-	-	-	-	-	-
акцентованість 17 чол. (38%)	11	5	8	3	2	1	8	1
дезадаптація 21 чол.(47%)	10	2	4	3	3	4	9	-

Така градація у осіб з розладами особистості та поведінки простежується за всіма восьми шкалами. Найвищі показники дезадаптації у них простежуються за шкалами I Екстраверсія (10 чол., 48%) та VII Тривожність (9 чол., 43%), що відповідає типології індивідуально-особистісних властивостей на базі вищезазначеної теорії – нерозбірливості, поверховості у спілкуванні (демонстративності) та високої тривожності, яка часто переростає в паніку та неадекватні дії.

З таблиці 3 видно, що серед досліджуваних психопатичних осіб взагалі немає людей з невисокими балами (норма). Сама вада, розлад особистості та поведінки, не передбачає гармонізації особистісних тенденцій, що підтвердилося отриманими даними.

Акцентованих засуджених з розладами особистості та поведінки 17 чоловік з 38, що становить 45%, у них переважають такі тенденції, як екстраверсія (15 чол. 88%) та тривожність (12 чол. 71%). Екстраверсія означає соціальну активність і спрямованість інтересів досліджуваного назовні, прагнення до контактів і орієнтацію на думку оточуючих, але при цьому послаблені схильність до самовдосконалення і тенденція до самостереження. Підвищена тривожність проявляється недовірливістю, підозрлістю і похливістю, що в екстремальних для особистості ситуаціях можуть перерости в неадекватні та агресивні дії.

У акцентованих психопатичних особистостей 9 чол. (53%) мають внутрішньо особистісний конфлікт і тільки 2 чол. (12%) погане саморозуміння. В них переважає змішано-рухливий тип реагування – 9 чол. (53%), у 6 чол. (35%) сильний (гіпертимний) тип і у 2 чол. (12%) змішано-ригідний тип. Осіб зі слабким типом реагування серед акцентованих засуджених з розладами особистості та поведінки немає. За типом сприйняття дійсності у них переважає інтуїтивне сприйняття 10 чол. (59%), яке характеризується імпульсивністю, спекулятивністю та недостатнім використанням накопиченого досвіду. Формально-логічне сприйняття мають 5 чол. (29%) і наочно-образне – 2 чол. (12%).

Серед акцентованих осіб з розладами особистості та поведінки ми виокремили п'ять індивідуально-типологічних груп особистостей, а саме:

- тривожно-ригідні, спонтанно-сенситивні, екстравертовані (8 чол. 47%);
- агресивно-ригідні, екстравертовані (3 чол. 17%);
- інтровертовано-агресивні (2 чол. 12%);
- істеричні агресивно-спонтанні, тривожні (2 чол. 12%);
- істеричні агресивно-тривожні, лабільні (2 чол. 12%).

Перша група акцентованих осіб з розладами особистості та поведінки, вона і найбільша – **тривожно-ригідні, спонтанно-сенситивні, екстравертовані особистості** характеризуються нерозбірливістю і поверховістю у спілкуванні, залежністю від оточення, особливо від референтної групи; підвищеною тривожністю, імпульсивністю, а також ригідністю установок і поведінки. Переважна більшість має інтуїтивний тип сприйняття дійсності, у половини присутній внутрішньо особистісний конфлікт. Стиль спілкування з оточенням – лідерський, конформний. Поведінка характеризується самовпевненістю, невмінням дотримуватися субординації по відношенню до адміністрації та старших за віком осіб, і одночасно, невпевненістю в собі та надмірною орієнтацією на загальноприйняті норми поведінки в референтній групі. Акцентованість – по психопатичному типу. Дані особи часто конфліктують з іншими засудженими і представниками адміністрації, та порушують правила утримання. Мають гіпертимний, сильний тип реагування. Вони схожі за своїми індивідуально-типологічними рисами з першою групою акцентованих розумово відсталих, але ж відрізняються від них меншою агресивністю та орієнтацією на лідера референтної для них групи, частіше з кримінальною спрямованістю.

Друга група акцентованих осіб з розладами особистості та поведінки – **агресивно-ригідні екстравертовані особистості** характеризуються підвищеною агресивністю, спрямованою на оточення, а також нерозбірливістю і поверховістю у спілкуванні, ригідністю установок і поведінки. Мають інтуїтивний тип сприйняття. Конфліктний стиль спілкування з оточенням. Поведінка характеризується недотриманням загальноприйнятих норм. Акцентованість, як і в першій групі по психопатичному типу, мають екстрапунітивний тип агресії. Конфліктні особи, порушники режиму, з сильним типом реагування. У порівнянні

з першою виокремленою групою акцентованих психопатичних осіб більш агресивні, але менш імпульсивні та тривожні. Також за деякими рисами, зокрема, підвищеною агресивністю і типом акцентуації схожі з першою групою акцентованих розумово відсталих, але відрізняються від них зниженою імпульсивністю і тривожністю.

Виокремлена нами третя група акцентованих психопатичних осіб – **інтровертовано-агресивні особистості** характеризуються надмірною спрямованістю на себе, пасивністю, неконформністю, підвищеною агресивністю, яка спрямована на свою особистість. Мають формально-логічний тип сприйняття, наявне недостатнє саморозуміння. Стиль спілкування з оточенням – конфліктний, неконформний. Поведінка характеризується недотриманням загальноприйнятих норм поведінки. Слабкий тип реагування. Акцентованість – по невротичному типу, дані особистості часто впадають в депресивні стани, у них присутні суїцидальні настрої та думки, їх підвищена агресивність спрямована на себе. Ця група осіб відрізняється від перших двох, але схожа за індивідуально-типологічними рисами з третьою групою розумово відсталих засуджених, а от за стилем спілкування з оточуючими і поведінковими проявами є суттєві відмінності.

Четверта група акцентованих осіб з розладами особистості та поведінки – **істеричні агресивно-спонтанні тривожні особистості** характеризуються підвищеною імпульсивністю і тривожністю, ригідністю установок і поведінки, їм притаманне нерозбірливе і поверхове спілкування, їхня підвищена агресивність спрямована як на оточення, так і на себе. Мають інтуїтивний тип сприйняття. Присутній внутрішньо особистісний конфлікт. Стиль спілкування – неконформний, лідерський. Емоційно-нестійка поведінка, не дотримуються загальноприйнятих норм поведінки, самовпевнені, не вміють дотримуватися субординації по відношенню до адміністрації та старших за віком осіб. Акцентованість – по психосоматичному типу, це особи зі змішаним типом реагування, одночасно в їх особистості поєднуються різноспрямовані тенденції з однаковою силою, зіштовхуються екстраверсія та інтроверсія, ригідність і

лабільність, вони мають соматичні розлади. Часто виникають нервово-психічні зриви, агресія може бути спрямована, як на себе, так і на оточення. Відрізняються від попередніх трьох груп акцентованих психопатичних осіб, але схожі за типом реагування з четвертою групою акцентованих розумово відсталих засуджених, та відрізняються від них індивідуально-типологічними характеристиками і стилем спілкування з оточуючими.

П'ята група акцентованих осіб з розладами особистості та поведінки – **істеричні агресивно-тривожні, лабільні особистості** схожі з попередньою групою осіб, але відрізняються від них меншою імпульсивністю, більш лабільні, але також мають підвищену агресивність, що спрямована як на оточення, так і на себе, підвищену тривожністю, нерозбірливість і поверховість у спілкуванні, наявні часті зміни емоційного настрою і активності, залежні від референтної групи, емоційно нестійкі. Мають наочно-образний стиль сприйняття, присутній внутрішньо особистісний конфлікт. Стиль спілкування – компромісний, комунікативний. Але не зважаючи на стиль спілкування, поведінка характеризується одночасним прагненням до уникнення конфліктів з референтною групою і прагненням до самоствердження; демонстративністю і пошуками визнання своєї нестійкої особистості. Акцентованість – також, як і у четвертій групі осіб по психосоматичному типу, простежується поєднання різноспрямованих тенденцій – сильних і слабких характеристик, часті нервово-психічні зриви, їх агресивні дії можуть бути спрямовані на себе і на оточення. У них змішаний тип реагування.

Виокремлені нами групи акцентованих осіб з розладами особистості та поведінки відрізняються індивідуально-типологічними характеристиками, стилем спілкування, поведінковими проявами. Найбільш численніша група серед акцентованих осіб з розладами особистості та поведінки – тривожно-ригідні, спонтанно-сенситивні, екстравертовані особистості (8 чол. 47%), з психопатичним типом акцентуації, підвищена агресивність яких спрямована на оточення. Інші чотири групи практично однакові за кількістю осіб. Друга група – агресивно-ригідні екстравертовані особистості відрізняються від першої індивідуально-

типологічними характеристиками, а от за стилем спілкування, поведінковими проявами, типом акцентуації схожі. Інтровертовано-агресивні особистості, що входять до третьої групи відрізняються від попередніх за всіма параметрами, мають невротичний тип акцентуації, їх агресивність спрямована на себе. Четверта група – істеричні агресивно-спонтанні тривожні особистості та п'ята – істеричні агресивно-тривожні, лабільні особистості між собою відрізняються індивідуально-типологічними характеристиками та стилем спілкування, але схожі в поведінкових проявах, мають психосоматичний тип акцентуації, коли підвищена агресивність може бути спрямована, як на оточення, так і на себе.

Дезадаптованих осіб з розладами особистості та поведінки 21 чоловік з 38, що становить 55%, тобто більшість. У них переважають такі тенденції, як екстраверсія (10 чол., 48%) та тривожність (9 чол., 43%), як і у акцентованих осіб. Але їх соціальна активність надмірна, надмірне і прагнення до контактів з оточуючими, вони нав'язливі в своєму спілкуванні, позбавлені схильності до самовдосконалення і самоспостереження, характеризуються самовпевненістю і зухвалістю. Їх надто завищена тривожність часто переростає в агресивні та неадекватні дії відносно оточуючих.

Дезадаптовані особи з розладами особистості та поведінки у більшості мають змішано-рухливий тип реагування 8 чол. 38%, сильний (гіпертимний) тип мають 6 чол. 29%, слабкий (гіпотимний) тип у 4 чол. 19% і змішано-ригідний тип у 3 чол. 14%. Наочно-образне сприйняття дійсності має більшість досліджених дезадаптованих осіб з розладами особистості та поведінки – 8 чол. 38%, що свідчить про залежність сприйняття оточуючої дійсності такою особистістю від її емоційного настрою, у них розвинено фантазування, інколи надмірно. Інтуїтивне сприйняття мають 6 чол. 29%, вербальне сприйняття – 4 чол. 19%, формально-логічне – 3 чол. 14%.

Серед дезадаптованих осіб з розладами особистості та поведінки ми виокремили чотири індивідуально-типологічні групи особистостей:

- агресивно-спонтанні, екстравертовано-тривожні (11 чол. 53%);
- тривожно-інтровертовані, агресивно-ригідні (3 чол. 14%);

- істеричні тривожно-сенситивні, агресивні (4 чол. 19%);
- істеричні ригідно-сенситивні (3 чол. 14%).

Перша виокремлена нами група дезадаптантів серед осіб з розладами особистості та поведінки – **агресивно-спонтанні, екстравертовано-тривожні особистості** характеризуються надмірно нерозбірливим і поверховим спілкуванням, завищеною тривожністю та імпульсивністю, завищеною агресивністю спрямованою на оточення, ригідністю поведінки, інертністю установок, самовпевненістю, самозакоханістю, неконформністю, частими змінами емоційного настрою та активності. У переважної більшості інтуїтивний тип сприйняття. Також більшість має внутрішньо особистісний конфлікт і тільки дві особи недостатнє саморозуміння. В спілкуванні використовують лідерський та конфліктний стилі. Не дотримуються субординації по відношенню до адміністрації та старших за віком осіб, порушують загальноприйняті норми поведінки, емоційно-нестійкі особистості. Їх поведінка часто конфліктна, експансивна, вони постійні порушники правил режиму. Мають психопатичний тип дезадаптації, як і перша група розумово відсталих дезадаптантів, що проявляється експозивною, експансивно-шизоїдною, агресивно-неконформною або ж емоційно нестійкою поведінкою. Їх агресивність теж спрямована на оточуючих і проявляється у вигляді соціальної дезадаптації (постійні конфлікти із засудженими і адміністрацією, порушення правил режиму). Мають сильний тип реагування. Від першої групи дезадаптованих розумово відсталих осіб вони відрізняються стилем спілкування, більшість обирає лідерський, прагнуть бути лідерами, хоча оточуючі їх такими не вважають, і у них краще саморозуміння.

Друга група дезадаптантів серед осіб з розладами особистості та поведінки – **тривожно-інтровертовані, агресивно-ригідні особистості** характеризуються аутичністю, спрямованістю на себе, ригідністю поведінки, інертністю установок, завищеною тривожністю, що означає слабкість «Я», пасивністю, неконформністю, підвищеною агресивність спрямованою на себе. Мають формально-логічний тип сприйняття, у всіх наявний внутрішньо особистісний конфлікт та недостатнє саморозуміння. В спілкуванні проявляють індивідуалізм,

конфліктність. Не дотримуються загальноприйнятих норм поведінки, переважає суб'єктивна думка (завжди роблять по своєму), через що часто конфліктують з оточенням. Мають невротичний тип дезадаптації, як і засуджені розумово відсталі дезадаптант з виокремленої нами другої групи, їм притаманна іпохондричність, часті депресивні стани, нав'язливі страхи, пасивність, суїцидальна поведінка. Це особи зі слабким типом реагування. Вони дуже схожі за індивідуально-типологічними характеристиками із зазначеними вище дезадаптованими розумово відсталими особистостями, відрізняються характеристикою вади психічного розвитку, і вони краще орієнтуються в розумінні дійсності, їх мислення більш гнучке, але вони і набагато хитріші та брехливіші.

Третя група дезадаптантів серед осіб з розладами особистості та поведінки – **істеричні тривожно-сенситивні, агресивні особистості** характеризуються завищеною тривожністю і агресивністю, що спрямована, як на себе, так і на оточення, більшою мірою на оточення, надто залежні від референтної групи, імпульсивні, їм притаманна ригідність установок і поведінки, часта зміна емоційного настрою та активності, вони неконформні, мають змішаний тип реагування. У всіх наявний внутрішньо особистісний конфлікт, мають вербальний тип сприйняття. За стилем спілкування – це неконформні, конфліктні особистості. Їх поведінка емоційно-нестійка, не дотримуються загальноприйнятих норм поведінки. Мають психосоматичний тип дезадаптації, як і розумово відсталі особи з третьої та четвертої груп дезадаптантів, тобто змішаний тип реагування, поєднання різноспрямованих тенденцій, що проявляються з однаковою силою, зіткнення ригідності та лабільності, з соматичними розладами, постійною емоційною напруженістю, частими нервово-психічними зривами. Їх агресія може бути спрямована, як на себе, так і на оточення. Але вони відрізняються від третьої групи дезадаптованих розумово відсталих за індивідуально-типологічними характеристиками і стилем спілкування з оточуючими, особи з розладами особистості та поведінки третьої групи неконформні та конфліктні, а дезадаптовані розумово відсталі з третьої групи конформні та залежні. Вони більш схожі за індивідуально-типологічними характеристиками і стилем

спілкування з четвертою групою розумово відсталих дезадаптантів, різниця в характеристиці наявної вади психічного розвитку.

Четверта група дезадаптантів серед осіб з розладами особистості та поведінки – **істеричні ригідно-сенситивні особистості** характеризуються надмірною ригідністю поведінки і установок, підвищеною залежністю від оточення, нерозбірливістю і поверховістю у спілкуванні, тривожністю, імпульсивністю, частими змінами емоційного настрою та активності, мають змішаний тип реагування. У всіх наявний внутрішньо особистісний конфлікт, мають наочно-образний тип сприйняття. Стиль спілкування – конформний, компромісний. В їх поведінці простежується підкорення іншим, відхід від конфліктів, їх уникнення. Мають психосоматичний тип дезадаптації, як і особистості з третьої виокремленої групи осіб з розладами особистості та поведінки. У них змішаний тип реагування, простежується поєднання різноспрямованих тенденцій, які проявляються однаковою силою, зіткнення ригідності та лабільності, також наявні соматичні розлади, постійна емоційна напруженість, нервово-психічні зриви. Агресивні дії можуть бути спрямована, як на себе, так і на оточення. Ця група осіб відрізняється від попередньої за індивідуально-типологічними характеристиками та стилем спілкування. З розумово відсталими дезадаптантами вони схожі з представниками третьої виокремленої нами групи, відрізняються знову ж таки характеристикою вади психічного розвитку.

Виокремлені групи дезадаптованих осіб з розладами особистості та поведінки відрізняються індивідуально-типологічними характеристиками, стилем спілкування, поведінковими проявами. Також серед осіб з розладами особистості та поведінки найбільша за кількістю респондентів група з психопатичним типом дезадаптації – це агресивно-спонтанні, екстравертовано-тривожні особистості, агресивні прояви яких спрямовані на оточення (11 чол., 53%). Найменша кількість в другій групі – тривожно-інтровертовані, агресивно-ригідні особистості (3 чол., 14%), з суїцидальними настроями. Психосоматичний тип дезадаптації мають особи з третьої – істеричні тривожно-сенситивні, агресивні (4 чол., 19%) та

четвертої – істеричні ригідно-сенситивні (3 чол., 14%) груп, агресивність яких може бути спрямована, як назовні, так і на самого себе, між собою вони відрізняються індивідуально-типологічними характеристиками та стилем спілкування.

Отже, існують відмінності між розумово відсталими і особами з розладами особистості та поведінки в особливостях акцентованості. Серед розумово відсталих акцентуантів переважають агресивно-тривожні особистості, вони переважно замкнені в собі, їх агресивність більшою мірою спрямована на себе. Акцентовані особи з розладами особистості та поведінки в переважній більшості тривожно-екстравертовані, мають підвищену тривожність та спрямованість на оточення, тому часто порушують дисципліну, конфліктують з адміністрацією та з іншими засудженими.

Тож бачимо, що за типом реагування акцентовані розумово відсталі засуджені відрізняються від акцентованих осіб з розладами особистості та поведінки. Для перших характерним є слабкий (гіпотимний) тип реагування – уникнення конфліктів, конформність, залежність, пасивність та інтровертованість. Для других – змішано-рухливий тип реагування, надмірне прагнення до спілкування поєднане з підвищеною тривожністю. За типом сприйняття дійсності у розумово відсталих переважає вербальне сприйняття, а у осіб з розладами особистості та поведінки – інтуїтивне.

У результаті порівняння виділених індивідуально-типологічних груп акцентованих розумово відсталих та осіб з розладами особистості та поведінки, ми дійшли висновку про те, що в першій нозологічній групі найбільше засуджених з невротичним типом акцентуації (8 чол., 42%), а в другій – найбільше засуджених з психопатичним типом акцентуації (7 чол., 36%). З невротичним типом акцентуації серед осіб з розладами особистості та поведінки (2 чол., 12%), з психопатичним типом акцентуації серед розумово відсталих (7 чол., 36%). Практично однакова кількість акцентованих засуджених, як серед розумово відсталих (4 чол., 21%), так і серед осіб з розладами особистості та поведінки (4 чол., 24%) з психосоматичним типом акцентуації.

За індивідуально-типологічними характеристиками респонденти виділених акцентованих груп відрізняються, схожість простежується тільки за однією чи кількома тенденціями. Це зумовило виділення різної кількості індивідуально-типологічних груп серед розумово відсталих (чотири групи) та серед психопатичних (п'ять груп).

Знаючи індивідуально-типологічну приналежність акцентованого засудженого з вадами психічного розвитку, психологу легше буде не допустити переходу його акцентуації в дезадаптацію, розробити психокорекційну програму з його ресоціалізації, враховуючи приналежність засудженого до виокремлених індивідуально-типологічних груп.

Ми бачимо, що дезадаптованих засуджених з вадами психічного розвитку (як розумово відсталих, так і з розладами особистості та поведінки) найбільше. Розумово відсталі відрізняються від осіб з розладами особистості та поведінки особливостями дезадаптації. Серед розумово відсталих дезадаптантів переважають агресивно-інтровертовані особистості, ці засуджені більш схильні до суїцидальної поведінки. Особи ж з розладами особистості та поведінки в основному тривожно-екстравертовані особистості, маючи високу тривожність і спрямованість на оточення вони постійно порушують дисципліну, конфліктують з адміністрацією та з іншими засудженими, несуть загрозу оточуючим людям.

Дезадаптовані досліджувані з двох нозологічних груп відрізняються типом реагування: більшість розумово відсталих мають сильний (гіпертимний) тип реагування – висока зовнішня реактивність, значно менша рефлексивність та неконформність; більшість осіб з розладами особистості та поведінки мають змішаний (рухливий, емоційно нестійкий) тип реагування – емоційна нестійкість, нав'язливість у спілкуванні, надмірна тривожність. Відрізняється і тип сприйняття дійсності у дезадаптованих розумово відсталих та осіб з розладами особистості та поведінки, у перших передують інтуїтивне сприйняття, у других – наочно-образне.

Порівнюючи виокремлені індивідуально-типологічні групи розумово відсталих та психопатичних осіб з розладами особистості та поведінки, ми

бачимо, що, як в першій, так і в другій нозологічній групах найбільше засуджених з психопатичним типом дезадаптації (розумово відсталих – 11 чол. 39%; осіб з розладами особистості та поведінки – 11 чол. 53%). Дещо більша кількість з психосоматичним типом дезадаптації серед осіб з розладами особистості та поведінки (7 чол. 33%), в порівнянні з розумово відсталими (9 чол. 32%). З невротичним типом дезадаптації більше розумово відсталих (8 чол. 29%), ніж осіб з розладами особистості та поведінки (3 чол. 14%).

Стосовно виокремлених індивідуально-типологічних груп дезадаптованих засуджених з вадами психічного розвитку, ми бачимо однакові за індивідуально-типологічними характеристиками дві групи, як серед розумово відсталих, так і серед осіб з розладами особистості та поведінки – це тривожно-інтровертовані, агресивно-ригідні особистості та істеричні тривожно-сенситивні, агресивні особистості. Якщо порівнювати розумово відсталих та осіб з розладами особистості та поведінки із тривожно-інтровертованої, агресивно-ригідної особистісної групи між собою, то за особистісними тенденціями, стилем спілкування з оточуючими, поведінковими проявами, вони схожі, але ж мають відмінності, які стосуються наявного діагнозу (у розумово відсталих порушення в пізнавальній сфері, які відсутні у осіб з розладами особистості та поведінки). Те ж саме стосується і засуджених розумово відсталих та осіб з розладами особистості та поведінки із індивідуально-типологічної групи істеричних тривожно-сенситивних, агресивних особистостей.

Інші дві індивідуально-типологічні групи дезадаптованих розумово відсталих засуджених (агресивно-спонтанні, екстравертовано-ригідні особистості та істеричні спонтанно-агресивні, екстравертовані особистості) відрізняються за індивідуально-типологічними характеристиками від двох груп дезадаптованих осіб з розладами особистості та поведінки (агресивно-спонтанні, екстравертовано-тривожні особистості та істеричні ригідно-сенситивні особистості).

Розподіл дезадаптованих засуджених з вадами психічного розвитку на індивідуально-типологічні групи дає більші можливості пенітенціарному психологу якомога ефективніше розробити психокорекційні програми з

подолання негативних психічних станів, гармонізації їх особистості, головне, їх ресоціалізації, враховуючи не тільки особливості вади психічного розвитку (розумова відсталість, дисгармонійний склад особистості), а й індивідуально-типологічні особливості, особливості спілкування, поведінкові прояви та тип дезадаптації.

Ми зробили порівняльний аналіз дезадаптованих і акцентованих особистостей з двох нозологічних груп. У дезадаптованих та акцентованих розумово відсталих 47 чоловік з 49, що становить 96%, переважають такі тенденції, як агресивність (27 чол., 57%), інтроверсія (18 чол., 38%) та тривожність (18 чол., 38%). У дезадаптованих та акцентованих осіб з розладами особистості та поведінки 38 чоловік (100%), переважають такі тенденції, як екстраверсія (25 чол., 66%), тривожність (21 чол., 55%) та агресивність. Як у розумово відсталих, так і у осіб з розладами особистості та поведінки ми бачимо, що у половини наявна ведуча тенденція тривожність, яка може проявлятися панічною поведінкою, тільки у осіб з розладами особистості та поведінки вона спрямована назовні, в той час, як у розумово відсталих, у більшості – на себе. Агресивність розумово відсталих теж більш спрямована на свою особистість. Розумово відсталі відрізняються від осіб з розладами особистості та поведінки особливостями дезадаптації та акцентуації. Серед розумово відсталих переважають агресивно-тривожні, інтровертовані особистості, ці засуджені більш схильні до суїцидальної поведінки. Особи з розладами особистості та поведінки в основному тривожно-екстравертовані особистості, що мають високу тривожність і спрямованість на оточення. Вони постійно порушують дисципліну, конфліктують з адміністрацією та з іншими засудженими, частіше несуть загрозу оточуючим людям.

Дезадаптованих засуджених з вадами психічного розвитку найбільше – 49 чоловік з 87, що становить 56% (розумово відсталих – 28 чол., 57%); осіб з розладами особистості та поведінки – 21 чол., 55%). Кількість акцентованих теж достатньо велика – 36 чоловік (42%): розумово відсталих (19 чол. 39%), осіб з розладами особистості та поведінки (17 чол. 45%). Гармонійних особистостей

дуже мало – 2 чоловіка розумово відсталих, що становить 2% від всіх, а серед досліджуваних осіб з розладами особистості та поведінки таких немає взагалі.

У переважної більшості досліджуваних засуджених з вадами психічного розвитку наявний внутрішньо особистісний конфлікт (67 чол., 77%); серед розумово відсталих таких людей більше (40 чол., 85%), ніж серед психопатичних осіб (27 чол., 71%). У третини досліджуваних (28 чол., 32%) – погане саморозуміння, це в основному притаманно розумово відсталим (21 чол., 45%), ніж психопатичним особам (7 чол., 18%), що пояснюється відсутністю інтелектуальних вад. Наявність у переважної більшості досліджуваних засуджених з вадами психічного розвитку внутрішньо особистісного конфлікту, пояснюється постійними переживаннями стосовно свого положення в середовищі засуджених, відсутністю впевненості у завтрашньому дні, їм важко визначитися з колом спілкування через вади психічного розвитку та індивідуально-типологічні особливості; в їх житті присутні часті конфлікти та презирливе ставлення інших засуджених.

Більшість досліджуваних засуджених з вадами психічного розвитку мають сильний тип реагування (гіпертимний) 28 чол. 32% (розумово відсталі – 16 чол. 34%, особи з розладами особистості та поведінки – 12 чол. 32%), змішано-нестійкий тип реагування у 23 чол. 27% (розумово відсталі – 6 чол. 13%, особи з розладами особистості та поведінки – 17 чол. 45%), слабкий (гіпотимний) тип – 18 чол. 21% (розумово відсталі – 14 чол. 30%, особи з розладами особистості та поведінки – 4 чол. 10%), змішано-ригідний тип реагування – 16 чол. 18% (розумово відсталі – 11 чол. 23%, особи з розладами особистості та поведінки – 5 чол. 13%). Але ми бачимо, що у осіб з розладами особистості та поведінки найбільша кількість людей має змішано-нестійкий тип реагування, найменша – слабкий (гіпотимний) тип, у розумово відсталих найбільша кількість має сильний (гіпотимний) тип реагування, найменша – змішано-нестійкий тип реагування.

У наших досліджуваних переважає інтуїтивний тип сприйняття дійсності – 32 чол. 37% (розумово відсталі – 16 чол. 34%, особи з розладами особистості та поведінки – 16 чол. 42%); вербальний тип сприйняття мають 22 чол. 25%

(розумово відсталі – 18 чол. 38%, особи з розладами особистості та поведінки – 4 чол. 11%), наочно-образний тип сприйняття – 18 чол. 21% (розумово відсталі – 8 чол. 17%, особи з розладами особистості та поведінки – 10 чол. 26%), формально-логічний тип сприйняття – 13 чол. 15% (розумово відсталі – 5 чол. 11%, особи з розладами особистості та поведінки – 8 чол. 21%). У розумово відсталих переважає вербальний тип сприйняття дійсності, вони краще розуміють дійсність пояснену доступними словами, а у осіб з розладами особистості та поведінки переважає інтуїтивний тип сприйняття, дані особистості звикли спиратися на свою інтуїцію і емоції, ніж на попередній досвід.

Розподіл респондентів на типологічні групи за характерологічними особливостями представлено в таблиці 4.

Таблиця 4

Розподіл засуджених з вадами психічного розвитку на типологічні групи за характерологічними особливостями

Рівень адаптації	Особистісний тип реагування	З розумовою відсталістю	К-сть	З розладами особистості та поведінки	К-сть
деадаптовані	сильний (гіпертимний)	агресивно-спонтанні, екстравертовано-ригідні	11	агресивно-спонтанні, екстравертовано-тривожні	11
	слабкий (гіпотимний)	тривожно-інтровертовані, агресивно-ригідні	8	тривожно-інтровертовані, агресивно-ригідні	3
	змішано-нестійкий, змішано-ригідний	істеричні тривожно-сенситивні, агресивні	7	істеричні тривожно-сензитивні, агресивні	4
		істеричні спонтанно-агресивні, екстравертовані.	2	істеричні ригідно-сензитивні	3
акцентовані	сильний (гіпертимний)	спонтанно-агресивні, тривожно-ригідні, екстравертовані	3	тривожно-ригідні, спонтанно-сензитивні, екстравертовані	8
		лабільно-тривожні, агресивно-екстравертовані	4	агресивно-ригідні, екстравертовані	3
	слабкий (гіпотимний)	тривожно-ригідні, агресивно-сенситивні, інтровертовані	8	інтровертовано-агресивні	2
	змішано-нестійкий тип	істеричні агресивно-тривожні	4	істеричні агресивно-спонтанні, тривожні	2
				істеричні агресивно-тривожні, лабільні	2

З метою уточнення співпадання характеристик експериментальних груп додатково було використано метод перевірки статистичних гіпотез за критерієм χ^2 [122].

Для використання даного критерію результати було переведено у рангову шкалу. Нами було виділено 4 рівні прояву тенденцій за методикою ІТО, а саме: занижений прояв, норма, помірний прояв, завищений прояв (Таблиця 5).

Таблиця 5

Рівень прояву тенденції	Занижений прояв	Норма	Помірний прояв	Завищений прояв
Кількість балів	0 – 2	3 – 4	5 – 7	8 – 9

Результати експериментального дослідження за методикою ІТО узагальнені в Таблиці 6.

Таблиця 6

Рівні прояву тенденції		I занижений прояв				II норма				III помірний прояв				IV завищений прояв			
		Р		П		Р		П		Р		П		Р		П	
Групи реципієнтів		осіб (%)		осіб (%)		осіб (%)		осіб (%)		осіб (%)		осіб (%)		осіб (%)		осіб (%)	
Тенденції	екстраверсія	7	14,3	5	13,2	13	26,5	4	10,5	22	44,9	19	50,0	7	14,3	10	26,3
	спонтанність	8	16,3	0	0,0	16	32,7	19	50,0	19	38,8	17	44,7	6	12,2	2	5,3
	агресивність	5	10,2	4	10,5	11	22,4	10	26,3	19	38,8	20	52,7	14	28,6	4	10,5
	ригідність	6	12,2	1	2,6	9	18,4	10	26,3	29	59,2	24	63,2	5	10,2	3	7,9
	інтроверсія	10	20,4	4	10,5	15	30,6	24	63,2	16	32,7	7	18,4	8	16,3	3	7,9
	сенситивність	14	28,5	9	23,7	16	32,7	14	36,9	16	32,7	11	28,9	3	6,1	4	10,5
	тривожність	3	6,1	2	5,3	13	26,5	9	23,7	29	59,2	18	47,3	4	8,2	9	23,7
	лабільність	5	10,2	9	23,7	18	36,7	10	26,3	25	51,1	19	50,0	1	2,1	0	0,0

Наочно результати у % за окремими тенденціями подано на відповідних діаграмах № 1 – 8 (Р – група розумово відсталих; П – група психопатичних осіб) (Додаток Е).

З метою встановлення статистично значущої однорідності чи відмінності двох груп реципієнтів (група Р та група П) ми використовували метод статистичних гіпотез.

Нульова гіпотеза полягала в тому, що характеристики цих груп за тенденціями, що досліджувалися за методикою ІГО співпадають на рівні значущості $\alpha = 0,05$.

Альтернативна гіпотеза полягала в тому, що характеристики цих груп суттєво відрізняються на вибраному рівні значущості.

Гіпотези перевірялися за критерієм χ^2 . Експериментальне значення критерію обчислювали за формулою:

$$\chi^2_{\text{експ.}} = N \cdot M \cdot \sum_{i=1}^L \frac{\left(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}\right)^2}{n_i + m_i}, \text{ де}$$

L – кількість градацій (кількість виділених рівнів),

N – кількість реципієнтів (осіб) групи Р,

M – кількість реципієнтів (осіб) групи П,

n_i – кількість реципієнтів групи Р, що відповідають i - й градації,

m_i – кількість реципієнтів групи П, що відповідають i - й градації.

В нашому дослідженні $L = 4$ (виділено чотири рівні прояву тенденцій). Отже, критичне значення критерію $\chi^2_{\text{кр.}} = 7,8$ (для рівня значущості $\alpha = 0,05$).

Результати обчислень експериментальних значень критерію подано в таблиці 7.

Таблиця 7

Тенденції	Екстраверсія	Спонтанність	Агресивність	Ригідність	Інтроверсія	Сенситивність	Тривожність	Лабільність
Значення $\chi^2_{\text{експ.}}$	4,5	9,1	4,4	3,3	9,2	0,9	4,1	3,9

Відповідно до правила перевірки статистичних гіпотез можна зробити висновок про те, що за екстраверсією, агресивністю, ригідністю, сенситивністю, тривожністю та лабільністю групи реципієнтів відрізняються несуттєво. За

такими тенденціями як спонтанність ($\chi^2_{\text{експ.}} \approx 9,1$) та інтроверсія ($\chi^2_{\text{експ.}} \approx 9,2$) відмінності досліджуваних груп є статистично значущими.

Отже отримані висновки необхідно враховувати при розробці методичних рекомендацій щодо психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку з урахуванням виокремлених індивідуально-типологічних особливостей особистості. Розподіл засуджених з вадами психічного розвитку на індивідуально-типологічні групи дає більші можливості пенітенціарному психологу якомога ефективніше розробити психокорекційні програми з ресоціалізації їх особистості, враховуючи індивідуально-типологічні особливості представників кожної групи, особливості їх стилю спілкування та характерні поведінкові прояви, не забуваючи при цьому про особливості наявних вад психічного розвитку.

Особи, результати опитування яких є недостатньо надійними 28 чол. (21 чол. розумово відсталі та 7 чол. особи з розладами особистості та поведінки) потребують додаткових методик щодо визначення їх рівня адаптації та індивідуально-типологічної приналежності.

У контексті дослідження ми використовували діагностику ціннісних орієнтацій засуджених з вадами психічного розвитку за методикою М. Рокіча «Ціннісні орієнтації».

Стосовно кількості обраних карток цінностей ми отримали такі, на нашу думку, важливі дані, 47 (67%) чоловік проранжували всі запропоновані картки (36), а 23 (33%) чоловік обрали від 32 до 2 цінностей, причому 11 (16%) з них обрали від 15 до 2 цінностей із 36 запропонованих. Основні пояснення, чому вони не ранжують всі запропоновані цінності були такі – «мені це не потрібно в житті» та незрозумілість деяких цінностей, навіть після пояснення. До таких цінностей більшість досліджуваних відносили, із термінальних: творчість (20 чол. 29%), краса природи та мистецтва (17 чол. 24%), продуктивне життя (17 чол. 24%), активне діяльне життя (16 чол. 23%), розвиток (16 чол. 23%), розваги (16 чол. 23%), життєва мудрість (15 чол. 21%), наявність добрих і вірних друзів (15 чол. 21%), пізнання (15 чол. 21%), щастя інших (14 чол. 20%); із інструментальних: непримиренність до недоліків в собі та інших (21 чол. 30%), старанність (19 чол.

27%), високі запити (18 чол. 26%), освіченість (17 чол. 24%), вихованість (13 чол. 19%), незалежність (13 чол. 19%), раціоналізм (13 чол. 19%), сміливість у відстоюванні своєї думки (13 чол. 19%), широта поглядів (13 чол. 19%), чесність (13 чол. 19%), ефективність у справах (13 чол. 19%).

На перші місця (1, 2, 3) в більшості, досліджувані ставили такі термінальні цінності – здоров'я (38 чол. 54%), цікава робота (29 чол. 41%), щасливе сімейне життя (26 чол. 37%), свобода (22 чол. 31%), любов (20 чол. 29%); на останні (16, 17, 18) – розваги (20 чол. 29%), творчість (17 чол. 24%), пізнання (15 чол. 21%), щастя інших (13 чол. 19%), впевненість в собі (9 чол. 13%). Щодо інструментальних цінностей, ми отримали такі дані, в більшості: на перші місця обиралися – чесність (24 чол. 34%), самоконтроль (18 чол. 26%), вихованість (17 чол. 24%), життєрадісність (17 чол. 24%), відповідальність (16 чол. 23%), охайність (13 чол. 19%), незалежність (12 чол. 17%); на останні – високі запити (13 чол. 19%), старанність (13 чол. 19%), непримиренність до недоліків в собі та в інших (12 чол. 17%), широта поглядів (10 чол. 14%).

Аналізуючи отримані дані по запропонованій методиці, співставляючи з даними інших методів: бесіди, вивчення особових карток, узагальнення незалежних характеристик на засуджених різних спеціалістів можна пояснити чому більшість досліджуваних розумово відсталих так проранжували термінальні та інструментальні цінності. Стосовно того, що 23 чоловіки (33%) проранжували не всі запропоновані цінності, відмовившись від них взагалі, то основна причина це низький інтелект, відсутність освіти, виховання в неблагополучних, іноді асоціальних сім'ях цих особистостей.

Чому ж так ранжують вищезазначені термінальні цінності, пояснюється тим, що в більшості розумово відсталі планують своє життя тільки в стінах колонії, а не за її межами і, займаючи тут нижчі щаблі тюремної спільноти, внаслідок своєї вади, найбільше цінують здоров'я (більшість має соматичні хвороби), бажають іншої роботи – так як працюють тільки прибиральниками, потребують людської (родинної) підтримки з волі, яка у більшості відсутня, дуже прагнуть звільнення та любові (практично всі неодружені). Найменше

досліджувані розумово відсталі цінують розваги, творчість, пізнання, щастя інших, впевненість в собі. На нашу думку, розташовуючи розваги на останніх місцях більшість досліджуваних намагалися виглядати в очах дослідника кращими, а от, що стосується впевненості в собі, то їм цього бракує, вони не знають як її набути. Творчість і пізнання для більшості розумово відсталих взагалі незрозумілі цінності, більшою мірою перепоною в їх розумінні стає наявна інтелектуальна вада.

Що стосується інструментальних цінностей, то ранжуючи їх вони пояснювали, що саме, чесність, самоконтроль, вихованість, життєрадісність, відповідальність, охайність, незалежність, вони найбільше цінують в людях, хоча самі володіють не всіма цими якостями, але прагнуть їх мати. А от старанність і широта поглядів, на їх думку, не дуже важливі якості людини. Стосовно високих запитів та непримиренності до недоліків в собі та в інших, для більшості розумово відсталих це незрозумілі якості, тому і неважливі.

Стосовно вибору цінностей дезадаптованими розумово відсталими засудженими 28 чол. (40%), ми отримали наступні дані. Проранжували всі запропоновані картки (36) 20 осіб (71%), а 8 (29%) чоловік обрали від 32 до 11 цінностей. Більшість дезадаптантів не обирали із термінальних цінностей: активне діяльне життя (6 чол. 75%), продуктивне життя (6 чол. 75%), розваги (6 чол. 75%), творчість (6 чол. 75%); із інструментальних: старанність (8 чол. 100%), непримиренність до недоліків в собі та інших (8 чол. 100%), високі запити (7 чол. 88%), чесність (6 чол. 75%).

На перші місця (1, 2, 3) досліджувані дезадаптовані розумово відсталі переважно виносили такі термінальні цінності – здоров'я (17 чол. 61%), щасливе сімейне життя (10 чол. 36%), свобода (9 чол. 32%), цікава робота (9 чол. 32%); на останні (16, 17, 18) – пізнання (7 чол. 25%), розваги (7 чол. 25%), краса природи та мистецтва (6 чол. 21%), щастя інших (6 чол. 21%), творчість (6 чол. 21%).

Що стосується інструментальних цінностей, то отримані дані такі, переважно на перші місця обиралися – чесність (10 чол. 36%), життєрадісність (9

чол. 32%), самоконтроль (7 чол. 25%); на останні – старанність (7 чол. 25%) та освіченість (6 чол. 21%).

В другій, виокремленій нами групі розумово відсталих акцентованих особистостей 19 чол. (27%), проранжували всі запропоновані картки (36) 11 осіб (58%), а 8 (42%) чоловік обрали тільки від 29 до 2 цінностей. Ця група розумово відсталих переважно не обирали із термінальних цінностей: творчість (7 чол. 88%), краса природи та мистецтва (6 чол. 75%), щастя інших (6 чол. 75%); із інструментальних: непримиренність до недоліків в собі та інших (8 чол. 100%), освіченість (8 чол. 100%), незалежність (7 чол. 88%). Більшість акцентованих особистостей на перші місця (1, 2, 3) виносили такі термінальні цінності – здоров'я (10 чол. 53%), цікава робота (8 чол. 42%), щасливе сімейне життя (7 чол. 37%); на останні (16, 17, 18) – творчість (7 чол. 37%) і розваги (5 чол. 26%). Що стосується інструментальних цінностей, то дані такі, переважно на перші місця обиралися – чесність (8 чол. 42%) та самоконтроль (6 чол. 32%); на останні – широта поглядів (5 чол. 26%).

Один розумово відсталий засуджений з нормативної групи 2 чол. (2%) обрав всі запропоновані цінності, а інший тільки 8: цікаву роботу, щастя інших, щасливе сімейне життя з термінальних цінностей, і самоконтроль, раціоналізм, чесність, вихованість, чуйність з інструментальних. Другий на перші місця (1, 2, 3) обрав з термінальних цінностей: наявність добрих і вірних друзів, впевненість в собі, матеріально забезпечене життя, на останні (16, 17, 18) – пізнання, суспільне визнання, життєву мудрість; з інструментальних цінностей на перші місця виніс: життєрадісність, незалежність, відповідальність, на останні – терпимість, тверду волю, раціоналізм. Тож вибір цінностей цими засудженими дуже відрізняється.

Порівнюючи результати дезадаптованих і акцентованих розумово відсталих засуджених, ми бачимо що дані стосовно необирання деяких цінностей не співпадають: дезадаптаннти переважно не обирають активне діяльне життя, продуктивне життя, розваги та старанність, високі запити, чесність; а акцентовані – красу природи та мистецтва, щастя інших та освіченість, незалежність. Співпадає тільки дві цінності, якими нехтують дві виокремлені нами групи:

творчість і непримиренність до недоліків в собі та інших. Різниця між двома групами розумово відсталих не тільки в цьому, а й у кількості необраних цінностей, у дезадаптованих їх більше, ніж у акцентованих, що свідчить про неадекватне реагування, в зв'язку з наявною дезадаптацією. На перші місця (1,2,3) і дезадаптовані, і акцентовані розумово відсталі виносили здоров'я, цікаву роботу, щасливе сімейне життя та чесність, самоконтроль; тільки у дезадаптованих ще на перших місцях була свобода і життєрадісність. Простежується і схожість виборів термінальних цінностей на останні місця – це творчість і розваги; різниця в тому, що у дезадаптованих ще й пізнання, краса природи та мистецтва, щастя інших, тобто знову більше за кількістю. А от інструментальні цінності, які дані досліджувані обрали на останні місця відрізняються: у дезадаптованих – це старанність і освіченість, у акцентованих – широта поглядів. Тож можна зробити висновок, що акцентовані розумово відсталі засуджені обирають більше цінностей взагалі, більшу кількість цінностей ставлять на перші місця, меншу кількість – на останні.

Завдання психолога донести до розуміння розумово відсталого засудженого важливість всіх цінностей, а особливо творчості в житті будь-якої людини, пізнання оточуючого світу впродовж всього життя для накопичення такої необхідної життєвої мудрості, набуваючи для цього такі якості, як старанність, непримиренність до своїх недоліків, освіченість і широту поглядів. Ми бачимо, що розумово відсталі засуджені цінують більш базові потреби, а соціальні менше, тому в психокорекційній роботі велику увагу потрібно приділяти розширенню цінностей даної особистості, що сприятиме кращій адаптації та ресоціалізації.

Досліджувані особи з розладами особистості та поведінки в кількості 29 чоловік (64%) проранжували всі запропоновані картки (36), а 16 (36%) чоловік обрали від 34 до 13 цінностей. Чому не обирали всі запропоновані цінності, дані засуджені відповідали, що «вони не всі їм потрібні», «вони зовсім неважливі». До таких цінностей більшість досліджуваних відносили, із термінальних: пізнання (13 чол. 29%), творчість (11 чол. 24%), активне діяльне життя (9 чол. 20%), суспільне визнання (9 чол. 20%), розвиток (9 чол. 20%), щастя інших (9 чол. 20%);

із інструментальних: високі запити (13 чол. 29%), освіченість (13 чол. 29%), непримиренність до недоліків в собі та інших (10 чол. 22%), старанність (9 чол. 20%), терпимість (9 чол. 20%), чесність (9 чол. 20%), ефективність у справах (9 чол. 20%).

На перші місця (1, 2, 3) в більшості особи з розладами особистості та поведінки ставили такі термінальні цінності – здоров'я (24 чол. 53%), любов (22 чол. 49%), свобода (14 чол. 31%), щасливе сімейне життя (14 чол. 31%), активне діяльне життя (10 чол. 22%), наявність добрих і вірних друзів (10 чол. 22%); на останні (16, 17, 18) – творчість (23 чол. 51%), пізнання (15 чол. 33%), краса природи та мистецтва (12 чол. 27%). Щодо інструментальних цінностей, то, в більшості: на перші місця обиралися – чесність (15 чол. 33%), вихованість (14 чол. 31%), сміливість у відстоюванні своєї думки (14 чол. 31%), тверда воля (14 чол. 31%), життєрадісність (12 чол. 27%), відповідальність (12 чол. 27%), чуйність (12 чол. 27%); на останні – високі запити (19 чол. 42%), старанність (16 чол. 36%), непримиренність до недоліків в собі та в інших (8 чол. 18%).

На нашу думку, 16 (36%) досліджувані засуджені особи з розладами особистості та поведінки не проранжували всі запропоновані цінності, тому, що вони впевнені, що то зайве в їх житті, на нього не потрібно звертати увагу. Це нам дає розуміння, що перед нами особистості, які не цінують в житті постійне пізнання оточуючого світу та свій розвиток, творчість у справах, активну участь в діяльності, їм байдуже до щастя інших людей. Вони більшою мірою обмежені, егоїстичні особистості з асоціальною спрямованістю.

Стосовно ранжування термінальних цінностей, ми бачимо, що особи з розладами особистості та поведінки на перші місця ставлять здоров'я, любов, свободу, щасливе сімейне життя, активне діяльне життя, наявність добрих і вірних друзів – саме те, чого їм бракує в житті на даний момент. На останні виносять: творчість, пізнання, красу природи та мистецтва, знову ж таки, пояснюючи, що перебуваючи за ґратами, це не такі важливі для них цінності.

Щодо інструментальних цінностей, то на перші місця вони обрали: чесність, вихованість, сміливість у відстоюванні своєї думки, тверду волю, життєрадісність,

відповідальність, чуйність; і що цікаво, то на їх думку, це вони володіють такими якостями. А, от високі запити, старанність, непримиренність до недоліків в собі та в інших відсутні в їх особистості, бо не дуже їм потрібні.

Дезадаптовані особи з розладами особистості та поведінки 21 чол. (55%) так проранжували запропоновані цінності: 13 чол. (62%) проранжували всі запропоновані картки (36), 8 чол. (38%) обрали від 33 до 13 цінностей. Переважна більшість цих осіб не обрали із термінальних цінностей: пізнання (7 чол. 88%), розвиток (5 чол. 63%), щастя інших (5 чол. 63%), творчість (5 чол. 63%); із інструментальних: високі запити (7 чол. 88%), освіченість (6 чол. 75%), старанність (5 чол. 63%), непримиренність до недоліків в собі та інших (5 чол. 63%).

Досліджувані дезадаптовані особи з розладами особистості та поведінки на перші місця (1, 2, 3) ставили такі термінальні цінності – здоров'я (14 чол. 67%), активне діяльне життя (7 чол. 33%), любов (7 чол. 33%), щасливе сімейне життя (7 чол. 33%); на останні (16, 17, 18) – творчість (10 чол. 48%), краса природи та мистецтва (9 чол. 43%), пізнання (8 чол. 38%). З інструментальних цінностей дані засуджені на перші місця обирали – вихованість (7 чол. 33%), життєрадісність (7 чол. 33%), тверду волю (7 чол. 33%), чесність (7 чол. 33%), чуйність (7 чол. 33%); на останні – високі запити (9 чол. 43%) та старанність (6 чол. 29%).

Друга група осіб з розладами особистості та поведінки 17 чол. (45%), акцентовані особистості, проранжували всі запропоновані картки (36) 12 осіб (71%), а 5 (29%) чоловік обрали тільки від 34 до 14 цінностей. Акцентовані засуджені з розладами особистості та поведінки не обирали із термінальних цінностей: пізнання (4 чол. 80%), активне діяльне життя (3 чол. 60%), цікава робота (3 чол. 60%), краса природи та мистецтва (3 чол. 60%), суспільне визнання (3 чол. 60%), розвиток (3 чол. 60%), щастя інших (3 чол. 60%), творчість (3 чол. 60%); із інструментальних: освіченість (4 чол. 80%), широта поглядів (4 чол. 80%), вихованість (3 чол. 60%), високі запити (3 чол. 60%), старанність (3 чол. 60%), незалежність (3 чол. 60%), непримиренність до недоліків в собі та інших (3 чол. 60%), відповідальність (3 чол. 60%), терпимість (3 чол. 60%), чесність (3 чол.

60%), ефективність у справах (3 чол. 60%). На перші місця (1, 2, 3) акцентовані особистості виносили такі термінальні цінності – любов (10 чол. 59%), здоров'я (7 чол. 41%), наявність добрих і вірних друзів (5 чол. 29%), свобода (5 чол. 29%); на останні (16, 17, 18) – творчість (10 чол. 59%), пізнання (6 чол. 35%). По вибору інструментальних цінностей, дані такі, переважно на перші місця обиралися – сміливість у відстоюванні своєї думки (7 чол. 41%), вихованість (5 чол. 29%), чесність (5 чол. 29%), чуйність (5 чол. 29%); на останні – високі запити (7 чол. 41%) і старанність (7 чол. 41%).

По необиранню деяких запропонованих цінностей вибір дезадаптованих і акцентованих осіб з розладами особистості та поведінки співпадає: пізнання, розвиток, щастя інших, творчість та високі запити, старанність, непримиренність до недоліків в собі та інших. Відмінності в більшому співпаданні за необраними цінностями у акцентованих особистостей, ніж у дезадаптованих. Також простежується менша кількість необраних цінностей у акцентованих засуджених з розладами особистості та поведінки. Простежується однаковий вибір по п'яти цінностям, які дезадаптовані та акцентовані обрали на перші місця: любов, здоров'я та вихованість, чесність, чуйність; і по чотирьом, які поставили на останні місця: творчість, пізнання та високі запити, старанність. По кількості обраних цінностей, як на перші, так і на останні місця практично немає різниці між двома виокремленими нами групами, відмінність у самих цінностях: дезадаптовані на перші місця ще ставлять: активне діяльне життя, щасливе сімейне життя і життєрадісність, тверду волю, акцентовані – наявність добрих і вірних друзів, свободу і сміливість у відстоюванні своєї думки; на останні дезадаптовані ставлять: красу природи та мистецтва.

Порівнюючи результати розумово відсталих і осіб з розладами особистості та поведінки стосовно ранжування всіх 36 запропонованих цінностей, бачимо, що їх відсоток в своїй нозологічній групі практично однаковий: 47 чол. (67%) – розумово відсталих і 29 чоловік (64%) – осіб з розладами особистості та поведінки. Відповідне і відсоткове співвідношення по засудженим, які не

проранжували всі цінності: 23 (33%) чоловік – розумово відсталих і 16 (36%) чоловік – осіб з розладами особистості та поведінки; теж практично однакове.

Відрізняються дані за кількістю необраних цінностей: у розумово відсталих – це від 34 до 4, а у осіб з розладами особистості та поведінки – від 23 до 2. Ми бачимо, що розумово відсталі засуджені обирають меншу кількість цінностей, основне пояснення – це нерозуміння сенсу цих цінностей в зв'язку з інтелектуальною вадою. Що стосується осіб з розладами особистості та поведінки, то вони не обирали всі цінності, в основному з іншої причини – вважали їх зовсім непотрібними. Але все ж таки цікаво, що, як перші, так і другі однаково не обрали такі цінності, із термінальних: творчість, пізнання, розвиток, щастя інших; із інструментальних: непримиренність до недоліків в собі та в інших, старанність, високі запити, освіченість, чесність, ефективність у справах. Такі цінності, як творчість, розвиток, непримиренність до недоліків в собі та в інших, високі запити, розумово відсталі, очевидно, не дуже розуміють, але ж сенс таких, як пізнання, щастя інших, старанність, освіченість, чесність, ефективність у справах їм достатньо зрозумілий, та вони, не вважають їх потрібними так як і особи з розладами особистості та поведінки. Це говорить про схожість їх особистості – обмеженої, егоїстичної, асоціальної, спрямованої в основному на задоволення своїх потреб. Вони не планують нічого в своєму житті, живуть сьогоднішнім і вчорашнім днем, не прогнозують результат. У них превалює відчуття непродуктивності свого життя, вони вважають, що все в минулому.

Досить схожими, як для розумово відсталих, так і осіб з розладами особистості та поведінки виявилися результати ранжування цінностей. Самими важливими, як для розумово відсталих, так і для осіб з розладами особистості та поведінки виявилися – термінальні: здоров'я, свобода, любов, щасливе сімейне життя; інструментальні: чесність, вихованість, життєрадісність, відповідальність. Стосовно термінальних цінностей, то пояснення досліджуваних з обох нозологічних груп співпадають – саме цього їм не вистачає на даний момент і вони цінують це, а от пояснення відносно інструментальних цінностей відрізняється, більшість розумово відсталих обрали найважливішими ці цінності,

бо їм їх бракує, а особи з розладами особистості та поведінки, обрали, тому що, на їх думку, вони ними володіють.

Розглянемо відмінності в обраних на перші місця цінностях: розумово відсталі найважливішими назвали – термінальні: цікаву роботу; інструментальні: самоконтроль, охайність, незалежність; особи з розладами особистості та поведінки – термінальні: активне діяльне життя, наявність добрих і вірних друзів; інструментальні: сміливість у відстоюванні своєї думки, тверду волю, чуйність. Це можна пояснити тим, що особи з розладами особистості та поведінки більш екстравертовані особистості, спрямовані на оточення, вони бажали б більшого спілкування і активності, розумово відсталі ж більш інтровертовані особистості, робота прибиральників їм не до вподоби, і вони прагнуть її змінити.

На останні місця (16, 17, 18) досліджувані засуджені з вадами психічного розвитку поставили такі цінності: термінальні – творчість та пізнання; інструментальні – високі запити, старанність, непримиренність до недоліків в собі та в інших. Вони збігаються з необраними цінностями. Те, що для даних засуджених ці цінності не дуже важливі, знову ж таки підтверджує обмеженість та егоїстичність їх особистості. Відмінності в ранжуванні цінностей останніми такі – розумово відсталі обрали: термінальні – розваги, щастя інших, впевненість в собі, інструментальні – широта поглядів; особи з розладами особистості та поведінки обрали: термінальні – краса природи та мистецтва. Бачимо, що за кількістю цінностей, які поставлені на останні місця передують розумово відсталі.

Ми бачимо більшу схожість виборів цінностей розумово відсталими та засудженими з розладами особистості та поведінки ніж відмінність. Засуджені з обох нозологічних груп бажать отримувати задоволення від життя, не прикладаючи особливих зусиль, вони схильні до зміни вражень, прагнуть нових гострих приємних вражень. Самоконтроль у них недостатньо виражений, тому таке прагнення часто має асоціальний характер і призводить до правопорушень. Засуджені з вадами психічного розвитку в основному незадоволені своїм минулим життям, своїми результатами і досягненнями, але при цьому досліджувані не здатні взяти на себе відповідальність за події в своєму житті, у

них ослаблений самоконтроль, вміння планувати і прогнозувати свої дії та вчинки. Такі особистості схильні пливти за течією і тому вони потрапляють до кримінальних груп, в основному, як виконавці.

Відрізняються особи з розладами особистості та поведінки від розумово відсталих більшою здатністю до планування завдяки збереженому інтелекту, але так як і розумово відсталі вони не можуть прогнозувати свої дії та брати відповідальність за їх наслідки через порушення в емоційно-вольовій сфері. Задача психолога дослідивши ціннісну сферу засудженого з вадами психічного розвитку та допомогти йому переглянути її, навчити стримувати свої емоції і планувати своє життя, беручи на себе відповідальність.

За результатами дослідження ціннісних орієнтацій двох експериментальних груп нами було виділено цінності, що превалюють у групі П (здоров'я, любов, чесність, чуйність) та в групі Р (цікава робота, воля, щасливе сімейне життя). За виділеними характеристиками ми зробили порівняльний аналіз обох груп. Результати аналізу подано в таблицях 8 і 9 та наочно у % представлено на діаграмах № 9 – 15 (Додаток Ж).

Таблиця 8

Цінності, що превалюють у групі засуджених з розладами особистості та поведінки (психопатичні особи)

Ранг	Рівень	Цінності, що превалюють у групі П							
		здоров'я		любов		чесність		чуйність	
		П	Р	П	Р	П	Р	П	Р
1, 2, 3	I	24	38	22	20	15	24	12	11
4, 5, 6	II	7	10	8	19	2	10	9	15
7, 8, 9	III	2	4	7	7	12	7	8	7
10, 11, 12	IV	3	1	5	8	4	4	6	8
13, 14, 15	V	5	7	2	7	0	4	3	11
16, 17, 18	VI	4	6	0	2	3	8	5	7
0	VII	0	4	1	7	9	13	2	11
χ^2		4,887		9,564		10,802		7,973	

Цінності, що превалюють у групі розумово відсталих засуджених

Ранг	Рівень	Цінності, що превалюють у групі Р					
		цікава робота		воля		щасливе сімейне життя	
		П	Р	П	Р	П	Р
1, 2, 3	I	5	29	14	22	14	26
4, 5, 6	II	15	17	12	15	24	17
7, 8, 9	III	10	3	4	10	0	5
10, 11, 12	IV	4	4	5	8	0	12
13, 14, 15	V	1	5	4	6	4	3
16, 17, 18	VI	4	6	3	4	1	5
0	VII	6	6	3	5	2	2
χ^2		19,383		1,032		20,121	

З метою значущості співпаданя чи відмінностей двох груп реципієнтів ми використали критерій χ^2 . З цією метою було виділено 7 рівнів «сформованості» ціннісних орієнтацій (відповідно до рангів, що були визначені за методикою М. Рокіча), а саме 1,2,3 – I рівень; 4,5,6 – II рівень; 7,8,9 – III рівень, 10,11,12 – IV рівень; 13,14,15 – V рівень; 16, 17,18 – VI рівень, 0 –VII рівень.

Для даного випадку (рівень значущості 0,05: кількість степенів свободи $k=7-1=6$) критичне значення критерію 12,6. Тому за правилом прийняття статистичних гіпотез статистично значущими є відмінності двох експериментальних груп за такими цінностями, як «цікава робота» та «щасливе сімейне життя». Стосовно інших цінностей, що порівнювалися, можна зробити висновок про те, що вони є однаково важливими для обох груп реципієнтів.

Методика «Дерево, люди, життя» П. Вілсона (адаптація Ю. І. Чепік). Вона спрямована на діагностику міжособистісних стосунків в групі, конфліктів і деструктивних форм поведінки в найближчому мікросоціумі. Вона надає «живий матеріал», що виникає в процесі неопосередкованої роботи респондента з тестом, спостерігаючи за ним та обговорюючи його вибір. Дані, які ми отримали завдяки цій методиці, розглядаємо, як ще один спосіб краще зрозуміти особистість засудженого з вадами психічного розвитку, встановити контакт з його

переживаннями, наблизитись до його власного розуміння того, що з ним відбувається на даному етапі життя. Інтерпретація результатів залежить від того, яким конкретним змістом в кожному конкретному випадку респондент наділяє свої зображення, які його коментарі, та яким чином він себе при цьому поводить.

Методикою було охоплено 115 засуджених з вадами психічного розвитку (70 чол. розумово відсталих легкого ступеня та 45 осіб з розладами особистості та поведінки), кожному респонденту пропонувалося на малюнку обрати двічі фігуру чоловічка на дереві, яка більше всього нагадує йому самого себе: перший раз – на даний момент (перебування в місцях позбавлення волі, в оточенні інших засуджених); другий раз – на момент після звільнення (в найближчому оточенні – сім'я, друзі). Після вибору засудженому пропонувалося прокоментувати свій вибір фігурок, місця розташування на дереві. Задавалися додаткові питання: «Покажіть, яке місце на дереві викликає найбільш радісні почуття? А яке місце на малюнку викликає напруження, фігурки заставляють засмучуватись?»

Ю. І. Чепік пропонує інтерпретувати отримані результати, враховуючи положення на дереві, розділяє його на чотири сегменти: 1-й – праворуч і по центру, верхня частина дерева; 2-й – зліва вгорі; 3-й – прямо в центрі дерева, горизонтальне розташування фігурок; 4-й – вся нижня третина дерева, включаючи тих, хто на землі. Аналізуючи обрані засудженими положення фігурок ми враховували особливості їх поведінки під час проведення методики, коментарі з приводу ставлення до завдання і своїх можливостей, спроби відмови від виконання завдання, власну оцінку результатів, будь-які висловлювання в ході роботи, інтерес до оцінки психолога.

Отримані дані надають важливу інформацію про актуальні події в житті засудженого з вадами психічного розвитку і про ставлення людини до цих подій; про його взаємостосунки (близькості – віддаленості) у виправній установі та між близькими йому людьми (родичами, друзями); про соціальний статус серед засуджених; про кризові ситуації в житті респондента і його близьких; про рівень самооцінки та рівень домагань; про залежності, хвороби та втрати; про рівень емоційного розвитку.

Розумово відсталі 70 чоловік, обираючи фігурку людини на дереві, яка символізує їх на даний час, тобто в пенітенціарній установі, в більшості обрали фігури четвертого елементу дерева 33 чоловіки 47%, майже половина досліджуваних. Це фігури з нижньої третини дерева та ті, що на землі. Такий вибір характеризує цих засуджених так, на даний момент вони відчують самотність, тривогу, яка присутня в них достатньо тривалий час, у них занижена самооцінка, слабкі контакти з іншими засудженими та родичами, вони мають суїцидальні настрої чи думки, «втікають» від проблем в хвороби, роботу, тобто наявна гіперкомпенсаційна поведінка.

20 чоловік 30% розумово відсталих обрали фігури першого елементу дерева – це фігурки справа і по центру дерева та верхня його частина. Вони характеризуються емоційною нестійкістю, одночасно прагнуть підтримки оточуючих і відмовляються від неї, замикаючись в собі, в постійному пошуку визнання і любові, дуже образливі. В основному це демонстративні особистості, емоційно лабільні, з завищеною самооцінкою, уникають конфліктних ситуацій, поверхово, без участі ставляться до того, що відбувається навколо них.

Фігурки третього елементу дерева – прямо в центрі дерева, горизонтальне їх розташування, обрали 12 чол. 17%. Ці засуджені розумово відсталі більш відкриті до оточення, мають потребу в тривалих, дружніх контактах. Але не зважаючи, на свою відкритість і добре ставлення до людей 7 чол. 10% із вказаних вище 12 чол. 17% (7 чол. 10% + 5 чол. 7%), погано соціалізуються, потребують підтримки спеціалістів, зокрема працівників СПС. Одні з них шукають задоволення у власному внутрішньому світі фантазій, тому і самотні, з іншими не бажають спілкуватися інші засуджені через їх низький статус, і вони теж відчуваються дуже самотніми та непотрібними.

Найменша кількість респондентів 5 чоловік 6% обрали фігурки з другого елементу дерева – зліва наверху. Ці особистості мають важкі форми залежності (колишні наркомани або алкоголізовані тривалий час особи), в зв'язку з цим наявність соматичних хвороб, вони відчувають відторгнення соціуму, мають потребу у визнанні та любові близьких для них людей.

Можна зробити такий висновок: найбільше 33 чол. 47% досліджуваних розумово відсталих почувають себе у виправній установі самотньо, у них обмежені контакти з іншими засудженими та з родичами, це більш інтровертовані особистості, з високим рівнем тривожності, суїцидальними настроями та навіть суїцидальною поведінкою. Схоже себе почувають і 5 чоловік 6%, що обрали фігурки з другого елементу дерева. Цим засудженим, в першу чергу, необхідна психологічна підтримка пенітенціарного психолога. Також не меншої уваги потребують досліджувані 20 чол. 30%, що обрали фігурки з першого елементу дерева, ці особистості також прагнуть підтримки оточуючих, але маючи завищену самооцінку, підвищену образливість та емоційну неврівноваженість демонстративно від неї відмовляються, замикаються в собі. До цих особистостей можна приєднати 7 чол. 10%, що обрали фігурки з третього елементу дерева, незважаючи на їх внутрішнє прагнення до спілкування з оточуючими, вони також почуваються самотніми і незахищеними. Найбільш комфортно почувають себе 5 чол. 7%, що обрали фігурки з третього елементу дерева і характеризуються відкритістю, товариськими контактами з іншими засудженими та мають підтримку родичів.

Інформативними виявилися дані по обираючим розумово відсталими засудженими фігурок на дереві після їх звільнення, коли вони опиняться на свободі. Один чоловік 1% відмовився обирати, пояснивши, що це буде нескоро, тож обирало 69 чоловік 99%. Найбільша кількість обраних фігурок з першого елементу дерева – 32 чол. 46%, потім за кількістю однаково обрали з третього 18 чол. 26% та четвертого 18 чол. 26% елементу дерева, всього 1 чол. 1% обрав фігурку з другого елементу дерева.

Пояснення стосовно обрання фігурок більшість розумово відсталих надавали таке, що перебуваючи у виправній установі, вони займають найнижчі статуси тюремного суспільства, тому обирали фігурки внизу дерева і на землі (з четвертого елементу), а на свободі, їм хотілось би підняти свій статус, мати інше ставлення оточення, в їх розумінні це вершина дерева (перший елемент), тому і менша кількість обраних фігурок з четвертого елементу дерева, а більша – з

першого. Та все одно ми бачимо що це інфантильні, ображені, емоційно нестійкі, демонстративні особистості, із завищеною самооцінкою, що прагнуть визнання, підтримки та любові від оточуючих.

Але ж, аналізуючи вибори фігурок, перебуваючи в колонії та після звільнення ми отримали дані, що трішки більша кількість досліджуваних 8 чол. 12% порівняно з попереднім вибором (перебуваючи у виправній колонії – 5 чол.7%) обрали фігурки, що характеризують прагнення респондентів, бути відкритішими і товариськими особистостями. Позитивним моментом у виборі в майбутньому є зменшення кількості виборів з другого елемента дерева (важкі залежності, почуття самотності), тільки 1 чоловік 1% обрав фігурку з цього елемента дерева, в порівнянні з попередніми виборами фігурок з цього елемента – 5 чол. 6%.

Особи ж з розладами особистості та поведінки 45 чоловік, обираючи фігурку людини на дереві, яка символізує їх на даний час (в пенітенціарній установі), в переважній більшості 17 чол. 38% обрали фігури третього елемента дерева – прямо в центрі дерева, горизонтальне їх розташування. 7 чол. 16% характеризуються відкритістю до оточуючих і наявністю тривалих дружніх контактів. А 10 чол. 22% маючи прагнення до спілкування і товариських стосунків з людьми все ж таки погано соціалізовані, самотні, бо мають схильність до пошуку задоволення у власному світі фантазій.

Трохи менша кількість 15 чол. 33% осіб з розладами особистості та поведінки обрали фігури першого елемента дерева – це фігурки справа і по центру дерева та верхня його частина. Вони відзначаються емоційною нестійкістю, образливістю, демонстративністю, завищеною самооцінкою, одночасно спрямовані на спілкування з оточуючими та замкненістю в собі, більшою мірою конфліктні особистості, та уникають конфліктних ситуацій у референтній групі.

Фігурки другого елемента дерева – зліва наверху обрали 8 чол.18%. Ці засуджені особи з розладами особистості та поведінки із важкими формами залежності (колишні наркомани чи алкоголізовані тривалий час особи), мають

соматичні хвороби, відчувають відторгнення соціуму, мають потребу у визнанні та любові близьких для них людей.

Найменша кількість осіб 8 чол.18% обрали фігурки з четвертого елементу дерева – з нижньої третини дерева та ті, що на землі. Характеризуються відчуттям самотності, занадто тривожні, із заниженою самооцінкою, мають слабкі контакти з оточуючими та родичами, їм притаманні суїцидальні настрої чи думки та гіперкомпенсаційна поведінка (в основному «втеча» від проблем у хворобу).

Аналізуючи отримані дані, можемо сказати, найбільша кількість досліджуваних засуджених з розладами особистості та поведінки 25 чол. 55% (15 чол. 33%, ті, що, обрали фігурки з першого елементу дерева та 10 чол. 22%, ті, що обрали фігурки з третього елементу дерева), відчувають себе у виправній установі некомфортно, часто ображаються на інших, конфліктують з оточенням, недостатньо соціалізовані, порушують умови режиму. Потребують ефективного психокорекційного втручання спеціалістів СПС установи. Менша кількість серед засуджених з розладами особистості та поведінки із суїцидальними настроями 16 чол. 36% (8 чол.18%, що обрали фігурки з четвертого елементу дерева та 8 чол.18%, обрали фігурки з другого елементу дерева). Комфортно у виправній установі себе почувають 7 чол. 16%, характеризуються відкритістю, наявністю тривалих товариських контактів, мають підтримку родичів.

Отримані дані стосовно вибору засудженими з розладами особистості та поведінки фігурок після їх звільнення наступні: найбільша кількість обрала фігурки з першого елементу дерева – 22 чол.49%, потім – з третього 18 чол. 40%, найменша кількість – з четвертого 5 чол. 11%. Як бачимо фігурки з другого елементу дерева не обрав жоден респондент з цієї групи засуджених.

Пояснення ними вибору фігурок теж в основному пов'язано з розумінням того, що чим вище на дереві знаходиться фігурка, тим вищий статус у певному середовищі вона займає. Тому в майбутньому, на свободі більшість обрала фігурки саме першого елементу дерева – його верхню частину, що характеризуються демонстративністю, емоційною нестійкістю, завищеною самооцінкою, інфантилізмом.

Приблизно однакова кількість респондентів обрала фігурки третього елемента дерева – прямо в центрі дерева, горизонтальне їх розташування, як на даний час (17 чол. 38%), так і після звільнення (18 чол. 40%). Але ж кількість обраних фігурок з цього елемента дерева, що характеризуються низькою соціалізованістю збільшилася на 2 чол. (в пенітенціарній установі – 10 чол.22%, на свободі – 12 чол. 27%), саме тих, що потребують підтримки від оточення. Відповідно врівноваженими особами залишились 6 чол.13%, що практично співпадає з попереднім вибором (в пенітенціарній установі – 7 чол. 16%).

Однакова кількість обраних фігурок (як в пенітенціарній установі – 5 чол. 11%, так і на свободі – 5 чол. 11%) з четвертого елемента дерева. Можемо бачити, що засуджених з суїцидальними настроями серед осіб з розладами особистості та поведінки, все таки більше, так як кількість фігурок у другому виборі не зменшилася. Але ж позитивним є те, що жоден респондент, уявляючи себе на свободі, не обрав фігурки з другого елемента дерева, все ж таки у даних засуджених є надія позбутися самотності та присутнє бажання на свободі зустріти людей, які їх підтримають і допоможуть.

Порівнюючи результати двох груп респондентів засуджених з вадами психічного розвитку, ми бачимо, що в групі розумово відсталих найбільша кількість чоловік почувають себе у виправній установі самотньо, у них обмежені контакти з іншими засудженими та з родичами, в основному вони інтровертовані особистості, з високим рівнем тривожності, суїцидальними настроями та навіть суїцидальною поведінкою; в групі осіб з розладами особистості та поведінки найбільша кількість респондентів почувають себе у виправній установі некомфортно, часто ображаються, конфліктують з оточенням, недостатньо соціалізовані, порушують умови режиму. Отримані дані підтверджують, що засуджені з двох нозологічних груп мають проблеми з адаптації в місцях позбавлення волі, але відрізняються між собою за типом дезадаптації: у більшості розумово відсталих, дезадаптивна поведінка спрямована на нанесення шкоди власній особистості, а у більшості осіб з розладами особистості та поведінки дезадаптивна поведінка спрямована на нанесення шкоди оточуючим.

Серед досліджуваних осіб з розладами особистості та поведінки, порівняно з розумово відсталими, кількісно переважають особи з важкими залежностями, особливо наркотичними, ці дані підтверджуються іншими методами дослідження (бесідою, вивченням особової картки, незалежними характеристиками на них спеціалістів).

Також важливою інформацією, на наш погляд, є кількість засуджених з двох досліджуваних груп (розумово відсталих – 5 чол. 7%, з розладами особистості та поведінки – 7 чол. 16%) що почувають себе досить комфортно (адаптувалися до умов пенітенціарної установи) на даний момент, їх процент нажаль дуже малий. Більшість засуджених з вадами психічного розвитку відчувають самотність, недостатність спілкування, неповагу з боку оточення до своєї особистості, навіть постійний страх за своє майбутнє.

Все ж таки дана методика показала нам, що досліджувані можуть змінюватися, оскільки отримані дані, стосовно свого майбутнього (обрання фігурки на дереві після звільнення) мають позитивніші прогнози відносно їх особистості. Тільки один розумово відсталий обрав фігурку з другого елементу дерева, яка характеризує наявність почуття самотності та важкі залежності, у осіб з розладами особистості та поведінки цих виборів в майбутньому немає. Зменшилась кількість, нехай і в уявному сенсі, осіб з суїцидальними настроями серед розумово відсталих. Трохи більше розумово відсталих обрали фігурки, що характеризуються відкритістю і товариськістю до оточуючих. Засуджені з двох нозологічних груп вірять, що після звільнення їх життя покращиться (в бесіді, більшість наголошувала на прагненні змінюватися на краще: працювати, відмовитися від злісних звичок), і на свободі оточення до них буде ставитися краще. Однак, з отриманих даних за цією методикою, можна сказати, що розумово відсталі засуджені більш підвладні психокорекційним впливам на їхню особистість, ніж особи з розладами особистості та поведінки.

Досліджені індивідуально-психологічні особливості засуджених з вадами психічного розвитку ми доповнили з'ясованими соціально-демографічними, кримінальними, виправними характеристиками.

2.4. Особливості соціально-демографічної, кримінальної, виправної характеристик засуджених з вадами психічного розвитку та особистісної спрямованості

Як зазначалося вище в процесі дослідження нами було обстежено 115 повнолітніх чоловіків, що мають вади психічного розвитку, які відбувають покарання у виправних колоніях: 70 чоловік розумово відсталих легкого ступеню, 45 чоловік з розладами особистості та поведінки (психопатичні особи). Вікові межі даної групи обстежених варіювали від 18 до 60 років. Більшість засуджених з вадами психічного розвитку мають вік від 21 до 30 років.

Аналіз індивідуальних карток засуджених з вадами психічного розвитку та результати психологічних бесід дозволив нам надати демографічну характеристику досліджуваних. Ми з'ясували, що проживали в сільській місцевості 49 чоловік (43%): 40 (35%) – розумово відсталих і 9 (8%) – з розладами особистості та поведінки; в районних містечках та селищах міського типу 26 чоловік (22%): 15 (13%) – розумово відсталих і 11 (9%) – з розладами особистості та поведінки; в містах обласного значення 40 чоловік (35%): 15 (13%) – розумово відсталих і 25 (22%) – з розладами особистості та поведінки.

Отже, більшість розумово відсталих засуджених до призначення карного покарання мешкали в сільській місцевості, на відміну від осіб з розладами особистості та поведінки, які за своєю більшістю проживали у великих містах. В результаті проведення бесід ми дійшли висновку про те чому вихідці з сільської місцевості частіше потрапляють до місць позбавлення волі. На нашу думку, у великому місті людина з вадами психічного розвитку, навіть з неблагополучної родини, має більше шансів потрапити до спеціальної допоміжної школи, отримати професію, влаштуватися на роботу, відвідувати реабілітаційні центри. Села нашої країни на сьогодні занепадають, в них проживає мала кількість жителів, спеціалісти всіх рівнів не мають бажання працювати там, тож соціальна підтримка людей з вадами психічного розвитку в сільській місцевості практично

відсутня, тому достатня кількість розумово відсталих, що там мешкають, стають на шлях злочинного життя.

Характерною особливістю кожного респондента експериментальної групи є рівень освіти та досвід роботи. Середній освітній рівень розумово відсталих засуджених не перевищує 4 – 5 класів, а осіб з розладами особистості та поведінки 10 – 11 класів. Досвід роботи має четверта частина досліджених. Дані рівня освіти і досвіду роботи наведені у Таблиці 10.

Таблиця 10

**Рівень освіти, професії та досвід праці засуджених з вадами
психічного розвитку**

N = 115

Засуджені з вадами психічного розвитку	Вища освіта	Середньо-спеціальна освіта	Середня освіта	Освіта допоміжної школи	Незакінчена середня освіта зош	Незакінчена освіта допоміжної школи	Працювали
чол./%	чол./%	чол./%	чол./%	чол./%	чол./%	чол./%	чол./%
Розумово відсталі	0/0	8/11	16/23	5/7	28/40	13/19	23/33
З розладами особистості та поведінки	2/4	10/22	19/42	0/0	14/31	0/0	10/22
Всього:	2/2	18/16	35/30	5/4	42/37	13/11	33/29

З таблиці видно, що тільки 2 чоловіка (2%) мають вищу освіту, 18 (16%) – середньо-спеціальну, 35 (30%) – середню, 5 (4%) – освіту допоміжної школи, 42 (37%) – незакінчену середню освіту, 13 (11%) – незакінчену освіту допоміжної школи, і тільки 33 особи (29%) мали досвід роботи.

Освіта розумово відсталих засуджених знаходиться на дуже низькому рівні: тільки 8 чоловік (7%) мають середню спеціальну освіту, 16 (14%) – середню, 28 (25%) – незакінчену середню, освіту допоміжної школи мають 5 чоловік (4%), незакінчену освіту допоміжної школи – 13 (11%). Досвід роботи мають 23 чоловіки (20%). Середню освіту і спеціальність більша половина респондентів розумово відсталих отримали у виправній колонії, вже відбуваючи покарання. Проблема освіти засуджених цієї категорії полягає в тому, що у місця відбування

покарання не запрошуються викладачі-дефектологи, тому якість засвоєння знань і отримання професії розумово відсталими зводиться до нуля. Вони навчаються в одному класі з людьми, інтелект яких у нормі, та прослуховують курс загальноосвітньої школи, отримують професію за програмою ПТУ для здорових людей. Такі засуджені просто ходять до школи не розуміючи навчальний матеріал, що там викладається. На нашу думку, в зв'язку зі збільшенням чисельності засуджених розумово відсталих, з низьким рівнем освіти, виправні установи повинні запрошувати для надання таким особам спеціальної належної освіти і професії – вчителя-дефектолога, тоді якість отриманих знань в процесі навчання підвищиться, що позитивно вплине і на ресоціалізацію цих осіб.

Освіта засуджених з розладами особистості та поведінки виглядає краще, що, в першу чергу, пояснюється збереженням інтелектом: 2 чоловіка (2%) мають вищу освіту, 10 (9%) – середню спеціальну, 19 (16%) – середню, 14 (12%) – незакінчену середню. А от досвід роботи мають тільки 10 чоловік (9%), хоча для людей з такими вадами, вибір видів робіт ширший, аніж перед розумово відсталими. Відбуваючи покарання ці засуджені набагато менше зацікавлені в отриманні освіти і професії, ніж розумово відсталі.

Ще одна відмінна особливість різних груп досліджуваних характеризується тим, що переважна більшість засуджених з вадами психічного розвитку з неблагополучних сімей, тобто практично у кожного обстеженого немає одного з батьків чи двох, або ж один з батьків відбував (відбуває) покарання у вигляді позбавлення волі, або це сім'я алкоголіків, наркоманів чи психічно неповноцінних. Дані батьківських сімей засуджених наведені у Таблиці 11.

Таблиця 11

Батьківські сім'ї засуджених з вадами психічного розвитку

N = 115

Засуджені з вадами психічного розвитку	Сироти	Благополучні сім'ї	Неблагополучні сім'ї			
			Багатодітні		Небагатодітні	
			Батьки-алкоголіки	Батько-алкоголік	Батьки-алкоголіки	Батько-алкоголік
	чол./%	чол./%	чол./%	чол./%	чол./%	чол./%
Розумово відсталі	5/4	2/2	22/19	11/10	21/18	9/8

Продовження таблиці 11

Засуджені з вадами психічного розвитку	Сироти	Благополучні сім'ї	Неблагополучні сім'ї			
			Багатодітні		Небагатодітні	
			Батьки-алкоголіки	Батько-алкоголік	Батьки-алкоголіки	Батько-алкоголік
	чол./%	чол./%	чол./%	чол./%	чол./%	чол./%
З розладами особистості та поведінки	2/2	5/4	2/2	5/4	9/8	22/19
Всього:	7/6	7/6	24/21	16/14	30/26	31/27

Благополучні батьківські сім'ї були тільки у 7 чоловік (6%): у 2 (2%) розумово відсталих та 5 (4%) осіб з розладами особистості та поведінки. Всі інші обстежені вихідці з неблагополучних родин – 108 чоловік (94%): 68 чоловік (97%) розумово відсталих і 40 чоловік (89%) з розладами особистості та поведінки. Відмітимо те, що розумово відсталі засуджені в своїй більшості з багатодітних неблагополучних сімей – 33 чоловіки (29%), осіб з розладами особистості та поведінки з таких сімей – 7 чоловік (6%). І навпаки: особи з розладами особистості та поведінки в більшості своїй з небагатодітних неблагополучних сімей – 31 чоловік (27%), розумово відсталих з таких сімей налічується 30 чоловік (23%).

З багатодітних сімей, де алкоголізовані обоє батьків налічується 22 (19%) розумово відсталих, і 2 (2%) особи з розладами особистості та поведінки; з багатодітних сімей, де зловживає алкоголем один батько – 11 (10%) розумово відсталих і 5 (4%) з розладами особистості та поведінки.

Вихідців з небагатодітних алкоголізованих сімей – 21 (18%) розумово відсталий і 9 (8%) з розладами особистості та поведінки; з небагатодітних сімей, де алкоголік батько – 9 осіб (8%) розумово відсталих і 22 (19%) особи з розладами особистості та поведінки. Сиріт 7 чоловік (6%): 5 (4%) розумово відсталих і 2 (2%) з розладами особистості та поведінки, їхніх батьків позбавили батьківських прав.

Звертаємо увагу на те, що більшість засуджених з вадами психічного розвитку неодружені – 92 чоловіка (80%): 63 (55%) розумово відсталих і 29 (25%) з розладами особистості та поведінки. Одружених тільки 11 (10%) чоловік: 3 (3%)

розумово відсталих і 8 (7%) з розладами особистості та поведінки. Практично половина одружених зареєстрували шлюб вже відбуваючи покарання. Розлучених – 12 осіб (11%): 4 (3%) розумово відсталих і 8 (7%) осіб з розладами особистості та поведінки. Мають дітей 32 засуджених (28%): 18 (16%) розумово відсталих і 14 (12%) з розладами особистості та поведінки. Відмітимо, що всі обстежені розумово відсталі, які мають дітей, народили їх від громадянських дружин теж розумово відсталих, з якими почали проживати статевим життям ще не досягнувши повноліття, і переважна більшість їхніх дітей мають таку ж ваду, як і батьки – розумову відсталість.

Проаналізувавши сім'ї засуджених з вадами психічного розвитку ми можемо зробити припущення, чому ж ці люди обрали асоціальний спосіб життя: вони виростили в оточенні постійно п'яних, агресивних, брутальних людей, з яких брали приклад, бо іншого в їхньому житті не було.

Ми знаємо, що батьківська сім'я є тим джерелом, з якого кожна людина вбирає в себе перші моральні поняття і цінності. Розуміючи, вихідцями з яких складних сімей є засуджені з вадами психічного розвитку, і як викривлена моральна сторона їх особистості з раннього дитинства, ми усвідомлюємо, що робота з ресоціалізації такої категорії засуджених є складною і довготривалою.

Ми проаналізували ще одну характеристику особистості обстежених засуджених з вадами психічного розвитку – кримінальну.

Більшість скоєних ними протиправних діянь, це злочини проти життя і здоров'я особи та злочини проти власності. Дані за видами скоєних злочинів наведено у Таблиці 12.

**Кримінальна характеристика засуджених з вадами психічного розвитку
N = 115**

Статті Кримінального Кодексу України (ККУ)	Кількість засуджених з вадами психічного розвитку (%)		Скоювали злочин самі, кількість (%)		Скоювали злочин у групі, кількість (%)		Мали умовний термін покарання, кількість (%)	
	Розумово відсталі	Особи з розладами особистості та поведінки	Розумово відсталі	Особи з розладами особистості та поведінки	Розумово відсталі	Особи з розладами особистості та поведінки	Розумово відсталі	Особи з розладами особистості та поведінки
Умисне вбивство – ст. 115	21		10		11		8	
	10	11		8	8	3	3	5
Умисне тяжке ті- лесне ушкодження - ст.121	24		12		12		9	
	17	7	8	4	10	2	4	5
Згвалтування – ст. 152	5		3		2		1	
	3	2	2	1	1	1	–	1
Крадіжка - ст.185	14		2		12		10	
	12	2	2	–	10	2	7	3
Грабіж - ст.186	5		3		2		3	
	2	3	1	2	2	–	2	1
Розбій - ст.187	14		3		11		10	
	6	8	1	2	6	5	5	5
Незаконне поводження зі зброєю – ст.263	2		1		1		1	
	1	1	–	1	1	–	1	–
Незаконне заволод. транспорт. засобом – ст.289	2		–		2		2	
	2	–	–	–	2	–	2	–
Незаконне виробниц., придбан., зберіг., перевез., пересил. чи збут наркотич. засобів, психотроп. речовин або їх аналогів – ст.307	5		–		5		4	
	1	4	–	–	1	4	1	3
Незаконне виробниц., придбан., зберіг. наркотич. засобів без мети збуту – ст.309	3		–		3		3	
	1	2	–	–	1	2	1	2
Інші злочини	5		2		3		3	
	5	–	2	–	3	–	3	–
Всього:	100		35		65		54	
	61	39	17	18	44	21	31	23

Отже, найбільша кількість досліджуваних нами чоловік – 28 (24%) відбуває покарання за статтею 121, умисне тяжке тілесне ушкодження: 20 осіб (17%) розумово відсталі та 8 (7%) з розладами особистості та поведінки. Скоювали цей злочин самі 14 чоловік (12%): 9 (8%) розумово відсталих і 5 (4%) з розладами особистості та поведінки, також 14 (12%) чоловік скоювали його групою осіб: 11 (10%) розумово відсталих і 3 (2%) з розладами особистості та поведінки. Більшість розумово відсталих засуджених вчинили це протиправне діяння у групі, а більша кількість осіб з розладами особистості та поведінки – самотужки. Стосовно попереднього злочинного досвіду даних осіб, його мали 10 (9%) чоловік: 5 (4%) розумово відсталих і 5 (5%) з розладами особистості та поведінки, переважно отримували цей досвід у злочинних групах. Пропонуємо звернути увагу, на те, що більшість, тобто 25 чоловік (22%): 18 (16%) розумово відсталих і 7 (6%) з розладами особистості та поведінки нанесли умисні тяжкі тілесні ушкодження, що спричинили смерть потерпілого. З проведених психологічних бесід із зазначеними засудженими, ми довідалися, що зазвичай, скоєння злочину відбувалося на побутовому рівні, в стані алкогольного сп'яніння чи під дією наркотичних речовин, проти своїх родичів чи близьких знайомих під час сумісної пиятики.

Велика кількість 24 (21%) засуджених з вадами психічного розвитку скоїли злочин за статтею 115, умисне вбивство: 11 (10%) розумово відсталих і 13 (11%) з розладами особистості та поведінки. Чинили таке протиправне діяння самі – 11 чоловік (10%): 2 (2%) розумово відсталих і 9 (8%) з розладами особистості та поведінки, а діяли групою 13 – чоловік (11%): 9 (8%) розумово відсталих і 4 (3%) з розладами особистості та поведінки. Ми бачимо, що такий злочин розумово відсталі скоюють зазвичай групою осіб, адже зважаючи на їх інтелектуальні вади, спланувати вбивство самим їм важко, дуже часто вони стають зброєю в інших вмілих руках. Особи ж з розладами особистості та поведінки, навпаки, частіше скоюють такий злочин самі. Кримінальний досвід мали 9 осіб (8%): 4 (3%) розумово відсталих і 5 (5%) з розладами особистості та поведінки. Пояснюючи, чому позбавили людину життя, більшість обстежених засуджених розповідають,

що були під дією алкоголю чи наркотиків, але є й такі, зокрема, це особи з розладами особистості та поведінки, що стверджують, постраждалий сам винен, бо розлютив їх, і якщо ситуація повторилася б знову, то їх вчинок був точно таким же.

Достатнє число досліджених осіб – 16 (14%) засуджені за статтею 185, крадіжка: 14 (12%) розумово відсталих і 2 (2%) з розладами особистості та поведінки. Крали самі – 2 (2%) розумово відсталих, а чинили крадіжку в групі осіб – 14 (12%) чоловік: 12 (10%) розумово відсталих і 2 (2%) з розладами особистості та поведінки. Умовний термін покарання до скоєння крадіжки, за яку опинилися за ґратами, мали 12 осіб (10%): 10 (7%) розумово відсталих і 2 (3%) з розладами особистості та поведінки. Цей вид злочинів більш притаманний розумово відсталим злочинцям, ніж з розладами особистості та поведінки. Ми, бачимо, що крадіжки вони скоювали в основному в злочинній групі, з проведених бесід дізналися, що на їхню діяльність часто впливав лідер з негативною спрямованістю.

Така ж кількість 16 (14%) обстежених осіб відбуває покарання за статтею 187, розбій: 8 (%) розумово відсталих і 8 (%) з розладами особистості та поведінки. Чинили розбійні напади самотужки – 3 (3%) чоловіки: 1 (1%) розумово відсталий і 2 (2%) з розладами особистості та поведінки, групові ж розбійні напади були у 13 чоловік (11%): 7 (6%) розумово відсталих і 6 (5%) з розладами особистості та поведінки. Мали попередній злочинний досвід 11 осіб (10%): 6 (5%) розумово відсталих і 5 (5%) з розладами особистості та поведінки. В розбійних нападах розумово відсталі теж зазвичай діють в групах, а не самі, вони виконують роль виконавців; особи з розладами особистості та поведінки чинять розбійні напади як групою осіб, так і поодинці.

Скоїли злочин за статтею 152, зґвалтування 6 чоловік (5%): 3 (3%) розумово відсталих і 3 (2%) з розладами особистості та поведінки. Чинили даний кримінальний злочин самі – 3 (3%) особи: 2 (2%) розумово відсталих і 1 (1%) з розладами особистості та поведінки, були учасниками групового зґвалтування теж 3 особи (3%): 1 (1%) розумово відсталий і 2 (2%) з розладами особистості та

поведінки. Досвід кримінального життя мав 1 (1%) засуджений (з розладами особистості та поведінки). Такий злочин на відміну від осіб з розладами особистості та поведінки, розумово відсталі частіше скоюють самі. З бесід із розумово відсталими засудженими, що відбувають покарання за цей злочин, ми дізналися, це був їх перший сексуальний досвід, вони завжди не подобались дівчатам, ті з них постійно насміхались, ображали, і вони обрали жертву, яка не змогла їм дати відсіч. Особи з розладами особистості та поведінки скоювали згвалтування в основному під дією алкоголю чи наркотичних речовин.

Також, 6 осіб (5%) засуджені за статтею 186, грабіж: 3 (2%) розумово відсталі і 3 (3%) з розладами особистості та поведінки. Грабіжництвом займалися самі – 4 (3%) чоловіки: 1 (1%) розумово відсталий і 3 (2%) з розладами особистості та поведінки, а в групі осіб – 2 (2%) розумово відсталі. Мали умовний термін покарання 4 (3%) чоловіки: 2 (2%) розумово відсталі і 2 (1%) з розладами особистості та поведінки. Цей вид злочинів розумово відсталі скоюють зазвичай в групі осіб, і теж в ролі підлеглого у лідера бандитського угруповання. Серед засуджених з розладами особистості та поведінки це доволі розповсюджений злочин, який вони здійснюють часто самі.

Стільки ж – 6 (5%) чоловік вчинили злочин за статтею 307, незаконне виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів: 1(1%) розумово відсталий і 5 (4%) з розладами особистості та поведінки. Цей злочин всі 6 (5%) засуджених скоювали у групі. Злочинний досвід мали 5 (4%) осіб: 1 (1%) розумово відсталий і 4 (3%) з розладами особистості та поведінки. Злочини пов'язані з наркотичними засобами більш притаманні особам з розладами особистості та поведінки.

До місць позбавлення волі за статтею 309, незаконне виробництво, придбання, зберігання наркотичних засобів без мети збуту, потрапило 4 (3%) чоловіки: 2 (1%) розумово відсталі і 2 (2%) з розладами особистості та поведінки. Всі четверо виконували дане протиправне діяння в групі осіб і всі мали кримінальний досвід.

За статтею 263, незаконне поводження зі зброєю засуджено 2 (2%) особи: 1 (1%) розумово відсталий і 1 (1%) з розладами особистості та поведінки. Злочин скоював сам – розумово відсталий засуджений, а діяв у кримінальній групі – з розладами особистості та поведінки. Умовний термін покарання мав розумово відсталий.

Теж 2 (2%), розумово відсталих, вчинили злочин за статтею 289, незаконне заволодіння транспортним засобом. Здійснюючи такий кримінальний вчинок вони діяли у групі. Обидва мали досвід злочинного життя.

Всі інші скоєні злочини, за які засуджено 5 (5%) розумово відсталих, ми об'єднали за такими статтями: 125, умисне легке тілесне ушкодження – 1 (1%) особа; 129, погроза вбивством – 1 (1%) особа; 153, насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом – 1 (1%) особа; 194, умисне знищення майна – 1 (1%) особа; 317, утримання місць для незаконного вживання, виробництва наркотичних засобів – 1 (1%) особа. Поодинці скоювали злочин 2 (2%) чоловіки, в групі діяли 3 (3%). Досвід кримінального життя мали 3 (3%) особи.

Звертаємо увагу на такі дані, як скоєння злочину засудженими з вадами психічного розвитку самотужки та в групі осіб. Самі скоїли злочин, за який опинилися у в'язниці, 40 осіб (35%): 19 (17%) розумово відсталих і 21 (18%) з розладами особистості та поведінки. В групі кримінальних осіб діяли 75 чоловік (65%): 51 (44%) розумово відсталих і 24 (21%) з розладами особистості та поведінки. Тож, обстеженим розумово відсталим засудженим притаманно чинити злочини групою осіб, де вони виступають завжди в ролі виконавців, підлеглих. До таких групових злочинів відносяться крадіжки, умисне нанесення тяжких тілесних ушкоджень, умисні вбивства, розбої. Засуджені ж з розладами особистості та поведінки в своїй кримінальній діяльності діють часто самі, найпоширенішими злочинами є умисні вбивства, умисне нанесення тяжких тілесних ушкоджень, пограбування.

Також, на нашу думку, особливістю опитуваних є наявність попереднього досвіду кримінального життя. Більша половина обстежених 62 (54%) особи вже

мали умовний термін покарання до того, як потрапили за ґрати, тобто чинили протиправні діяння. Щодо розумово відсталих, то попередній досвід протиправних діянь мали 36 чоловік (51%), а відносно осіб з розладами особистості та поведінки – 26 (58%). Ми бачимо, що засуджених із розладами особистості та поведінки з кримінальним минулим більше, ніж розумово відсталих. Велика кількість обстежених людей, які вели протиправний спосіб життя, до того, як опинилися в місцях позбавлення волі, зумовлює висновок про те, що робота з їх ресоціалізації буде важкою, адже потрібно буде допомогти такій особистості змінити спрямованість, установки, цінності.

Порівнюючи отримані дані, стосовно кримінальної характеристики досліджених розумово відсталих засуджених і з розладами особистості та поведінки, ми бачимо, що переважна більшість розумово відсталих відбуває покарання за 121 статтею, нанесення тяжких тілесних ушкоджень – 20 (29%) осіб та за статтею 185, крадіжка – 14 (20%) осіб. Більшість осіб з розладами особистості та поведінки потрапили до виправної установи, скоївши злочин за статтею 115, умисне вбивство – 13 (29%) осіб; за статтею 187, розбій – 8 (18%) осіб; за статтею 121, нанесення тяжких тілесних ушкоджень – 8 (18%) осіб. Тож, злочини вчинені цими засудженими вказують на більшу жорстокість, агресивність, злість. Це пояснюється ще й тим, що ми проводили своє дослідження у виправних колоніях суворого режиму утримання (вперше), це означає, що люди, які потрапили сюди скоїли тяжкі злочини.

Наведемо ще одну дуже важливу характеристику засуджених з вадами психічного розвитку – виправно-трудова. Перебування досліджених нами засуджених в місцях позбавлення волі дуже скрутне, такий висновок ми зробили з особистого спостереження за ними у виправних колоніях; з аналізу їхніх характеристик, що надали пенітенціарні психологи, начальники відділень, психіатри; з проведених з ними психологічних бесід. Загалом засуджених, основну масу людей з вадами психічного розвитку, вважає нижчою верствою тюремного суспільства, так звана «обслуга» [81]. Отримані дані виконавчо-трудової характеристики засуджених з вадами психічного розвитку наведені в Таблиці 13.

Виконавчо-трудова характеристика засуджених з вадами психічного розвитку

N = 115

Статус у колективі засуджених	Кількість (%)		Працюють (%)		Не працюють (%)		Навчаються (%)		Схильні до суїциду (%)	
	розумово відсталі	Особи з розладами особистості та поведінки	розумово відсталі	Особи з розладами особистості та поведінки	розумово відсталі	Особи з розладами особистості та поведінки	розумово відсталі	Особи з розладами особистості та поведінки	розумово відсталі	Особи з розладами особистості та поведінки
Соціально-неадаптовані, «скривджені»	21	12	16	6	5	6	2	1	9	7
Прибиральники, «обслуга», «шнірі»	32	19	28	12	4	7	1	–	3	12
Основна маса засуджених, «мужики»	8	4	7	4	1	–	2	–	–	2
Засуджені з негативною спрямованістю, «блатні»	–	4	–	1	–	3	–	1	–	2
Всього:	61	39	51	23	10	16	5	2	12	23

Статус соціально неадаптованих, на тюремному жаргоні «скривджених», «опущених», мають 38 чоловік (33%) досліджених засуджених з вадами психічного розвитку: 24 (21%) розумово відсталих і 14 (12%) з розладами особистості та поведінки. Зайняті працюю – 25 осіб (22%): 18 (16%) розумово відсталих і 7 (6%) з розладами особистості та поведінки, відповідно не працюють 13 осіб (11%): 6 (5%) розумово відсталих і 7 (6%) з розладами особистості та поведінки. Працюють такі засуджені на самих непристойних, як вважає загал засуджених, роботах – це прибирання туалетів 19 чоловік (17%): 15 (13%) розумово відсталих і 4 (3%) з розладами особистості та поведінки; прибирання сміття по всій території виправної установи 2 (2%) розумово відсталих; прибирання сміття в робочому цеху 1 (1%) розумово відсталий. Тільки 3 (3%)

особи з розладами особистості та поведінки із категорії «відторгнутих» працюють різноробочими на виробництві виправної колонії. Інші соціально неадаптовані засуджені з вадами психічного розвитку не працюють за станом здоров'я, вони практично постійно знаходяться у санітарній частині колонії, або ж перебувають на лікуванні в пенітенціарних медичних установах, тому що мають часті психічні розлади та серйозні хвороби соматичного характеру.

Навчається всього 3 (3%) особи з обстежених соціально неадаптованих засуджених: 2 (2%) розумово відсталих і 1 (1%) з розладами особистості та поведінки. Один розумово відсталий і один з розладами особистості та поведінки здобувають середню освіту в школі та ще один розумово відсталий здобуває професію в ПТУ. Такі засуджені, навіть, якщо і мають бажання навчатися, то не мають на це час, тому що, виконувані ними роботи потребують постійної присутності та фізичних сил.

Половина досліджених соціально неадаптованих засуджених з вадами психічного розвитку схильні до суїциду – 18 (16%) чоловік: 10 (9%) розумово відсталих і 8 (7%) з розладами особистості та поведінки. Мали спробу покінчити з життям 4 (3%) особи: 2 (2%) розумово відсталих і 2 (1%) з розладами особистості та поведінки; 5 (4%) чоловік наносили самопорізи небезпечні для життя: 4 (3%) розумово відсталих і 1 (1%) з розладами особистості та поведінки; 6 (5%) осіб висловлювались покінчити з життям: 3 (3%) розумово відсталих і 3 (2%) з розладами особистості та поведінки; на думку пенітенціарних психіатра і психолога 3 (3%) чоловіки мають схильність до суїциду, внаслідок частих, затяжних депресій: 1 (1%) розумово відсталий і 2 (2%) з розладами особистості та поведінки. Аналізуючи стан перебування даних засуджених у виправних установах, ми розуміємо, що людина іноді не витримує постійного негативного ставлення з боку інших засуджених, що виражається у її приниженні, як моральному, так і фізичному. Робота практичного психолога щодо попередження суїцидальних проявів серед соціально неадаптованих засуджених з вадами психічного розвитку повинна вестися в двох напрямках: і з особистістю такого засудженого, і з оточенням особистості, тобто із здоровими засудженими.

Самий найпоширеніший статус – прибиральників, за висловлюваннями самих засуджених, «обслуги», «шнирів» мають 59 (51%) обстежених засуджених з вадами психічного розвитку: 37 (32%) розумово відсталих і 22 (19%) з розладами особистості та поведінки. З них працюють 46 (40%) осіб: 32 (28%) розумово відсталих і 14 (12%) з розладами особистості та поведінки, не працюють – 13 (11%) осіб: 5 (4%) розумово відсталих і 8 (7%) з розладами особистості та поведінки. Займаються вони в основному теж прибиранням, але інших приміщень – 34 (30%) чоловіка прибирають у відділеннях: 23 (20%) розумово відсталих і 11 (10%) з розладами особистості та поведінки; 4 (3%) розумово відсталих прибирають в столовій, 2 (2%) в кімнаті побачень та у виробничому цеху, 2 (2%) працює на свинарнику. На виробництві ж працює тільки 4 (3%) чоловіки: 1 (1%) розумово відсталий – різноробочим та 3 (3%) особи з розладами особистості та поведінки – теслею, слюсарем, різноробочим. Середню освіту отримує всього один розумово відсталий засуджений (1%). У прибиральників обмаль вільного часу через постійну зайнятість прибиранням, тому вони фізично не мають можливості отримувати освіту, та правда, більшість з опитаних нами, не має і бажання. Особистостей схильних до суїциду серед цієї категорії досліджених 17 (15%) чоловік: 3 (3%) розумово відсталих і 14 (12%) з розладами особистості та поведінки. Суїцидальні спроби були у 6 (5%) осіб: 1 (1%) розумово відсталого і 5 (4%) осіб з розладами особистості та поведінки; наносили самопорізи небезпечні для життя теж 6 (5%) осіб: 1 (1%) розумово відсталий і 5 (4%) з розладами особистості та поведінки; висловлювались про суїцид 5 (4%) чоловік: 1 (1%) розумово відсталий і 4 (3%) з розладами особистості та поведінки.

Статус, так званих, «шнирів» в тюремному співтоваристві займають люди, які обслуговують, тобто прибирають за іншими засудженими, ставлення основної маси засуджених до таких особистостей трохи краще, їх менше принижують, ніж «опущених», але серед них схильних до суїциду теж достатньо велика кількість. Осіб з вадами психічного розвитку після прибуття до виправної установи в більшості випадків загал засуджених зараховує в прибиральники, через наявність у них цієї вади, за так званими тюремними «законами», з відповідним подальшим

зневажливим ставленням. Отриманий від колективу засуджених статус «шниря» зберігається впродовж всього відбування покарання, змінити його можна лише на нижчий, статус «опущеного». Тому людина живе в постійній тривозі за своє соціальне положення у відділенні, іноді не витримуючи постійної напруги може зважитися на суїцид.

До основної маси засуджених, так званих, «мужиків», належать 13 (12%) досліджених з вадами психічного розвитку: 9 (8%) розумово відсталих і 4 (4%) з розладами особистості та поведінки. З них працює 12 (11%) чоловік: 8 (7%) розумово відсталих і 4 (4%) з розладами особистості та поведінки, тільки 1 (1%) розумово відсталий не працює за станом здоров'я. «Мужики» розумово відсталі працюють різноробочими на виробництві – 7 (6%) чоловік, каптером у відділенні – 1 (1%) чоловік; 1 (1%) особа з розладами особистості та поведінки працює нарядчиком, 1 (1%) комірником, 1 (1%) свердловщиком і 1 (1%) різноробочим. Навчається в ПТУ 3 (3%) розумово відсталих. Схильних до суїциду 2 (2%) особи з розладами особистості та поведінки: у одного була спроба суїциду після звістки, що його покинула дружина; інший наносив самопорізи небезпечні для життя, перебуваючи в слідчому ізоляторі.

Вищезазначені особистості в статусі «мужиків» зуміли, прибувши до виправної установи, добре адаптуватися, знайти роботу, отримувати професію, їх становище у колективі засуджених найкраще. Та, щоб утриматись в цьому статусі потрібно підкорятися неписаним тюремним законам, що теж, тримає людину в постійній напрузі.

Так звані «блатні», тобто особистості з негативною спрямованістю складають невелику частину обстежених з вадами психічного розвитку, їх 5 (4%) чоловік, і це винятково особи з розладами особистості та поведінки. «Блатні» зазвичай не працюють, проводять час бездіяльно, і таких 4 (3%) особи, але є 1 (1%) чоловік, який зайнятий працею різноробочого на виробництві, він це робить з корисних міркувань, щоб отримати умовно дострокове звільнення. Навчається в ПТУ 1 (1%) чоловік, також з корисливих міркувань, щоб не заставляли працювати. Схильних до суїциду 2 (2%) особи, були спроби покінчити життя

самогубством, але демонстративні. Один голодував і ковтав залізні предмети, щоб «поновити справедливість», інший різав вени, перебуваючи в дільниці посиленого контролю, теж вважаючи, що його помістили туди несправедливо.

Ця група людей відрізняється кримінальною поведінкою, що вже сформувалася, і представникам соціально-психологічної служби виправних установ надзвичайно важко проводити роботу з ресоціалізації таких засуджених, адже потрібно змінити негативну спрямованість такої особистості на позитивну, враховуючи при цьому наявність вади психічного розвитку.

Загальна ж кількість обстежених засуджених з вадами психічного розвитку, що працюють становить 84 (74%) чоловіки: 58 (51%) розумово відсталих і 26 (23%) з розладами особистості та поведінки. Кількість непрацюючих – 31 (26%) чоловік: 12 (10%) розумово відсталих і 19 (16%) з розладами особистості та поведінки. Більшість досліджуваних засуджених з вадами психічного розвитку, відбуваючи покарання, зайняті працею. Порівнюючи трудову зайнятість розумово відсталих і осіб з розладами особистості та поведінки, ми бачимо, що перші зайняті нею у переважній більшості, ніж другі.

Бажаємо вказати на невисокий рівень отримання освіти засуджених з вадами психічного розвитку. Тільки 8 (7%) осіб навчається: 6 (5%) розумово відсталих і 2 (2%) з розладами особистості та поведінки. У результаті проведеного спостереження, бесід з ними і пенітенціарними психологами, начальниками відділень СПС, психіатрами, ми дійшли висновку про те, що, по-перше, у багатьох засуджених з вадами психічного розвитку відсутнє бажання підвищувати рівень знань чи отримувати професію, по-друге, якщо таке бажання і є, то в силу свого основного виду діяльності, постійного прибирання за іншими, в них не вистачає часу на відвідування занять. Проблема підвищення освіти даних засуджених в пенітенціарних закладах існує, і її потрібно вирішувати, адже чим ширшими знаннями володіє людина, то розширюється її і світогляд, завдяки новим знанням, вона зможе побачити інший шлях свого життя, кращий, наповнений гідною працею і сімейним щастям.

Звертаємо увагу на велику кількість людей серед досліджених засуджених з вадами психічного розвитку, що схильні до суїциду, їх 39 (34%): 13 (11%) розумово відсталих і 26 (23%) з розладами особистості та поведінки. Осіб в яких вже були суїцидальні спроби – 13 (11%) чоловік: 3 (2%) розумово відсталих і 10 (9%) з розладами особистості та поведінки. Тих, що наносили собі самопорізи небезпечні для життя 12 (10%) осіб: 5 (4%) розумово відсталих і 7 (6%) з розладами особистості та поведінки. Особистостей, які говорили про свої наміри покінчити з життям 11 (9%) чоловік: 4 (3%) розумово відсталих і 7 (6%) з розладами особистості та поведінки. Трьох (2%) осіб: 1 (1%) розумово відсталого і 2 (1%) з розладами особистості та поведінки, пенітенціарні психологи вважають схильними до суїциду внаслідок частих депресивних станів. Більшу схильність до суїцидальних проявів мають засуджені з вадами психічного розвитку, що мають статус соціально неадаптованих. Виявлена нами наявність достатньої кількості людей з суїцидальними проявами серед означеної категорії засуджених, дає нам право говорити про застосування до них спеціального психологічного супроводу процесу їхньої ресоціалізації.

Вчені в галузі пенітенціарії наголошують, що необхідною умовою психолого-педагогічної діяльності, основою диференційованого підходу до перевиховання засуджених, і з вадами психічного розвитку зокрема, є їх класифікація [1, 2, 170]. На базі класифікації розробляються типізовані та індивідуалізовані програми їх перевиховання, визначається оптимальний перелік засобів виховного характеру для досягнення позитивних змін в особистості.

Найбільш значущою у виховному впливі є розроблена професором В. Г. Деєвим класифікація засуджених за спрямованістю особистості як системою світогляду, потреб, потягів, ідеалів, інтересів, переконань, прихильностей, що визначають вибірковість ставлення індивіда до оточуючого світу, до перспектив діяльності, його життєвих планів [45]. Згідно даної класифікації засуджених диференціюють на осіб зі стійкою позитивною, стійкою негативною, пристосовницькою та нестійкою (суперечливою) спрямованістю особистості. В процесі ресоціалізації засуджених головне завдання – змінити спрямованість

особистості, сформувати систему її правових, моральних, ідейних переконань відповідно прийнятим у суспільстві цінностям і нормам. Ця класифікація застосовується і до осіб з вадами психічного розвитку, що забезпечує правильність вибору стратегії та тактики, методів і технологій індивідуального впливу на особистість, прогнозування її поведінки як у період відбування покарання, так і після звільнення з місць позбавлення волі.

Метами аналізу бесід, проведених із засудженими з вадами психічного розвитку, та характеристик на них психіатрів і начальників відділень, особових карток ми визначили спрямованість їхньої особистості за зазначеною класифікацією.

Стійку позитивну спрямованість (умовно-колективістську) має всього 7 чол. (6%) розумово відсталих (10% від обстежених розумово відсталих), поміж засуджених з розладами особистості та поведінки таких немає. Вони характеризуються старанністю у виконанні доручень, неконфліктні, працюють, освіту здобули в спеціальних закладах для осіб з вадами розумового розвитку, деякі мають професію і досвід роботи; до ув'язнення не мали кримінального досвіду, злочин за яким відбувають покарання – крадіжка (переважно групою осіб); підтримують соціально-корисні зв'язки з родичами (їх відвідують, або ж надсилають посилки, листи).

Найбільше серед засуджених з вадами психічного розвитку осіб з нестійкою (суперечливою) спрямованістю особистості 56 (49%): поміж розумово відсталих 40 (57%), з розладами особистості та поведінки 16 (36%). Вони проявляють низьку самостійність у виборі способів поведінки, що значно залежить від того, під чий вплив на даний момент знаходяться. У цієї групи осіб низький рівень моральної свідомості та підвищена навіюваність (особливо у розумово відсталих), і це примушує їх бути ближче до середовища негативно спрямованих осіб, залежати від його впливу. Їхні соціально-корисні зв'язки з волею надто слабкі (у половини їх немає взагалі), тому вони прагнуть отримати підтримку в колонії та підпадають під вплив криміналізованих засуджених, задача пенітенціарного персоналу нейтралізувати цей вплив.

Наступна численна група осіб з пристосовницькою спрямованістю особистості 46 (40%): серед засуджених з розладами особистості та поведінки 23 (51%), розумово відсталих 23 (33%). Засуджені з такою спрямованістю особистості свідомо приховують свої справжні переконання і погляди, пристосовуються зазвичай щоб отримати якусь користь, особливо особи з розладами особистості та поведінки. Вони конфліктні, часто агресивні, брехливі, не бажають працювати чи навчатися, більшість мала кримінальний досвід, скоєні ними злочини, це переважно умисне тяжке тілесне ушкодження, умисне вбивство, розбій, крадіжка, у сфері обігу наркотичних засобів, (винними себе не визнають або визнають частково). Це складна з точки зору перевиховання категорія засуджених і вимагає постійного контролю за їхньою поведінкою і стосунками з іншими засудженими.

Серед засуджених з розладами особистості та поведінки присутні особи зі стійкою негативною спрямованістю особистості (схильних до негативної групової діяльності) 6 (5% від всіх обстежених з вадами психічного розвитку і 13% - в своїй нозології), поміж розумово відсталих таких особистостей немає. Вони характеризуються сформованою кримінальною свідомістю, асоціальним досвідом; такими особистісними рисами, як злоба, агресивність, відособленість, конфліктність, небажання працювати. Такі особи підтримують зв'язки зі своїми товаришами (злочинцями), що перебувають на волі, намагаються пропагувати іншим засудженим цінності та норми кримінального світу. Процес їх ресоціалізації дуже складний.

Узагальнюючи отримані дані, можемо сказати, що переважна більшість засуджених з вадами психічного розвитку мають нестійку та пристосовницьку особистісну спрямованість: у осіб з розумовою відсталістю переважає нестійка 40 (57%), з розладами особистості та поведінки – пристосовницька 23 (51%). Присутні також особи зі стійкою негативною спрямованістю, тільки серед засуджених з розладами особистості та поведінки 6 (13%) і з позитивною, тільки поміж розумово відсталих 7 (10%).

Висновки до другого розділу

У другому розділі «Емпіричне дослідження особистості засуджених з вадами психічного розвитку та сучасної практики психологічного супроводу процесу їх ресоціалізації» подано підібрані нами методи і методики, що дали змогу охопити спектр психологічних особливостей особистості, діагностувати індивідуально-типологічні особливості людини з урахуванням психічного недорозвинення (розумова відсталість легкого ступеня, розлади особистості та поведінки), виявити особливості взаємозв'язку індивідуальних характеристик і ціннісних орієнтацій та міжособистісних стосунків, визначити особистісну спрямованість означеної категорії засуджених, з'ясувати їхні соціально-демографічні та кримінально-виправні характеристики.

Для вирішення цього завдання ми використали такі методи: біографічний; бесіду із засудженими і аналіз їхніх особових карток; цілеспрямоване спостереження; метод узагальнення незалежних характеристик на засуджених, поданих психологами, психіатрами, начальниками відділень; тестування з використанням тестових методик, що мають простий стимульний матеріал: індивідуального типологічного опитувальника (ІТО) Л. М. Собчик; методики «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча; методики «Дерево, люди, життя» П. Вілсона (адаптація Ю. І. Чепік), адаптованої нами для роботи із засудженими з вадами психічного розвитку.

На основі аналізу нормативно-правових документів, методичних рекомендацій щодо роботи із засудженими, проведеного опитування працівників соціально-психологічної служби виправних установ, бесід з пенітенціарним персоналом, із засудженими з розумовою відсталістю та розладами особистості й поведінки можемо стверджувати, що психологічний супровід процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку нічим не відрізняється від психологічного супроводу інших засуджених, тобто потребує спеціального дослідження, розроблення і впровадження.

За результатами експериментального дослідження було з'ясовано, що серед засуджених з вадами психічного розвитку є великий відсоток дезадаптованих і

акцентованих особистостей за різними властивостями характеру. Розумово відсталі засуджені та з розладами особистості й поведінки відрізняються між собою провідними типологічними тенденціями, які їх дезадаптують: для першої групи це переважно агресивність та інтроверсія, для другої – екстраверсія та тривожність.

За типом реагування таких засуджених поділяємо на три групи: сильний (гіпертимний) тип, слабкий (гіпотимний тип); змішаний (емоційно нестійкий, ригідний) тип. Розумово відсталих із сильним (гіпертимним) типом реагування розподіляємо на три індивідуально-типологічні групи: агресивно-спонтанні, екстравертовано-ригідні; спонтанно-агресивні, тривожно-ригідні екстравертовані; лабільно-тривожні, стенично-екстравертовані. Зі слабким (гіпотимним) типом – на дві індивідуально-типологічні групи: тривожно-інтровертовані, агресивно-ригідні; тривожно-ригідні, агресивно-сенситивні, інтровертовані. Зі змішаним (емоційно нестійким, ригідним) типом – на три індивідуально-типологічні групи: істеричні тривожно-сенситивні, агресивні; істеричні спонтанно-агресивні, екстравертовані; істеричні агресивно-тривожні. Засуджених з розладами особистості та поведінки із сильним (гіпертимним) типом реагування поділяємо на три індивідуально-типологічні групи: агресивно-спонтанні, екстравертовано-тривожні; тривожно-ригідні, спонтанно-сенситивні, екстравертовані; агресивно-ригідні, екстравертовані. Зі слабким (гіпотимним) типом – на дві індивідуально-типологічні групи: тривожно-інтровертовані, агресивно-ригідні; інтровертовано-агресивні. Зі змішаним (емоційно нестійким, ригідним) типом – на чотири індивідуально-типологічні групи: істеричні тривожно-сенситивні, агресивні; істеричні ригідно-сенситивні; істеричні агресивно-спонтанні, тривожні; істеричні агресивно-тривожні, лабільні.

У результаті порівняння ціннісних орієнтацій досліджуваних ми дійшли висновку, що засуджені з вадами психічного розвитку віддають перевагу таким ціннісним орієнтаціям, як здоров'я, свобода, любов, щасливе сімейне життя, чесність, вихованість, життєрадісність, відповідальність. Більшість засуджених з вадами психічного розвитку, як розумово відсталих, так і з розладами особистості

та поведінки, почувають себе у виправній установі некомфортно (самотньо), мають проблеми в адаптації.

Застосування методів математичної статистики у процесі опрацювання результатів експерименту дало змогу обґрунтувати узагальнені, значущі висновки з досліджуваної проблеми.

У ході експерименту ми з'ясували соціально-демографічну та кримінально-виконавчу характеристики засуджених з вадами психічного розвитку, визначили їхню особистісну спрямованість.

Процес ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку складний і довготривалий, потребує плідної співпраці представників усіх служб виправної установи, починаючи від соціально-психологічної, медичної до служби нагляду, із залученням до нього представників громадськості, насамперед, учителів, священиків, науковців, соціальних працівників. Психологічний супровід означених засуджених повинен враховувати їхні вади психічного розвитку, рівень адаптованості, тип реагування, індивідуально-типологічну належність, статус у тюремній ієрархії, емоційний стан, життєві плани на майбутнє. Тільки в цьому разі психокорекційні методи і технології сприятимуть успішній ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку.

Основний зміст розділу висвітлено у працях автора:

1. Харченко Т.Г. Соціально-демографічна характеристика особистості засуджених з вадами психічного розвитку / Т.Г.Харченко // Дефектологія. Науково-методичний журнал. – К., №3 (49), 2008. – С.16 – 20.

2. Харченко Т.Г. Кримінальна та виправна характеристика особистості засуджених з вадами психічного розвитку / Т.Г.Харченко // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету імені Івана Огієнка: Серія соціально-педагогічна: Випуск X / За ред. О.В.Гаврилова, В.І.Співака. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 420 с. – С.154 – 158.

3. Харченко Т.Г. Системне вивчення особистості засуджених з вадами психічного розвитку / Т.Г.Харченко // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія. Зб. Наукових праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – №13. – С.210 – 213.

4. Харченко Т.Г. Визначення провідної тенденції розвитку особистості засуджених з психічними вадами / Т.Г.Харченко // Проблеми загальної та педагогічної діяльності. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д.Максименка. Т.ХІ, част.4. – К., 2009. – 512 с. – С. 447 – 454.

5. Харченко Т.Г. Особливості ціннісних орієнтацій засуджених з легкою розумовою відсталістю / Т.Г.Харченко // Матеріали VI Всеукраїнського науково-практичного семінару з міжнародною участю «Актуальні проблеми ресоціалізації засуджених та осіб з відхиленнями у правовій самосвідомості» 24 квітня 2014р., місто Суми – С. 28 – 30.

6. Харченко Т.Г. Визначення та вплив на процес ресоціалізації особистості провідних індивідуально-особистісних тенденцій засуджених з психопатією / Т.Г.Харченко // Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя» 19 – 20 лютого 2015р., місто Суми – С. 287 – 290.

Розділ III

ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕНІТЕНЦІАРНОГО ПЕРСОНАЛУ З ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ЗАСУДЖЕНИХ З ВАДАМИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ

У психологічному супроводі засуджених з вадами психічного розвитку великого значення набуває особистісно-орієнтований, індивідуальний та диференційований підхід до засудженого, що є основою роботи працівників СПС пенітенціарних установ. За визначенням, реалізованим у дослідженні: особистісно-орієнтована робота пенітенціарного психолога – це система цілеспрямованих психологічних заходів, сукупність форм, методів, технік впливу на конкретну особистість засудженого, зокрема з вадами психічного розвитку, з урахуванням його індивідуально-психологічних особливостей та нозології дефекту, ступеня асоціальності, типологічної належності за характерологічними особливостями. Вивчення особистості засуджених передбачає їх класифікацію, як необхідну умову психологічного супроводу, як основу диференційованого підходу до їх ресоціалізації [129, 162, 170, 195]. На базі класифікації засуджених з вадами психічного розвитку спеціаліст розробляє типізовані та індивідуалізовані психокорекційні програми, визначає форми, методи, техніки психологічної корекції для досягнення позитивних змін особистості. Класифікації засуджених є інструментом у роботі психолога, завдяки якому індивідуальний підхід до особистості в процесі її ресоціалізації стає обґрунтованим і усвідомленим.

Урахування в роботі працівників СПС запропонованої нами типології засуджених за характерологічними особливостями дає можливість спеціалістові обирати ефективні методи вивчення особистості, впливу на неї та прогнозування поведінки. Так, агресивні дії, спрямовані на оточення, притаманні такому типу дезадаптованих розумово відсталих, як агресивно-спонтанний, екстравертовано-ригідний, а серед акцентованих – спонтанно-агресивному, тривожно-ригідному, екстравертованому, а також лабільно-тривожному, агресивно-екстравертованому.

Агресивні дії, спрямовані на оточення, є характерними для таких типів засуджених з розладами особистості та поведінки, як дезадаптованим агресивно-спонтанному, екстравертовано-тривожному, серед акцентованих – агресивно-ригідному, екстравертованому, а також тривожно-ригідному, спонтанно-сенситивному, екстравертованому. Суїцидальна поведінка притаманна таким особистісним типам розумово відсталих, як дезадаптованим тривожно-інтровертованому, агресивно-ригідному, серед акцентованих – тривожно-ригідному, агресивно-сенситивному, інтровертованому. Зазначена особливість поведінки є характерною для таких типів осіб з розладами особистості та поведінки, як дезадаптованим тривожно-інтровертованому, агресивно-ригідному, серед акцентованих – інтровертовано-агресивному. Агресивні поведінкові акти, що іноді спрямовані на інших, а іноді на себе можна очікувати від таких типів розумово відсталих, як дезадаптованих істеричного спонтанно-агресивного, екстравертованого, а також істеричного тривожно-сенситивного, агресивного, а серед акцентованих – істеричного агресивно-тривожного. Зазначена поведінка притаманна таким типам осіб з розладами особистості та поведінки, як дезадаптованим істеричному тривожно-сенситивному, агресивному, а також істеричному ригідно-сенситивному, серед акцентованих – істеричному агресивно-спонтанному, тривожному, а також істеричному агресивно-тривожному, лабільному.

Психологічний супровід означеної категорії засуджених здійснюється послідовно відповідно до етапів відбування покарання. На першому етапі – прибуття засудженого до виправної установи та перебування у відділенні карантину, діагностики і розподілу (КДіР) – має бути реалізоване головне завдання – психологічне вивчення особистості та створення передумов для подальшої адаптації засудженого до умов пенітенціарного процесу. На другому – основному етапі відбування покарання – психологічний супровід засудженого у відділенні соціально-психологічної служби (СПС) – полягає в подальшому поглибленому вивченні особистості з моніторингом змін у її характерологічних особливостях (зокрема, спрямованості, психічних станів тощо) і узгодженому

психолого-педагогічному ресоціалізаційному впливі на неї. На третьому етапі – підготовки засудженого до звільнення з місць позбавлення волі – основний акцент робиться на закріплення особистісної установки на самокеровану соціально нормативну поведінку у різних сферах функціонування вільної людини серед людей: побутовій, сімейній, трудовій, дозвільній. Завдання пенітенціарного персоналу на кожному етапі психологічного супроводу поділяємо на три блоки: 1) інформативний; 2) організаційно-методичний; 3) активного прямого чи опосередкованого впливу на особистість засудженого.

Психологічний супровід засуджених з вадами психічного розвитку слід розпочинати з **первинного вивчення їхньої особистості**, яке відбувається в КДіР. Мета пенітенціарного персоналу на цьому етапі відбування покарання – максимально допомогти новоприбулим засудженим з вадами психічного розвитку адаптуватися до умов позбавлення волі. Тому одним із завдань працівників установи є збір первинної інформації про особистість засудженого. Первинне вивчення особистості реалізується через комплексний підхід, з використанням системи психолого-педагогічних, медико-психіатричних методів, що дають змогу об'єктивно вивчити таку особистість та надати кваліфікований супровід процесу її ресоціалізації впродовж всього терміну відбування покарання.

Первинну інформацію про засудженого з вадами психічного розвитку пенітенціарний психолог отримує з вивчення його особової справи, методом диференціації даних за двома категоріями: негативні та позитивні, які розділяються на достовірні факти й ті, що потребують уточнення [129, 103]. Негативні достовірні факти особи з вадами психічного розвитку: діагноз; відсутність сім'ї, освіти, професії; наявність попередніх судимостей; кримінальна стаття, за якою відбуває покарання, та позитивні достовірні: наявність власної чи батьківської сім'ї, освіти, спеціальності. Уточнення потребують дані стосовно характеристики діагнозу; стосунків у сім'ї та з родичами, чому не отримав освіти чи покинув навчання, як навчався, стосунки в школі; чому не отримав робочої спеціальності; початок кримінальної діяльності, що спонукало, чи порушив умовний термін покарання. Стосовно розумово відсталих важливо звернути увагу,

чи відвідував спеціальний заклад для осіб з вадами розумового розвитку. Наш досвід показує, що вихованці таких закладів більш освічені та менш дезадаптовані. Наявність кримінального досвіду може свідчити про негативну стійку чи пристосовницьку спрямованість особистості.

Після вивчення й аналізу особової справи отримані дані доповнюються узагальненням характеристик на засудженого з вадами психічного розвитку психіатра і психолога слідчого ізолятора та психіатра і соціальних педагогів виправної установи. Обов'язковою є зустріч психолога з психіатром для консультації стосовно особливостей діагнозу: психічного недорозвитку (розумової відсталості легкого ступеня) чи дисгармонійного психічного розвитку (розлади особистості та поведінки), що дасть змогу краще побудувати ознайомчу бесіду.

Психолог має підготуватися до ознайомчої бесіди, зібрати якомога більше інформації про засудженого з вадами психічного розвитку для встановлення з ним психологічного контакту, створення специфічної взаємодії між спеціалістом і засудженим. Він має викликати довіру в засудженого, і тільки тоді можна впливати на його особистість у подальшій психоконсультативній, психокорекційній та психопрофілактичній роботі, а отже ресоціалізувати дану особистість.

Встановити психологічний контакт із цією категорією осіб не просто. Рекомендуємо при встановленні психологічного контакту з новоприбулими розумово відсталими враховувати, що більшість мають проблеми в адаптації до місць позбавлення волі, переживають негативні емоційні стани. Інтровертовано-агресивні особистості, які відчувають себе самотньо, невпевнено, часто мають конфліктні стосунки з іншими засудженими та низький соціальний статус поміж них, з пристосовницькою або ж нестійкою особистісною спрямованістю. Засуджені з розладами особистості та поведінки – також переважно дезадаптовані особи, тривожно-екстравертовані, демонстративні особистості, прагнуть до лідерства, через що постійно конфліктують з іншими засудженими, теж мають низький соціальний статус, пристосовницьку і навіть стійку негативну

особистісну спрямованість. Завдання психолога якщо не завоювати довіру чи прихильність, то хоча б не викликати замкненість і роздратованість у таких осіб.

Для встановлення психологічного контакту між психологом і засудженим з вадами психічного розвитку, як розумово відсталим, так і з розладами особистості та поведінки, ми адаптували запропоновану Л. Б. Філоновим методику контактної взаємодії, яка показала позитивні результати на практиці. Ця методика передбачає психологічно доцільну роботу з такою особистістю навіть тоді, коли виникають своєрідні бар'єри нерозуміння і несприйняття засудженим психолога, який ініціює контакт, що пов'язані з настороженістю, напруженістю, тривогою, опором такої особи, а у розумово відсталих – ще й поганим розумінням дійсності взагалі, у осіб з розладами особистості та поведінки – емоційною неврівноваженістю, вибуховістю. Успіх у застосуванні цієї методики забезпечується засвоєнням та розумінням спеціалістом кожної з шести послідовно реалізовуваних стадій розвитку контакту між людьми та врахування самої вади психічного розвитку, типологічних і особистісних особливостей цих засуджених, а саме: накопичення первинної згоди; виділення і обговорення головних інтересів (особливо тих, що збігаються); прийняття принципів та якостей, які пропонуються і є корисними для спілкування; виявлення якостей, небезпечних для спілкування; індивідуальний вплив та адаптація до співрозмовника; вироблення загальних правил і співпраці.

Наголошуємо на важливості реалізації першої стадії – накопичення первинної згоди, коли психолог знімає напругу в спілкуванні, долає психологічні бар'єри. За даними нашого дослідження, серед розумово відсталих найбільше тривожно-ригідних замкнених особистостей, які неохоче йдуть на контакт, що підсилюється наявністю негативних емоційних станів: фрустрації, апатії, туги. Для них ефективними прийомами є використання простих слів і коротких речень, демонстрація зацікавленості засудженим не як правопорушником, а як особистістю, повторювання декілька разів, що «психолог в установі для того, щоб допомагати»; слід вербально показувати свою прихильність (м'який тон голосу, добрий вираз обличчя, присутність посмішки, підбадьорювання кивками голови). Бесіду розпочинати з нейтральної теми і отримати від засудженого якомога

більше схвальних відповідей, адже коли людина декілька разів під час першої зустрічі скаже вам «так», це зруйнує її установку на замкненість у спілкуванні. Особи ж з розладами особистості та поведінки, збираючись на першу бесіду із психологом, переважно мають установку протистояти його впливу і часто поводять себе агресивно, намагаються все контролювати. До них потрібно застосовувати прийом «співвіднесених запитань», обирати нейтральну тему, не згадувати про скоєний злочин, демонструвати позитивне ставлення до засудженого.

На другій стадії має відбутися виділення і обговорення головних інтересів, особливо тих, що збігаються. Завдання психолога – скоротити дистанцію між співрозмовниками, створити основи для психологічного об'єднання, спільність будь-якого інтересу є сприятливим ґрунтом для цього. І до розумово відсталих, і до осіб з розладами особистості та поведінки на цій стадії слід застосовувати прийоми «деталізації», постановки проблеми та її обговорення, «нарощування». Для розумово відсталих варто обирати теми, пов'язані з власною особою. Інформацію можна взяти з особової справи (особливо їм подобаються питання пов'язані з їхнім дитинством). Для засуджених з розладами особистості та поведінки бажано обирати теми, пов'язані з їх провідними інтересами, домінуючими мотивами поведінки і потребами, які спеціаліст виокремлює перед початком бесіди завдяки аналізу особової справи такого засудженого та наданих на нього характеристик психолога, психіатра, соціального педагога із СІЗо. За правильної реалізації цієї стадії співрозмовники стають один для одного джерелами позитивних емоцій. Якщо дезадаптований засуджений з вадами психічного розвитку знає, що в колонії є людина, яка здатна викликати такі емоції, він завжди у важку хвилину звертається до неї, і це може запобігти його неадекватній поведінці. Якщо психолог бачить, що засуджений після проходження цих двох стадій стомився, а це є характерним для розумово відсталих (підвищена стомлюваність), то можна закінчити бесіду, реалізувавши інші стадії під час наступної зустрічі.

Завдання третьої стадії – прийняття пропонованих принципів та якостей, які є корисними для спілкування. Слід визначити і озвучити провідні, позитивні особистісні якості кожного зі співрозмовників, що взаємно приймаються як корисні для розвитку контактного спілкування і взаємопідтримки. Виконання цього завдання підвищує стійкість взаєностосунків психолога і засудженого з вадами психічного розвитку. На цій стадії психологу потрібно дотримуватися таких правил спілкування: «готовність до прийняття та врахування будь-якого повідомлення», «зворотне повідомлення про себе», «поступове розкриття своїх якостей», «уникання поспішних узагальнень», «послідовність повідомлень». Потрібно показати засудженому, що спеціаліст не приховує інформації про свої особистісні якості, шукає взаємні спільні точки для ефективного спілкування в подальшому. Застосовуються такі прийоми, як «формулювання прийнятого», «періодичне підведення підсумків» (варто використовувати у спілкуванні частіше з розумово відсталими, оскільки їм важко робити аналіз отриманої інформації), «підкреслення схожості вимог» (використання фрази «Ми з Вами думаємо, відчуваємо однаково» в бесіді з особами з розладами особистості та поведінки, допомагає об'єднанню співрозмовників), «виправдані очікування» (фраза «Я і сам про Вас так думав» сприяє виникненню довіри до психолога), «комплімент» (добрі слова на свою адресу подобаються всім людям, а особливо засудженим з вадами психічного розвитку, адже вони дуже рідко їх чують від інших, виникає відчуття, що психолог ставиться до них не як до злочинців, а як до звичайних людей).

На четвертій стадії – виявлення якостей, небезпечних для спілкування. Психолог повинен отримати повний особистісний портрет засудженого з вадами психічного розвитку, визначити його негативні якості, що властиві йому, але раніше не виявлялися і в надалі можуть стати перешкодами для контактної взаємодії. Такі якості притаманні практично кожній людині, є вони і у засудженого, і в самого психолога; завдання спеціаліста – їх виділити, означити, виявити до них оціночне ставлення, щоб створити умови для їх стримання в подальшому спілкуванні, не порушивши при цьому вже створеної довіри між

співрозмовниками. На цій стадії розвитку контакту потрібно реалізувати такі важливі принципи поведінки: «ініціативи» (психологу першому слід озвучити свої слабкі сторони і негативні якості, особливо під час спілкування із засудженими з розладами особистості та поведінки, адже їм притаманна завищена самооцінка), «відвертості» (однаково означувати недоліки власні і співрозмовника), «рівності та рівноправності у спілкуванні» (не виявляти зверхності, демонструвати рівноправність у людському сенсі), «еквівалентності» (про себе психолог повідомляє стільки ж, скільки і засуджений про себе; щоб пізнати психолога краще, засудженому потрібно більше розповісти про себе), «асоціативного поля» (предмет обговорення – різні негативні якості та небезпека їх для спілкування, це спонукає до розмови і про власні негативні якості, що заважають спілкуванню). Для більшості розумово відсталих засуджених – це такі якості, як інтровертованість, замкненість, невпевненість, агресивність; для більшості засуджених із розладами особистості та поведінки – імпульсивність, ворожість, тривожність, агресивність. На четвертій стадії для активізації спілкування та запобігання і зняття можливих психологічних бар'єрів між співрозмовниками доцільно використовувати такі прийоми впливу: для розумово відсталих – «висловлювання сумніву», «діагностичні питання»; для осіб з розладами особистості та поведінки – «пропонування дискусії», «виклик суперечки», «зіставлення протиріч».

Особливість п'ятої стадії – індивідуальний вплив та адаптація до співрозмовника, специфічний вплив на особливості співрозмовника за допомогою зміни власних якостей. Завдання психолога – прийняти засудженого з вадами психічного розвитку («налаштуватися» на співрозмовника) і створити зі своїх якостей своєрідне середовище, до якого той пристосовується. Щоб керувати засудженим і встановлювати сприятливі стосунки, спеціаліст регулює власні якості, коригує їх вияв і свою поведінку, для впливу на партнера. На цій стадії діють такі принципи: «вплив на партнера через регулювання своїх якостей», «врахування якостей партнера як орієнтирів для пристосування», «долання власних бар'єрів», «повідомлення про наміри», «попередня підготовка до

небезпечної ситуації». З метою розвитку спілкування на цій стадії психолог використовує такі прийоми впливу на засуджених з вадами психічного розвитку: «підказування» (частіше радить розумово відсталим, як слід діяти в певній ситуації), «підкреслювання дій для іншого», «попереджувальні дії», «вказування на якість, яка потребує корекції» (особливо толерантно – особам з розладами особистості та поведінки, зважаючи на їхню імпульсивність), «підкреслювання й утвердження створеної сумісності», «нейтралізація домінування» (особи з розладами особистості та поведінки намагаються керувати бесідою, то ж психолог повинен м'яко нейтралізувати вплив співрозмовника).

Шоста стадія розвитку контактної взаємодії – вироблення загальних правил і співпраці – присвячена прийняттю спільних правил, які вироблені обома сторонами і надалі мають стати регуляторами спілкування. Це потрібно для забезпечення ефективної спільної діяльності у спілкуванні без психологічних бар'єрів. На цій стадії реалізуються принципи, що сприяють зростанню довірливості у спілкуванні: «спільності мети і завдань», «незавершеності» (коли підкріплюють перспективи подальшої взаємодії), «незалежних виконавців ролей». Використовуються такі прийоми: «звернення за порадою», «вчинок-приклад» (психолог власними діями, які відповідають взаємоприйнятим правилам спілкування, спонукає до аналогічних дій засудженого з вадами психічного розвитку), «створення проблемних ситуацій», «пропозиція спільного рішення», «спонукання до узагальнених висновків».

Наш досвід показує, що необов'язково з новоприбулими засудженими з вадами психічного розвитку проходити всі шість стадій, можна на першій зустрічі виключити четверту стадію – виявлення якостей, небезпечних для спілкування, не ініціювати і так занадто тривожну особистість до озвучування і оцінки своїх негативних якостей характеру; її можна реалізувати на основному етапі відбування покарання, коли такий засуджений адаптується до умов пенітенціарного закладу.

Зауважимо, що в процесі встановлення психологічного контакту особливе значення мають вміння та навички активного вислуховування засуджених з

вадами психічного розвитку. Пенітенціарний психолог повинен володіти основними прийомами активного вислуховування: недирективна демонстрація зацікавленості; повторення або переформулювання; відображення розуміння та віддзеркалення емоційного стану співрозмовника; узагальнення.

Використовуючи прийом недирективної демонстрації зацікавленості, спеціаліст демонструє засудженому з вадами психічного розвитку свою зацікавленість тим, про що він розповідає, – це стимулює продовження діалогу. Заохочення до продовження бесіди має бути недирективним: не слід на початку бесіди оцінювати сказане співрозмовником, давати поради, демонструвати згоду чи незгоду. Особливо це стосується осіб з розладами особистості та поведінки, які вкрай негативно сприймають оцінювання себе співрозмовником. На початку ознайомчої бесіди потрібно тільки показати вербально і невербально свою прихильність і зацікавленість засудженим з вадами психічного розвитку. Використовувати словесно такі фрази: «Так-так...», «М-да...», «Угу...», «Я розумію...», «Я співчуваю...», «Це дуже цікаво...», «Будь ласка, продовжуйте...». Застосовувати такі невербальні прийоми: доброзичливий погляд, голова трохи схилена вбік, використовувати жести відкритості (розкриті руки долонями догори, ноги в жодному разі не схрещені), періодичні кивки головою, посмішка (в доречних моментах, особливо у бесіді з розумово відсталими). Не рекомендується перебивати співрозмовника, не заповнювати паузи, а слухати його. Оскільки активність слухання коливається, і спеціаліст іноді може не звернути уваги на деякі факти з розповіді новоприбулого засудженого з вадами психічного розвитку, потрібно знати і вміло застосовувати інші прийоми активного вислуховування.

Мета прийому повторення або переформулювання полягає не тільки в демонстрації психологом уважного вислуховування засудженого з вадами психічного розвитку, зацікавленості в бесіді з ним, а й демонстрація того, що спеціаліст правильно сприймає, розуміє факти з його розповіді. Прийом «повторення» - це відтворення того, що сказав співрозмовник. Реалізуючи його психолог повторює основні думки особи, підкреслюючи важливі факти. Коли

повторення останньої фрази містить в собі згоду, воно сприймається засудженим з вадами психічного розвитку як схвалення і спонукає його до подальшої розмови. Застосовуючи прийом «переформулювання», спеціаліст говорить те саме, що й співрозмовник, але іншими словами (наприклад: «Інакше кажучи, Ви намагалися ....», «Тобто Ви вирішили ....», «Якщо я правильно розумію, до скоєння злочину Ви ....»). Цей прийом краще використовувати у формі запитання – це демонструє зацікавленість і уважне вислуховування психологом і дає йому можливість перевірити, чи правильно він зрозумів засудженого. Повторення і переформулювання – необхідний спосіб перевірки спеціалістом себе, чи правильно він зрозумів співрозмовника, впевнитися в тому, що взаєморозуміння знайдено.

Слід зазначити, що реалізація цього прийому потребує використання невербальної мови: скоротити дистанцію між собою і засудженим з вадами психічного розвитку (якщо розмова відбувається за столом, то пересунутися на край стільця ближче до столу і співрозмовника; бажано сидіти за столом так, щоб бачити все тіло один одного); ненав'язливо копіювати позу, жести співрозмовника, це створює сприятливі умови, невимушену обстановку. Небажано робити постійні записи в процесі вислуховування, особливо осіб з розладами особистості та поведінки – це викликає у них недовіру і вони «закриваються», занотовувати доцільно тоді, коли засуджений звернеться до спеціаліста з проханням вирішити певну проблему, або коли цей запис є особистісно значущим для людини, позбавленої волі (може стосуватися вмінь, навичок, професії особистості для працевлаштування). Завдання психолога – викликати у засудженого з вадами психічного розвитку відчуття, що його реакції та почуття розуміють, спеціаліст намагається встати на його місце, ідентифікується з ним. Для досягнення цієї мети потрібно застосовувати наступний прийом активного вислуховування.

Прийом відображення розуміння та віддзеркалення емоційного стану співрозмовника спрямований на демонстрацію психологом засудженому з вадами психічного розвитку уважного вислуховування і сприймання фактів, розуміння

його почуттів та емоційного стану в ситуаціях, про які він розповідає. Для цього спеціаліст застосовує такі механізми перцепції, як ідентифікація та емпатія, щоб зрозуміти мотиви і почуття співрозмовника для правильного визначення програми подальшого психолого-виховного впливу. Більшість засуджених з вадами психічного розвитку на ознайомчій бесіді не розкривають своїх почуттів і ставлення до певних фактів, але психолог повинен розуміти не тільки вербальну (слова), а й невербальну мову (тон голосу, міміку, жести, пози), а також вміти демонструвати розуміння його почуттів. Варто застосовувати такі фрази: «Ви, мабуть, відчували в цей час ...», «Ви, напевно, були дуже цим занепокоєні ...», «Напевне, коли Ви перебували в СІЗО, то відчували ...». На невербальному рівні потрібно: ненав'язливо торкнутися руки чи передпліччя засудженого, виявляючи таким чином своє емпатичне ставлення до нього; прикладати руку до серця, частіше тримати руки догори долонями, підкреслюючи відкритість і щирість. Важливо вміти правильно «віддзеркалювати» емоційний настрій співрозмовника: адекватно реагувати, як на гумор з боку засудженого (посміхатися), так і на інформацію про трагедії й тяжкі миті його життя (серйозний вираз обличчя).

Метою прийому узагальнення є ненав'язливе підсумування всього того, що було з'ясовано в процесі діалогу. Психолог узагальнює основні думки та почуття засудженого з вадами психічного розвитку, використовуючи фрази: «Отже, якщо я правильно зрозумів, Ви ...», «Якщо я правильно розумію, з цього приводу Ви відчуваєте ...», «Мабуть, із усього того, що Ви розповіли, найголовніше ...». Повторюючи, віддзеркалюючи та узагальнюючи основні думки та почуття засудженого, спеціаліст таким чином закладає фундамент для подальшого спілкування. Не рекомендується в процесі ознайомчої бесіди перебивати співрозмовника, різко змінювати тему бесіди, робити непродумані висновки, а також, підводячи певні підсумки й узагальнюючи, не слід говорити, що засуджений такий самий, як і всі інші.

Новоприбулі засуджені з вадами психічного розвитку, особливо з розладами особистості та поведінки, розповідаючи про себе дуже часто фантазують чи навіть брешуть, але не треба поспішати викривати їх, доцільніше на початкових етапах

ознайомчої бесіди не перебивати співрозмовника, дати йому можливість виговоритись, щоб відчувати себе іншим. Таким чином психолог демонструє свою зацікавленість, емпатію, активне вислуховування та сприяє подальшому встановленню психологічного контакту із особистістю.

Ефективність реалізації на практиці вищезазначених прийомів активного вислуховування новоприбулих засуджених з вадами психічного розвитку була підтверджена пенітенціарним персоналом кримінально-виконавчих установ Сумської області.

Обов'язковим для засуджених з вадами психічного розвитку є психологічне тестування. Ми пропонуємо використовувати запропонований і апробований на цьому контингенті комплекс методик: «Індивідуально-типологічний опитувальник» Л. Собчик, «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча, «Дерево, люди, життя» П. Вілсона (адаптація Ю. Чепік), за допомогою яких можна виявити осіб з порушеннями в адаптації, тих, хто втратив чи не мав соціально-корисних зв'язків, та одержати інформацію про індивідуально-типологічні особливості новоприбулих, ієрархію їхніх цінностей. Тривалість виконання комплексу методик 1 – 1,5 години. Ми переконалися, що використання такого часу для тестування засуджених з вадами психічного розвитку, особливо розумово відсталих, є найоптимальнішим. Особи з легкою розумовою відсталістю не здатні тривалий час активно виконувати будь-яку діяльність, утримувати увагу на поставлених завданнях, про це слід знати і пам'ятати психологу під час проведення тестування, щоб отримати достовірні результати. Стосовно осіб з розладами особистості та поведінки, то вони теж не здатні тривалий час продуктивно виконувати діяльність через наявні проблеми в емоційно-вольовій сфері (їм дуже швидко набридає будь-яка діяльність, а довільність у них недостатньо розвинена).

До запропонованого комплексу методик також можна додати вербальні методики: Обозова – Щокіна (визначення ступеня рішучості), Айзенка – Русалова (ЕРІ), Ч. Спілбергера (особиста та ситуативна тривожність), Басса – Дарки (показники та форми агресії) і невербальні: Сонді (портретні вибори), М. Люшера

(кольоровий тест), НТ (неіснуюча тварина), ДДЛ (дім – дерево – людина), що їх рекомендують фахівці пенітенціарної психології як найбільш валідні для місць позбавлення волі. Але при цьому слід пам'ятати про тривалість тестування засудженого з вадами психічного розвитку, враховуючи характеристики наявної нозології стосовно активності такої особистості, її довільної уваги, сприйняття, пам'яті. Також потрібно враховувати низький рівень інтелекту розумово відсталих осіб і більш детально пояснювати інструкції до виконання психодіагностичних методик, іноді навіть повторювати декілька разів, щоб людина зрозуміла завдання і правильно його виконала.

Після використання психологічного тестування та попередньо здійсненої роботи отримана інформація про засудженого з вадами психічного розвитку дає можливість психологу спрогнозувати його вірогідну поведінку в місцях позбавлення волі та виокремити осіб, яких потрібно ставити на профоблік – це, передусім, дезадаптовані особистості, що здатні до нападу чи заподіяння собі шкоди, а також акцентовані особи, оскільки існує великий ризик переходу акцентованості в дезадаптованість.

Спостереження за поведінкою і висловлюваннями особистості проводиться із застосуванням будь-якого методу вивчення засудженого з вадами психічного розвитку. Отримуються додаткові дані стосовно спрямованості та рис характеру; добре зарекомендував себе метод візуальної діагностики, адже тіло людини може сказати набагато більше, ніж її мова. Спостерігаючи за мімікою та пантомімікою, психолог розуміє коли суб'єкт спостереження приховує чи завідомо викривлює дані про себе, така поведінка часто прослідковується у засуджених з розладами особистості та поведінки. Слід звертати увагу на почісування носа, губ, вуха; відведення погляду при розмові зі спеціалістом (у більшості випадків це свідчить про надання неправдивої інформації), схрещені чи напівсхрещені руки, ноги свідчать про закритість; совання на стільці, переминання руками засвідчує наявну тривогу, невпевненість.

На основі отриманої інформації про особистість новоприбулого засудженого з вадами психічного розвитку складається його психологічна

характеристика і відбувається перехід до виконання організаційно-методичних завдань: розробляються індивідуальні психокорекційні програми, рекомендації пенітенціарному персоналу щодо організації індивідуально-виховної роботи із засудженим, розподілу його до відділень СПС, рекомендації щодо призначення на передбачені відповідними нормативними документами посади та в робочі бригади.

До основних правил індивідуально-виховного впливу на розумово відсталіх осіб належить: додержання послідовності, чіткості та єдності вимог; якомога частіше використання позитивних підкріплень навіть за незначні успіхи, пробудження позитивних емоцій; активізація і навчання контролю та самоконтролю поведінки із залученням їх до порівняння, оцінки, причинного зумовлення поведінкових актів; досягнення повного усвідомлення такою особистістю отриманих стягнень; не зловживати покараннями – вони мають бути справедливими і обґрунтованими; послідовно підвищувати вимоги до поведінки. В індивідуально-виховній роботі із засудженими з розладами особистості та поведінки слід додержуватися таких правил: дотримання послідовності, чіткості та єдності вимог; активізація і навчання контролю та самоконтролю поведінки, через усвідомлення своїх вчинків, об'єктивна їх оцінка; запобігання конфліктам з оточенням, у разі їх виникнення сприяти позитивному вирішенню; позитивне, але більш директивне ставлення до такого засудженого.

Розподіляючи новоприбулих засуджених з вадами психічного розвитку до відділень СПС, слід дотримуватись таких рекомендацій. Їх слід розміщувати у відділеннях, де знаходяться засуджені, психічний розвиток яких у нормі, тобто не варто формувати відділення тільки з осіб з вадами психічного розвитку. До кожного новоприбулого приставляти на добровільній основі здорового засудженого з позитивною спрямованістю – таке наставництво допоможе людині з вадами психічного розвитку краще адаптуватися до умов позбавлення волі, обрати вид занять, що сприятиме його перевихованню, мати спілкування, що так необхідне кожній людині, а надто тій, що потрапила за ґрати. Стосовно засуджених з розладами особистості та поведінки, зауважимо, що за змогою

доцільно розподіляти їх у різні відділення, щоб вони якомога менше перетиналися один з одним, адже це в основному конфліктні особи, яким украй важко стримувати свої емоційні вияви, особливо негативні.

Розподіляючи новоприбулих засуджених з вадами психічного розвитку на передбачені відповідними нормативними документами посади та в робочі бригади слід враховувати дані, отримані в ході констатувального експерименту, згідно з якими більшість означених осіб не має професії взагалі й тільки половина має середню освіту. Цій категорії засуджених потрібно пропонувати навчання у школі та профучилищі. В пенітенціарних установах існує проблема навчання розумово відсталих осіб, адже їх навчають за програмою середньої школи для осіб, психічний розвиток яких у нормі, тому вони не засвоюють знання, оскільки не розуміють матеріалу. Внаслідок цього зникає мотивація до навчання, і якщо такий засуджений відвідує школу, то просто тихо й пасивно проводить час. Те саме стосується й здобуття професії, навіть нескладної, наприклад маляра, яку зазвичай у спецпрофучилищах розумово відсталі успішно набувають. Ми рекомендуємо вчителям, що викладають у виправних закладах, застосовувати до розумово відсталих спеціальні методи та прийоми навчання, подані в корекційній педагогіці [125, 165, 166, 171, 173], які б враховували особливості пізнавальної сфери за такої вади та розвивали особистість [183, 192, 200].

Методами активного впливу на новоприбулого засудженого з вадами психічного розвитку є: виявлення і взяття на профілактичний облік дезадаптованих засуджених; психологічне консультування з подолання негативних емоційних станів, конфліктів та проблем у спілкуванні. До виявлених дезадаптованих засуджених застосовують індивідуальне психологічне консультування, спрямоване на зняття негативних емоційних станів, враховуючи в роботі з ними запропоновану типологію за характерологічними особливостями.

З огляду на те, що поміж розумово відсталих дезадаптантів найбільше агресивно-спонтанних, екстравертовано-ригідних особистостей, то починати працювати з ними потрібно обережно, адже вони надто агресивні та імпульсивні. Для подолання негативних емоцій, таких як гнів, тривога, страх, та зниження

станів напруження і стресу таким засудженим найкраще підходять дихальні психогімнастичні вправи: «Думай про дихання», «Заспокійливе дихання», «Повітряна кулька», «Сім свічок» [153, 42]. Запропонований комплекс вправ не тільки дає змогу регулювати психоемоційний стан особистості на даний момент, а й виховує навички саморегуляції психофізичного стану організму. Навчившись самотійно справлятися зі спалахами агресії, регулювати свої емоції, розумово відсталий засуджений на подальших етапах відбування покарання в потрібний момент зможе самотійно скоректувати свій психофізичний стан, уникаючи конфліктної ситуації, що, в свою чергу, сприятиме адаптації до умов позбавлення волі та продуктивній життєдіяльності.

Слід зауважити, що психолог, роз'яснюючи інструкції виконання вправ розумово відсталим засудженим, для кращого розуміння сам показує, як потрібно їх виконувати. Якщо засуджений вагається, чи зможе виконати вправи, то спеціаліст пропонує робити їх разом і потім обговорювати свої відчуття (Додаток 3).

При використанні психологами вищезазначених пенітенціарних установ запропонованих нами психогімнастичних дихальних вправ для зняття емоційної напруги в поєднанні з демонстрацією доброзичливого ставлення до особистості розумово відсталих засуджених одержано позитивні результати, знизилась їхня тривожність, імпульсивність, агресивність.

Серед дезадаптованих осіб з розладами особистості та поведінки найбільше агресивно-спонтанних, екстравертовано-тривожних, які також є агресивними, імпульсивними та непередбачуваними. До таких засуджених з метою зняття негативних емоційних станів психологи за нашими рекомендаціями застосовували в індивідуальному психологічному консультування техніку аутогенного тренування, яка показала свою ефективність. Велике значення в корекції поведінки має також розвиток навичок саморегуляції у таких осіб за допомогою цього сугестивного методу.

Німецький лікар-психоневролог Йоганнес Шульц на початку минулого століття упровадив у клінічну практику розроблену ним методику аутогенного

тренування, яка в подальшому була багато разів модифікована і користується великою популярністю й на цей час [204]. В основі аутогенного тренування (АТ) лежить самонавіювання. Самонавіювання є дієвим за певних фізіологічних умов – м'язового розслаблення і деякого зниження рівня активності мозку, у зв'язку з чим формуються так звані «зони рапорту», що уможливають активне застосування словесних формулювань. М'язова релаксація спричиняє розширення судин, ослаблення активності, унаслідок чого самоінструкція на тлі гальмівної кори головного мозку зазнає необхідного впливу на всю кору, на вегетативні відділи стовбура мозку, на ретикулярну формацію і на весь організм загалом. Цим пояснюється можливість за допомогою аутогенного тренування, маючи відповідний досвід навчання, вплинути як на психологічний стан дезадаптованого засудженого, так і на вегетативно-судинні вияви, регуляцію артеріального тиску і на енергетичний рівень організму (Додаток К).

Обов'язкові вимоги до пенітенціарного психолога, що проводить АТ: нові вправи мають освоюватися засудженими тільки під його керівництвом; у процесі проведення занять словесні формули слід вимовляти достатньо чітко; високі вимоги до інтонації голосу – можуть бути заспокійливі та наказові; яскравість, переконливість і образність мови є важливим чинником у процесі занять; не слід вдаватися до різкого директивного тону, зачитувати формули по написаному тексту; треба бути щирим і переживати зміст занять разом зі своїми підопічними. Додержання спеціалістом цих вимог під час виконання даної техніки та налагоджений у попередніх зустрічах психологічний контакт дає позитивні результати у роботі з означеною категорією засуджених. Відтак вони не тільки позбавляються негативних емоційних переживань, а й навчаються в подальшому самостійно регулювати свої емоційні прояви.

На основному етапі відбування покарання, після розподілу засуджених до відділень соціально-психологічної служби, мета працівників пенітенціарної установи – змінити особистість засудженого з вадами психічного розвитку, сформувати у нього соціально корисні якості та правослухняну поведінку, власне ресоціалізувати особистість. Щоб ефективно впливати на таку особистість,

досягти позитивних змін в її свідомості, необхідно правильно оцінювати ступінь деформації властивостей і рис засудженого, мати уявлення про соціальні умови, які стали джерелом кримінальної поведінки. Тому продовжується глибоке вивчення особистості засудженого з вадами психічного розвитку методами: психологічних бесід не тільки із самим засудженим, а й з його близькими; узагальненням характеристик на нього (психіатра, начальника відділення СПС, вчителів чи бригадирів); тестування; спостереження; вивчення продуктів життєдіяльності (у школі чи на виробництві, «хобі»).

Інформацію про соціальні умови виховання засудженого з вадами психічного розвитку ми пропонуємо отримувати, залучаючи його родичів та близьких, методом проведення з ними бесід, коли вони приїздять на побачення чи в телефонній розмові (або ж через листування). Важливо в бесіді з'ясувати: ким з дорослих спрямовувався процес виховання (матір'ю, батьком, бабусею, дідусем чи вихователями інтернату); чи помічали відставання у психофізичному розвитку і коли звернулися до психіатра (час встановлення діагнозу); чи навчався в школі, училищі; чим цікавився (інтереси); які мав стосунки з оточенням. Потрібно з'ясувати зміст інтересів, переконань, ідеалів, рис характеру, здібностей в різні вікові періоди; як ці соціально-психологічні компоненти реалізовувалися в поведінці; чи мав успіхи у навчанні, чи працював і як; коли, з ким і яким чином вступив на асоціальний шлях. Бесіди з близькими засудженого дають додаткову інформацію про життєвий шлях людини, зокрема яким чином формувалися його установки і цінності та хто мав на це найбільший вплив. Зауважимо, спілкуватися з близькими засудженого з вадами психічного розвитку потрібно не тільки для отримання інформації про минуле особи, а й для використання впливу рідних, друзів на його особистість у процесі ресоціалізації.

Також мають і далі застосовуватися бесіди із самими засудженими з вадами психічного розвитку з метою вивчення їхньої особистості та впливу на неї. Якщо психологу не вдалося налагодити психологічний контакт із засудженим, коли він перебував в КДіР, а це характерно в роботі з особами з розладами особистості та поведінки, то на основному етапі відбування покарання встановлення контакту

стає головним завданням, адже подальші впливи на особистість просто не матимуть сенсу – вони нею не сприйматимуться. У процесі бесіди отримуються дані стосовно різних сторін життя особи до винесення вироку, перебування в слідчому ізоляторі та в даній виправній установі. Ми рекомендуємо проводити бесіди, актуалізуючи провідний інтерес особистості: для осіб з розладами особистості та поведінки – читацький чи спортивний, рідше професійний; для розумово відсталих – спілкування з близькими, друзями, художні фільми, мультфільми, тварини.

Узагальнення характеристик на засудженого з вадами психічного розвитку від начальників відділень СПС, викладачів, керівників виробництва, здорових засуджених з того ж самого відділення з позитивною спрямованістю дає змогу психологу вивчити ставлення особистості до навчання, праці, з'ясувати, як він здатен виконати завдання в школі чи на виробництві (у відділенні), ставлення до самого себе, інших засуджених, представників адміністрації, до старших за віком осіб. Цей метод дає інформацію про міжособистісні стосунки означеної категорії осіб, їхній статус у тюремній спільноті, адже саме такі засуджені, особливо розумово відсталі, зазнають тиску соціально-негативних групових цінностей, норм, традицій тюремної субкультури і займають найнижчі статуси.

За допомогою тестування на основному етапі відбування покарання у засуджених з вадами психічного розвитку діагностуються психічні стани; виявляються особливості психічних функцій, властивості та якості особистості, міжособистісні стосунки. Застосування запропонованого нами психодіагностичного комплексу для означеної категорії засуджених на основному етапі відбування покарання надає спеціалістові необхідну інформацію про їхні психологічні особливості.

До цих методик можна додати при діагностуванні психічного стану (беручи до уваги, що засуджені з вадами психічного розвитку часто перебувають у станах депресії, фрустрації, апатії) такі методики: для розумово відсталих – диференційної діагностики депресивних станів Зунге (адаптація Т. Балашової), діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності Д. Расела і М. Фергюсона;

для осіб з розладами особистості та поведінки – діагностики оперативної оцінки САН, диференційної діагностики депресивних станів В. Жмурова, діагностики самооцінки психічних станів (за Г. Айзенком), діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана, експрес-діагностики неврозу К. Хека і Х. Хеса.

Щоб ефективно обирати способи донесення до свідомості осіб з вадами психічного розвитку правил поведінки та спілкування в соціумі, загальнолюдську мораль і закон працівникам СПС потрібно знати особливості психічних функцій, зокрема вищих (мислення, пам'яті, довільної уваги, довільного сприйняття, уяви), які діагностуються за допомогою ще таких методик: для розумово відсталих переважно невербальними – матриці Равена, тест Кетелла; для осіб з розладами особистості та поведінки – тест структури інтелекту Р. Амтхауера, короткий орієнтаційний тест «КОТ», шкільний тест розумово розвитку «ШТРР».

Для діагностування властивостей та якостей особистості таких засуджених, особливо агресивності, неврівноваженості, роздратованості, тривожності, ригідності, що впливають на їхню поведінку і особливості спілкування, слід додатково застосовувати ще такі методики: для розумово відсталих ефективні у застосуванні методика вимірювання рівня тривожності Тейлора, методика визначення акцентуацій характеру К. Леонгарда; для осіб з розладами особистості та поведінки – методика багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла, методика Айзенка – EPQ, опитувальник міні-мульти (скорочений варіант Мінесотського багатофакторного особистісного переліку MMPI) в адаптації Ф. Березіна і М. Мирошнікова, «тест руки» Вагнера.

У процесі вивчення особистості засудженого з вадами психічного розвитку обов'язково використовують метод спостереження. Його сутність полягає в цілеспрямованому і планомірному спостереженні поведінки таких засуджених у різних ситуаціях. Доцільно спостерігати за особистістю під час виконання нею різних видів діяльності (праці на виробництві та у відділенні, навчанні, виконанні суспільних доручень, спілкуванні з іншими засудженими, представниками адміністрації колонії, родичами, друзями), з'ясовуючи, як виявляються її якості. Завдання психолога – залучити до цього методу весь пенітенціарний персонал

(соціальних працівників СПС, бригадирів на виробництві, наставників, вчителів, охорону), склавши для них план спостереження, аби вони згідно з ним спостерігали і фіксували поведінкові прояви означеної категорії засуджених. Спостерігаючи за розумово відсталими, особливу увагу слід приділяти тому, які завдання є для них складними, а які легшими у виконанні, з якими труднощами стикаються вони спілкуючись з іншими і чи вирішують їх, як поводять себе в конфліктній ситуації. Стосовно засуджених з розладами особистості та поведінки – які мають здібності, чи можуть довести справу до кінця, чи охоче виконують доручення, способи поведінки у міжособистісних стосунках, особливо в конфліктних ситуаціях.

Отримана інформація дає змогу пенітенціарному персоналу змінювати види і зміст діяльності засуджених з вадами психічного розвитку, якщо вони не сприяють формуванню правосвідомої особистості, залучати їх до самодіяльності, спорту, релігії, громадських справ. Дані проведеного дослідження доводять, що дуже важко таким засудженим визначитися з роботою у виправній установі, яка б сприяла особистісним змінам. Розумово відсталим через ваду інтелектуального розвитку часто доручають тільки так звану, «чорнову роботу» (прибирання по всій території колонії, городництво, догляд за худобою), яка не розвиває їх. Осіб з розладами особистості та поведінки через їхню емоційну неврівноваженість взагалі намагаються не залучати до праці, хоча деякі мають непогані здібності й навички у виконанні трудових завдань. Такий підхід, хоча й допомагає підтримувати дисципліну, однак не ресоціалізує особистість, адже тільки в діяльності збагачується і удосконалюється свідомість людини.

Доповнювати вивчення особистості засуджених з вадами психічного розвитку рекомендуємо також методом вивчення й аналізу продуктів життєдіяльності: репродуктивних (виготовлення відомого продукту за зразком) та творчих (продукту, що не мав аналогу: пропозиції, вірші, розповіді, листи, малюнки, письмові твори). На основі кількісного (виконання норми виробітку, рівень успішності в навчанні) і якісного (як зроблено роботу, виконано навчальне завдання) аналізу продуктів діяльності можна зробити висновки про деякі риси

характеру такого засудженого, його ставлення до праці та навчання (якщо навчається), до засуджених з його оточення, про потреби, ступінь трудової активності, рівень професійної підготовки. Цей метод допомагає пенітенціарним працівникам глибше розібратися в особливостях особистості з інтелектуальними та емоційно-вольовими вадами, скласти про неї більш повну і точну психолого-педагогічну характеристику.

Зупинимося ще на одному методі діагностики міжособистісних стосунків у групі – соціометрії. Завдяки цьому методу пенітенціарний психолог отримує об'єктивну інформацію про міжособистісні стосунки та соціально-психологічні процеси, що відбуваються у відділеннях засуджених, де перебувають особи з вадами психічного розвитку. Наше дослідження показало, що такі особистості зазнають більшого тиску соціально-негативних групових цінностей, норм і традицій тюремної субкультури; переважно ці особи його не витримують і зневірюються в собі та людях, впадають в дезадаптивні стани. Застосовуючи цей метод, спеціаліст може попередити, стримати цей тиск, перевівши засудженого до іншого відділення, змінивши йому наставника, надавши вчасно психологічну допомогу.

Знаючи минуле і теперішнє засудженого з вадами психічного розвитку, аналізуючи його ставлення до покарання, праці та навчання, інших людей в колонії, психолог може прогнозувати його поведінку не тільки в установі, а й після звільнення. Ці прогнози відображаються у висновках і рекомендаціях у характеристиці такого засудженого і є умовою організації з ним індивідуально-профілактичної роботи всього пенітенціарного персоналу.

Завдання організаційно-методичного блоку другого етапу психологічного супроводу здійснюються методами прогнозування варіантів очікуваної поведінки засуджених з вадами психічного розвитку та рекомендаціями пенітенціарному персоналу з обирання оптимальних засобів контролю для забезпечення належного рівня безпеки і оптимальних заходів виховного впливу на таких осіб. Дані констатувального експерименту свідчать, що адаптаційний період в означеній категорії засуджених триває довше, ніж у здорових засуджених, тому більшість із

них навіть після розподілу до відділень СПС перебувають у стані дезадаптації. Причини тривалої адаптації лежать у самій нозології та в негативному ставленні до них загалом засуджених. Деякі особи так і не адаптуються у виправній установі, мають суїцидальні настрої. Тому потрібен постійний нагляд пенітенціарного персоналу за ними.

Поміж засуджених з вадами психічного розвитку переважають агресивно-тривожні, ригідні особистості: більшість розумово відсталих схильні до суїцидальної поведінки (дезадаптанти з групи тривожно-інтровертованих, агресивно-ригідних та акцентовані з групи тривожно-ригідних, агресивно-сенситивних, інтровертованих осіб); а більшість осіб з розладами особистості та поведінки – до агресивно-імпульсивної (дезадаптанти з групи агресивно-спонтанних, екстравертовано-тривожних та акцентовані з групи тривожно-ригідних, спонтанно-сенситивних, екстравертованих осіб).

Начальникам відділень СПС в роботі із зазначеними розумово відсталими, враховуючи їхню надмірну спрямованість на себе і агресивність, слід тримати їх під постійним контролем. Основні методи виховного впливу – це переконання і заохочення, з урахуванням такої їхньої особливості, як залежність від референтної для них особи, надмірну сугестивність. Тому завдання спеціаліста – викликати у такого засудженого довіру і повагу до себе, встановивши з ним психологічний контакт, щоб не сталося так (а це трапляється часто), що референтним для нього стане засуджений з негативною спрямованістю.

У педагогічній роботі з розумово відсталими засудженими наголошуємо на спонуканні їх до здобуття освіти, професії, залучення до суспільно корисної праці, спортивно-масових заходів та активізації соціально-психологічної підтримки авторитетних, близьких людей. Аналіз особових карток та проведені бесіди з такими засудженими показують, що у переважної більшості зв'язки з родичами надто слабкі, або взагалі відсутні, друзів практично немає, тому пенітенціарним працівникам варто спробувати підтримати чи відновити родинні зв'язки, використовуючи телефонні бесіди або листування з близькими засудженого. Якщо це не вдається, то допомогти встановити соціально-корисні

стосунки в колонії, залучаючи до супроводу такої особистості засуджених зі стійкою позитивною спрямованістю та священнослужителів. «Слово Боже», попри все, звертає духовні погляди будь-якої людини до Бога, а її думки – до моральних цінностей, і особистість вже не відчуває себе самотньо та нікому не потрібним.

Працівникам СПС, які супроводжують імпульсивно-агресивних засуджених з розладами особистості та поведінки, слід пам'ятати, що ця категорія осіб є небезпечною. Вони схильні до зовнішніх агресивних дій, інколи навіть за незначного приводу. Основними методами виховного впливу на них краще обирати переконання та заохочення, але можна також застосовувати і примус, коли вони перебувають у стабільному емоційному стані. Позитивна особливість, на яку може спиратися начальник відділення, це їхнє прагнення до спілкування, вони охоче йдуть на контакт, однак треба знати і про негативні особистісні риси, а це, зазвичай, хитрість, брехливість, пошуки вигоди для себе. Такі особи спочатку намагаються показати себе активними, дисциплінованими, прагнуть навчатися, працювати, аби створити у адміністрації позитивне враження про себе, завоювати довіру. Щоб зрозуміти їхні справжні мотиви поведінки, слід уважно спостерігати й аналізувати їхнє спілкування і вчинки з людьми, від яких вони залежать і які залежать від них.

Наголошуємо на важливості в процесі ресоціалізації для засуджених обох нозологій залучення до навчання в школі, одержання професії та виконання суспільно корисної праці [123]. У процесі праці здійснюється ресоціалізація особистості. Отримані нами дані свідчать, що засуджені з вадами психічного розвитку зайняті переважно прибиранням приміщень, території колонії, городництвом, доглядом за худобою. Навіть із тих, хто має професійну спеціалізацію, лише невелика кількість працює на виробництві (переважно з розладами особистості та поведінки). Таким засудженим довіряють роботу, що не потребує спеціальних знань та вмінь, зазвичай так звану «чорнову», а вона не сприяє розвиткові особистості.

О. М. Леонтьєв зазначав, що праця має бути умовою духовного взаємообміну між людьми [93]. Засуджений повинен у праці не тільки задовольняти потреби у фізичній активності та підтримувати задовільний стан здоров'я, а й розвивати в ній свої загальні та спеціальні здібності, самовиражатись і самостверджуватись, це стосується й осіб з вадами психічного розвитку. Відомий український педагог А. С. Макаренко говорив про те, що праця без освіти і водночас без політичного і суспільного виховання стане нейтральним процесом, не справить виховного впливу [102, 131]. Праця повинна розширювати практичний і теоретичний світогляд людини, а це означає, що в ній має бути присутня творчість.

Якщо в трудовому процесі відсутня творчість, то з'являються негативні явища: засуджений з вадами психічного розвитку починає спілкуватися з особами негативної спрямованості, віддаляється від осіб з позитивною спрямованістю, відмовляється працювати, порушує дисципліну. Тому пенітенціарному персоналу слід, враховуючи ваду психічного розвитку та психологічні особливості таких засуджених, їхні здібності, пропонувати, передусім, здобувати освіту та виконувати такі види робіт, де б вони розвивали свої творчі здібності. Засуджених з розладами особистості та поведінки, які мають ті чи інші здібності, володіють професійними навичками, варто приєднувати до здорових груп засуджених з такими самими здібностями, формуючи клуби за інтересами чи творчі колективи. Залучення таких особистостей до раціоналізаторської діяльності забезпечить їх виправлення, оскільки вони будуть зайняті цікавою справою, що приносить задоволення.

Активний вплив на засудженого з вадами психічного розвитку – головне завдання цього етапу психологічного супроводу, який реалізується методами формування у засуджених правослухняної поведінки, стимулювання становлення на життєву позицію, яка відповідає соціальним нормам; психопрофілактичної роботи; психокорекційної роботи, особливо з дезадаптованими особами. Здійснюється психокорекційний вплив з формування основних соціально значущих якостей нормативної особистості, а саме: стійкої позитивної

спрямованості, поміркованості, емоційної врівноваженості, впевненості, товариськості, інтелектуальної гнучкості, дисциплінованості, ініціативності, самостійності.

До розумово відсталих осіб застосовують переважно індивідуальні форми роботи, однак не виключаються й групові у роботі над подоланням конфліктів, формуванням навичок ефективного спілкування. В індивідуальній роботі основна увага приділяється подоланню негативних емоційних станів, зокрема депресивності, пригніченості, тривожності, підвищеної збудливості. Використовують методики позитивної, поведінкової психотерапії. Досвід роботи свідчить про ефективність використання методів арт-терапії, зокрема зображувальної.

Художня творчість, відповідно до психоаналітичної теорії – являє собою один із видів сублимації, коли фантазії особистості можуть бути виражені у візуальній формі за допомогою спонтанного малювання та інших видів образотворчої діяльності. Художній твір надає наявним почуттям і переживанням засудженого символічної форми, завдяки чому він може відреагувати на них. Через образотворчу діяльність можна виразити негативні почуття соціально прийнятним способом, засобом відреагування, звільнення від внутрішнього напруження, агресивності, страхів, переживань, тривоги. Ми пропонуємо вправу «Звільнення через малювання»[88]:

Можна намалювати на аркуші паперу олівцем чи механічною ручкою (оскільки кольорові олівці та фломастери заборонені) свою лють, страх, злість у вигляді карлючок, штрихів, якихось образів (на розсуд засудженого). Психолог показує розумово відсталому засудженому, як можна випускати негативні переживання, і починає рух двома руками від живота, геть від себе, дію потрібно супроводжувати голосним звуком видиху та робити голосний вдих при протилежних рухах. Можна запропонувати намалювати природну стихію: ураган, зливу, повінь, шторм або щось нейтральне – пульсуюче серце. Під час видиху викачується стара кров, при вдиху вбирається свіжа кров і свіжа енергія. Під час

видиху тіло звільняється від негативних емоцій, відчаю, «отрути», а при вдиху наповнюється енергією, бадьорістю, легкістю.

Заняття з терапії малюванням можуть бути структуровані й неструктуровані. При структурованих заняттях тему малювання пропонує психолог. Малюнки обговорюються із засудженням. Під час неструктурованих занять засуджені самостійно обирають тему. Важливим принципом арт-терапії є обов'язкове схвалення і прийняття всіх продуктів образотворчої діяльності особистості незалежно від їхнього змісту, форми і якості.

Із засудженими з розладами особистості та поведінки слід працювати, чергуючи індивідуальну і групову форми роботи, переважно стоїть завдання – навчити таких осіб безконфліктній взаємодії. В індивідуальній роботі з ними основну увагу приділяють навчання виражати агресивні прояви у соціально схвальній формі, використовуючи вправи на саморегуляцію поведінкової психотерапії. Досвід спілкування з даною категорією засуджених свідчить про необхідність залучення їх до групових форм роботи, але їм має передувати індивідуальна робота, яка знизить емоційну напругу, навчить відслідковувати свої емоційні стани.

Психологи пропонують послідовність засвоєння потрібної моделі поведінки, вироблення поведінкової навички [19, 65, 88, 106, 157, 190]:

а) демонстрація моделі адекватної поведінки психологом в індивідуальній роботі або членом групи у разі групової роботи;

б) відпрацювання з психологом певної моделі поведінки у певній ситуації. Обігруючи ситуацію, психолог створює:

- доброзичливі, сприятливі для спілкування умови, з позиції своєї ролі підтримує та заохочує особу;

- нейтральні, індиферентні для особи умови;

- з позиції своєї ролі критично ставиться до особи, створює умови випробування;

в) переносить тренування відпрацьованої моделі поведінки з навчальної обстановки в реальну дійсність.

У поведінковій терапії засуджених з вадами психічного розвитку найприйнятнішим є метод оперантного зумовлення, який спрямований на зміну поведінки особи, навчання її новим навичкам або відмову від негативних колишніх навичок за допомогою заохочення, та, рідше, покарання у формі негативної оцінки чи ігнорування невдалих способів поведінки.

Добре зарекомендували себе в індивідуальній роботі з агресивними засудженими з розладами особистості та поведінки такі модифіковані нами до індивідуальної роботи вправи з навчання виражати негативні емоційні вияви у соціально-схвальній формі: «Гімнастика із запізненням», «До межі», «Сядьте так, як ...», «Хода» [42] (Додаток Л).

Для засуджених з вадами психічного розвитку, як показала практика застосування, більш ефективним є метод позитивної психотерапії. Він достатньо ефективний у використанні, доступний для виконання та не потребує високого рівня осмислення, що підходить як розумово відсталим, так і особам з розладами особистості та поведінки. Цей метод орієнтований не тільки на усунення можливих порушень і розладів, а передусім на мобілізацію потенціалу самопомоги, який має особистість, щоб випрацювати здатність вирішувати, долати конфлікти і проблеми, одужувати, самоцілюватися.

Позитивна модель мислення, позитивне бачення людини дає змогу психологові ефективніше мобілізувати потенціал самопомоги засудженого з вадами психічного розвитку, стимулювати його ресурсні стани, сприяти розвитку непізнаних можливостей. У позитивній психотерапії особистість – це не тільки стражденна людина, яка зазнає психологічного впливу, а й центральна фігура в поводженні зі своїми конфліктами та проблемами, що має в розпорядженні різні можливості для індивідуального виходу та перспектив.

Засновник позитивної крос-культурної психотерапії Н. Пезешкіан визначає її цілі: розгляд людини в комплексі – душа, тіло і дух; не обмежуватися тільки цим методом, а підходити до питання інтегративно і пропонувати модель, в якій можуть співпрацювати різні психотерапевтичні напрямлення; пропонувати модель конфлікту для всіх порушень [132, 133].

Позитивна психотерапія заснована на трьох основних принципах: надії, балансу і консультування, котрі відповідають трьом етапам роботи з особистістю. На етапі роботи з урахуванням принципу надії використовують: позитивну інтерпретацію проблеми особи; транскультуральний підхід; притчі, прислів'я та анекдоти із психотерапевтичним радикалом. На етапі роботи з урахуванням принципу гармонізації застосовують аналіз базового конфлікту і можливості збалансування здатності знати і любити, яка є у кожного. Реалізація принципу консультування означає передачу особистості функцій психолога. На початку використовується структуроване інтерв'ю та опитувальники, під час заповнення яких особа сама може дійти до осмислення різних аспектів своїх проблем, широко практикуються домашні завдання.

Вітчизняні психологи В. Карікаш, Т. Калашник вказують, що суттєва роль у психотерапії належить релігійно-світоглядному аспекту [66, 62]. Віра, релігія і світогляд – загальна система відносин, базова концепція, яка формує установки та способи поведінки. Вчені зазначають, що позитивна психотерапія містить три складові: позитивний підхід, змістовний аналіз, п'ятиетапну модель допомоги.

Позитивний підхід спирається на позитивне бачення людини, позитивну інтерпретацію проблеми, транскультуральний підхід та використання метафор, легенд, притч у терапії. Кожна людина, без винятку, і засуджені з вадами психічного розвитку зокрема, від природи має дві базові здібності: здатність до любові та здатність до пізнання. Ці дві базові здібності становлять сутність кожної особистості й закладені в ній від народження, людина за своєю суттю добра. Вони містять у собі творчу життєву енергію, є джерелом саморозвитку. Водночас зерна її прихованих можливостей потрібно розвивати. Як, коли і чи взагалі розвиватимуть здібності – це залежить від стимулювальних або перешкоджальних факторів тіла людини, її оточення і часу, в якому вона живе.

У позитивній психотерапії, як зазначає Н. Пезешкіан, важливою є позитивна інтерпретація розладів, проблем, подій, вчинків, хвороб, що допомагає відкрити приховані цінності [132]. Використання історій, мудрих висловлювань і прислів'їв відіграє в позитивній психотерапії центральну роль, адже своєчасно

подана засудженому історія несе в собі великий терапевтичний потенціал. Історії розподіляють на дві групи: які підтверджують існуючі норми, й ті, що розглядають існуючі норми як відносні. Функції, які виконують історії в психотерапевтичному процесі: дзеркала, моделі, медіатори, пролонгування, носії традицій, міжкультуральні посередники, помічники регресії, контконцепції.

Змістовна модель конфлікту в позитивній психотерапії розглядає поняття макротравм і мікротравм в житті людини. Вони визначають актуальний, базовий конфлікт. Розглядаючи засудженого з вадами психічного розвитку в просторі-часі його реального життя потрібно виокремлювати чотири форми переробки конфліктів, які пов'язані з чотирма сферами особистості: тіло – шлях відчуттів, діяльність – шлях розуму, контакти – шлях традицій, уява – шлях інтуїції. В ідеальній балансній моделі енергія підсвідомого гармонійно розподіляється за чотирма сферами. У реальних моделях існує дисбаланс або типова форма переробки конфліктів, оскільки енергія підсвідомого розподіляється нерівномірно. У разі виникнення проблем одні «втікають у хворобу» (тіло); другі «з головою занурюються у роботу» (діяльність, а для означених особистостей – злочинна діяльність); треті «закриваються в сім'ї» чи взагалі занурюються в себе (контакти); четверті втрачають сенс життя або занурюються у безплідні мрії (фантазія). Ці моделі дають змогу описати індивідуальні стилі реагування на конфлікт, переробку конфлікту та стилі, типові для різних індивідуально-типологічних груп засуджених означеної категорії. Поряд із пізнавальним аспектом у межах змістовної моделі аналізується здатність любити, встановлювати відносини з оточенням, яка включає в себе чотири виміри. Чотири виміри моделі для наслідування описують структуру сімейних концепцій, що відображають розвиток здатності до любові, – це відносини з дитиною батьків, братів, сестер, однолітків («Я»); відносини між батьками («Ти»); ставлення батьків до оточення («Ми»); ставлення батьків до релігії, їхня життєва філософія («Пра-ми»). Розвиток людини залежить від первинних відносин і чотири виміри базового конфлікту проектується на її актуальні відносини.

У позитивній психотерапії застосовують п'ятиетапний метод роботи з особистістю: 1) спостереження; 2) інвентаризація; 3) ситуативне підбадьорювання; 4) вербалізація; розширення системи цілей [].

У своєму особистісному розвитку і в своїх взаємовідносинах людина проходить три стадії: прихильності, диференціації та відокремлення. Коли особистість їх пройшла, вона готова до розмови про свої мікро- та макроцілі. Система цілей може бути розширена новою концепцією, яка допоможе по-новому будувати своє життя. Розширення системи цілей можна ефективно проводити за чотирма сферами переробки конфлікту та в зоні актуальних здібностей. Таким чином, стадія системи розширення цілей допомагає засудженому з вадами психічного розвитку усвідомити, що в нього є інші можливості, окрім областей, які зачепив конфлікт.

В роботі із означеною категорією засуджених добре зарекомендувала себе техніка «Комфорт», запропонована Т. І. Калашник, адаптована до особливостей осіб з вадами психічного розвитку, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі [62] (Додаток М).

Ця техніка вводить засудженого з вадами психічного розвитку у світ серйозних цілеспрямованих роздумів про себе. Саме цілеспрямованість робить психокорекційну роботу ефективною, розкриває потенціал засудженого, що стимулює його до особистісних змін і зростання. Завдання психолога – викликати у особи бажання контакту із самим собою та розвинути свої власні унікальні можливості.

На думку Т. І. Калашник, ця техніка може претендувати на статус базисної моделі цілеспрямованої психокорекційної роботи з особистістю. Метою такої роботи можна вважати допомогу засудженому з вадами психічного розвитку в пізнанні і мобілізації його ресурсів для приведення до рівноваги чотирьох аспектів життя (тіло, суспільно-корисна діяльність, суспільно-корисні контакти, уява – планування правослухняного життя після звільнення в майбутньому).

Важливо, що в позитивній психотерапії можна використовувати й інші психотерапевтичні методи: психоаналіз, терапію поведінки, логотерапію за Франклом, психотерапію за Роджерсом, психодраму [90, 92, 140, 152, 205].

Психопрофілактична робота із засудженими з вадами психічного розвитку на основному етапі відбування покарання проводиться щодо попередження виникнення акцентованості, переходу акцентованості в дезадаптованість; запобігання зміні спрямованості особистості під впливом криміналізованих засуджених, враховуючи підвищену навіюваність та незрілість емоційно-вольової сфери, особливо розумово відсталих.

На **завершальному етапі відбування покарання** – підготовки до звільнення – метою пенітенціарного персоналу є психологічна підготовка особистості з вадами психічного розвитку до життя після звільнення з місць позбавлення волі. Більшість засуджених означеної категорії на цьому етапі охоплює невпевненість у своїх силах на волі, виникають негативні емоційні стани, що зумовлює підвищення конфліктності, дезадаптованості особистості; спрямованість може змінитися з позитивної на негативну чи пристосовницьку, що зумовлює необхідність постійної психологічної підтримки. Психодіагностику особистості слід проводити вищезазначеними на попередніх етапах методами, акцентуючи увагу на життєвих планах та перспективах після звільнення [199]. До тестових методик можна додати такі тестові методики: у роботі з розумово відсталими – методика діагностики самооцінки мотивації схвалення Д. Марлоу і Д. Крауна; методика діагностики соціально-психологічних установок особистості в мотиваційно-потребнісній сфері О. Ф. Потьомкіної; методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера. Засудженим з розладами особистості та поведінки добре підходять: методика діагностики особистості на мотивацію до успіху Т. Елерса, методика діагностики особистості на мотивацію до уникнення невдач Т. Елерса, методика діагностики ступеня готовності до ризику Шуберта.

Організаційно-методичне завдання останнього етапу психологічного супроводу реалізується в рекомендаціях пенітенціарному персоналові щодо підготовки засудженого з вадами психічного розвитку до життя на свободі.

Звертається увага на те, що начальник відділення СПС допомагає засудженому засвоїти нові соціальні ролі, використовуючи аналіз конкретних ситуацій, групову дискусію, рольову гру, та підтримувати чи відновити соціально-корисні зв'язки, адже це опора засудженого в продовженні особистісного розвитку після звільнення.

Психокорекційна та психоконсультативна робота спрямована на продовження формування основних соціально-значущих якостей, оволодіння навичками ефективного спілкування та взаємодії, переважно груповими формами психокорекції, створюючи ситуації, що можуть очікувати засудженого на волі, використовуючи для розумово відсталих переважно методи поведінкової психокорекції, а для психопатичних осіб – когнітивної.

Зміст проблем особи з вадами психічного розвитку на етапі підготовки до звільнення потребує розвивальної, навчальної спрямованості та групової, соціальної підтримки [89]. Перевагою групової психокорекції є одержання зворотного зв'язку, набуття ефективних навичок спілкування, альтернативної поведінки і соціальної взаємодії, а також, як зазначає С. Б. Кузікова, сам факт спільного проживання емоційно насичених подій у групі [88].

Ми пропонуємо використовувати комплекс психокорекційних вправ, апробований на означеному контингенті засуджених, що спрямований на формування цілей та подолання невдач у майбутньому. Розумово відсталі краще розуміють і виконують вправи, розроблені А. Грецовим і Т. Бедаревою: «Плюси і мінуси», «Через три роки», «Життєвий шлях» [42] (Додаток Н).

На формування у засуджених з розладами особистості та поведінки соціально значущих якостей, прийнятної у суспільстві поведінки ефективно зарекомендували себе ще такі додаткові вправи: «Внутрішнє кіно», «Сходи досягнень», «Зім'ятий лист».

Вправа «Внутрішнє кіно».

Опис вправи: учасникам пропонують згадати якусь життєву проблему, що турбує їх у даний момент, рішення якої вони шукають, і коротко, в 1 – 2 пропозиціях, записати сутність даної проблеми (2 – 3 хвилини). Потім їх просять

уявити, що їм потрібно написати кіносценарій, який би дозволив екранізувати їх проблему. Сценарій має включати опис 4 – 5 коротких сцен-кадрів, що відображають сутність проблеми і можливі способи її вирішення. Під час підготовки опису кожної зі сцен потрібно дати відповідь на такі питання:

- Де відбувається подія, які герої в ній беруть участь?
- Які цілі цих героїв, якими способами вони їх досягають?
- Що конкретно вони роблять, які репліки говорять?

На підготовку сценарію відводиться 8 – 12 хвилин. Не обов'язково створювати докладний опис, проте ключові моменти кожної із сцен бажано зафіксувати в письмовій формі. Коли сценарії готові, учасників просять закрити очі, розслабитися і уявити собі, що вони сидять в кінотеатрі та бачать на екрані кадри, відзняті за їхніми сценаріями (2 – 3 хвилини). Бажано супроводжувати цей етап спокійною, розслаблювальною музикою. Коли цю частину роботи завершено, учасників просять хвилину – дві спокійно посидіти і поміркувати, яке враження справили б на них ці кадри, якби вони були дійсно кіноглядачами, і які висновки вони б зробили для себе, побачивши такий кінофрагмент. Вправа висуває підвищені вимоги до інтелектуальних можливостей учасників, мається на увазі розвиненість їхньої уяви і здатність до зорового уявлення ідей, що виникають. Слід уникати її проведення в групах, учасники яких не володіють такими якостями (це стосується розумово відсталих).

Сутність вправи: ознайомлення учасників з однією із технік психологічної роботи з проблемами – деперсоналізацією. Сутність цієї техніки полягає в тому, що людина уявляє собі проблему яка її турбує, як таке, що її особисто не стосується, стосовно неї вона є лише стороннім спостерігачем. Найпростіший спосіб досягти такого ефекту – уявити себе глядачем кіно, в якому розігрується ця проблема, побачити її «на внутрішньому екрані». Це допомагає знизити інтенсивність пов'язаних з даною проблемою емоцій і підійти до її раціонального аналізу, а також більш повно усвідомити власну поведінку в цій ситуації.

Обговорення: оскільки проблеми, згадані учасниками під час виконання цієї вправи, можуть мати дуже особистий характер, не потрібно наполягати, щоб усі

вони детально ділилися ними. Учасників просять висловитися, які висновки вони зробили особисто для себе з цієї вправи, а також поділитися своїми міркуваннями щодо того, де в житті можна використовувати таку техніку роботи з проблемами. Потім можна надати слово тим, хто бажає більш докладно розповісти про те, над якою проблемою розмірковував і що конкретно виявилось в його сценарії.

Вправа «Сходи досягнень».

Опис вправи: учасників просять подумати про будь-яку мету, якої їм хотілося б досягти впродовж найближчого року, і коротко записати її. Після цього вони малюють на аркуші паперу формату А4 драбинку із 6 сходинок. Нижня сходинка позначає стан, коли ця мета поставлена, верхня – коли вона здійснена повністю. Учасників просять записати біля першої і останньої сходинок по 2 – 3 ознаки, які характеризують особливості ситуації, коли мету, відповідно, не досягнуто або досягнуто повністю. Після цього учасникам пропонують подумати, на якій сходинці досягнення мети вони знаходяться в даний момент, позначити цю позицію і записати 2 – 3 її головні характеристики. Коли цю частину роботи завершено, перед учасниками ставиться головне питання: що конкретно потрібно зробити, щоб піднятися в досягненні мети на одну сходинку вище? На роздуми відводиться 1,5 – 2 хвилини, після чого учасників просять записати або замалювати основні міркування з цього приводу. Наприкінці задається ще одне питання: коли саме кожен з учасників зробить те, що йому потрібно для наближення у досягненні мети на одну сходинку?

Сутність вправи: техніка визначення мети (цілепокладання), яка допомагає людині конкретизувати бажання, розбити досягнення результату на етапи і полегшити перехід від намірів до дій.

Обговорення: учасників просять висловитися, які висновки вони зробили особисто для себе під час виконання цієї вправи, а також в яких життєвих ситуаціях, з їхньої точки зору, доцільно застосовувати подібні техніки. При бажанні кілька учасників можуть більш детально розповісти, що вони поставили за мету і які дії запланували для її досягнення.

Вправа «Зім'ятий лист».

Опис вправи: учасників просять згадати про будь-яку проблему, рішення якої вони хочуть знайти, подумати про неї 2 – 3 хвилини, після чого коротко, в 1 – 2 пропозиціях, описати її сенс. Коли цю частину роботи завершено, кожен учасник бере аркуш паперу, добре його भने, а потім знову розгладжує. Після цього учасників просять уважно розглянути цей аркуш, сконцентрувавшись на візерунку, утвореному лініями, за якими він був зім'ятий, і розгледіти в цьому візерунку будь-який малюнок (2 – 3 хвилини). Потім учасники обводять олівцем той малюнок, який їм вдалося розгледіти у візерунку (5 – 7 хвилин). Коли зображення готове, учасників просять уважно придивитися до нього, ще раз перечитати виконаний раніше опис проблеми, а потім запропонувати і записати якомога більше асоціацій, ідей стосовно того, як виконаний малюнок може бути пов'язаний з висунутою проблемою і можливими способами її вирішення. Це не обов'язково мають бути логічно обґрунтовані ідеї, тісно пов'язані за змістом із зображенням, фіксується все, що спадає на думку (4 – 6 хвилин). Описані вище етапи роботи виконуються індивідуально. Далі учасники об'єднуються в підгрупи по 4 – 5 чоловік, де по черзі демонструють свої малюнки, коментують, що саме на них зображено, коротко пояснюють сенс висунутої проблеми і діляться ідеями, що виникли, про те, як зображення може бути пов'язано з цією проблемою і способами її вирішення. Якщо в учасників, що виступають в ролі слухачів, виникають ще якісь ідеї з цього приводу, вони теж діляться ними. Час роботи – 4-6 хвилин на людину.

Сутність вправи: техніка має проєктивний характер, як правило, після роздумів про проблему і опису її сутності людина «бачить» в хаотичному наборі ліній, які утворилися після зминання аркушу, щось пов'язане з цією проблемою і можливими способами її вирішення. Усвідомлення зв'язку з цим може дати змогу розглядати проблему в новому, незвичному ракурсі, виявити несподіваний спосіб її вирішення.

Добре показали себе на цьому етапі відбування покарання методи арт-терапії для зняття негативних емоційних станів як у розумово відсталих, так і в

осіб з розладами особистості й поведінки, зі змішано-нестійким особистісним типом реагування. Для засуджених, які не здатні створювати художні образи, проста маніпуляція з матеріалами виявляється дуже важливим чинником їх активізації, тренування сенсомоторних навичок, мислення, пам'яті та інших функцій [142].

У роботі з такими особами ефективним є застосування переважно індивідуальних форм з використанням техніки складання колажу; техніку журнального фотоколажу було розроблено і описано Х. Ландгартен (Landgarten H.) [213]. Ця техніка полягає в тому, що засудженому пропонують наклеїти на паперову основу картинки, фотографії, різні деталі з газет, журналів, плакатів, об'єднуючи їх певною темою. Колаж можна домалювати або доповнювати різними написами. Через специфіку місць позбавлення волі засудженим забороняється давати кольорові олівці, фломастери, ножиці, тому картинки можуть бути вирвані з журналу руками.

На відміну від малюнка колаж передбачає свободу автора у виконанні, наприклад, наклеєні картинки можуть виходити за краї основи, наклеюватися одна на одну, складатися гармошкою тощо. Саме вириваючи картинки руками, їм можна надати потрібної форми. Головне в колажі, зауважує Є. Ю. Розумова, – аж ніяк не акуратність (хоча це може бути діагностичним критерієм), а можливість висловити свої думки, ідеї, свій погляд і своє розуміння теми [149]. Як правило, у процесі виконання колажу виникає поступове включення в цю діяльність. І навіть ті засуджені, які взялися виконувати завдання зі складання колажу з небажанням, поступово захоплюються процесом і отримують від нього задоволення. Це одна з основних цілей арт-терапії та роботи з колажами зокрема – переживання позитивних емоцій, розвиток творчих здібностей і підвищення самооцінки.

Для складання колажів потрібні такі матеріали: папір для основи (формату А-4, А-3, А-1), клей, олівці, журнали різнопланового змісту (важливо, щоб в арсеналі були не тільки глянцеві журнали з ідеальними фігурами і обличчями, а й різні сімейні журнали зі звичайними людьми, життєвими історіями та ілюстраціями до них, зображеннями природи, ділового життя людей; також

можна використовувати реальні фотографії із зображенням конкретних людей, власним зображенням і комбінувати їх із журнальними картинками).

Час на складання колажу може варіюватися від 40 хвилин до 1, 5 години, що залежить від теми колажу, розміру основи для нього та індивідуально-типологічних особливостей засудженого з вадами розвитку. Краще за все не обмежувати засудженого у часі та якщо через 1,5 години він не закінчив задумане, то можна розбити процес складання колажу на кілька зустрічей. Під час виконання колажу можна включити як фон помірно швидку музику, що чергується з більш повільною, добре підходить інструментальна музика (гітара, флейта) без слів. Музика створює заспокійливу та сприятливу для творчості атмосферу.

Можливі теми для колажів: Який я. Яким мене бачать .... Яким я хочу бути .... Мої цілі .... Мої мрії... (Що мене наближає до них і віддаляє від них ....). Мої вчинки .... Для повного щастя мені не вистачає .... Я і мої друзі: що нас об'єднує і розділяє .... Моє майбутнє (майбутнє, про яке мрію ...). Я – на свободі..... Я очима моїх родичів і близьких.... Моя сім'я .... Ким я можу бути (мої професії). Свобода – це .... Самотність – це ..... Любов – це.... Світ, в якому я живу. Такий я / реклама собі. Таким мене бачать інші люди. Таким я хочу бути. Такий я в групі. Я очима своїх дітей. Я – батько. Я – професіонал ... Таким мене бачать мої жінки (моя дружина) .... Мої батьки – я батько: подібності та відмінності .... Моя щаслива старість. Моя відповідальність у власному житті (за що я відповідаю в своєму житті).

Обов'язково після виготовлення колажів розпочинається їх обговорення: засуджений представляє свою роботу та коментує, що саме він хотів відобразити цим колажем, озвучує свою ідею, емоційне ставлення до процесу складання і до результату. Бажано виокремити, яка частина колажу особливо приваблива для особистості, а яка викликає негативні емоції, що не подобається в колажі. З'ясовується, які висновки зробив для себе засуджений в процесі виготовлення колажу.

Завдяки застосуванню описаної техніки нормалізується психічний стан засудженого з вадами психічного розвитку, він досягає успішного результату, що зумовлює позитивну установку на подальшу творчу діяльність. Він висловлює своє ставлення до заданої теми, свої думки, погляди, розуміння теми (це стосується як загальних, абстрактних тем колажу, так і особистих тем, пов'язаних з власними планами, цілями, мріями після звільнення з місць позбавлення волі та ставленням до себе). Складання колажів розвиває художні здібності та підвищує самооцінку особистості, викликає почуття задоволення, яке виникає в результаті виявлення прихованих талантів та їх розвитку, розширює творчі можливості, виявляє оригінальність і унікальність особи, надає соціально прийнятний вихід агресивності та іншим негативним почуттям (робота над колажем є безпечним способом «випустити пар» і розрядити напругу).

Систему психологічної підтримки засуджених з вадами психічного розвитку пенітенціарний психолог має реалізовувати комплексно і системно впродовж всього періоду відбування покарання. Очевидно, що пенітенціарний психолог повинен мати відповідну фахову кваліфікацію, володіти методами психодіагностики та психокорекційними технологіями, класифікаціями та типологією засуджених з вадами психічного розвитку. За результатами дослідження нами розроблено і впроваджено програму підвищення кваліфікації психологів системи виконання покарань щодо роботи із засудженими з вадами психічного розвитку (Додаток П).

Запропонована система психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку отримала схвальні відгуки пенітенціарних працівників, які відзначають ефективність розроблених рекомендацій для означеної категорії засуджених, а саме: зменшилась кількість соціально неадаптованих осіб, порушень правил утримання, конфліктних ситуацій, суїцидальних спроб; збільшилась кількість осіб, які здобувають освіту і професію, працюють на виробництві, розширилось коло їхніх соціально корисних зв'язків, як у виправній установі, так і поза її стінами.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі «Діяльність пенітенціарного персоналу з психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку на різних етапах відбування покарання» наведено розроблені та апробовані рекомендації з психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку на всіх етапах відбування покарання. Психокорекційний вплив на таку особистість спрямовувався на подолання дезадаптивних станів, асоціальних форм поведінки, формування соціально значущих якостей, вмінь та навичок із саморегуляції емоційних станів і поведінки, мобілізації особистісного потенціалу для вирішення проблем.

Основою роботи працівників СПС пенітенціарних установ є особистісно-орієнтований, індивідуальний та диференційований підхід до засудженого. Здійснюючи вибір ефективних методів вивчення та впливу на особистість з вадами психічного розвитку, ми враховували типологію таких засуджених за характерологічними особливостями, розроблену в дослідженні.

Психологічний супровід означеної категорії засуджених рекомендовано здійснювати послідовно відповідно до етапів відбування покарання. На першому етапі – прибуття засудженого до виправної установи і перебування у відділенні карантину, діагностики і розподілу (КДіР) – має бути реалізовано головне завдання: психологічне вивчення особистості і створення передумов для подальшої адаптації засудженого до умов пенітенціарного процесу. На другому – основному етапі відбування покарання – психологічний супровід засудженого у відділенні соціально-психологічної служби (СПС) передбачає подальше поглиблене вивчення особистості з моніторингом змін у її характерологічних особливостях (спрямованості, психічних станах тощо) і узгодженням психолого-педагогічного ресоціалізаційного впливу на неї. Третій етап – підготовка засудженого до звільнення з місць позбавлення волі – передбачає закріплення особистісної установки на самокеровану соціально-нормативну поведінку в різних сферах функціонування вільної людини в соціумі (побутовій, сімейній, трудовій, дозвільній). Завдання пенітенціарного персоналу на кожному етапі психологічного супроводу розподілили на три блоки: 1) інформативний; 2)

організаційно-методичний; 3) активного прямого чи опосередкованого впливу на особистість засудженого.

Розроблено та апробовано систему методів і технік, що їх використовують у психологічному супроводі процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку на кожному етапі відбування покарання. Зазначено важливість компетентності пенітенціарного психолога у галузі спеціальної та клінічної психології. Розроблену програму підвищення кваліфікації психологів системи виконання покарань щодо роботи із засудженими з вадами психічного розвитку впроваджено у практику.

Основний зміст розділу висвітлено у працях автора:

1. Харченко Т.Г. Особенности психологической коррекции личности осужденных с отклонениями психического развития / Т.Г.Харченко // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Гуманитарные науки. Научный рецензируемый журнал. – Белгород, №6 (203) Выпуск 25, 2015. – С. 197 – 204.

1. Харченко Т.Г. Вплив православ'я на процес ресоціалізації засуджених / Т.Г.Харченко // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Етнічна самосвідомість та крос-культурна взаємодія сучасної молоді» 26 березня 2015р., місто Суми – С. 199 – 201.

ВИСНОВКИ

Проведене теоретичне й експериментальне дослідження психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку дає підстави зробити такі висновки.

1. Результати аналізу джерельної бази дослідження засвідчили, що в науковій та навчальній літературі певною мірою відображено проблему ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку, проте особливості психологічного супроводу цього процесу на різних етапах відбування покарання не були предметом спеціальних досліджень. Поняття психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених і їхнього психологічного супроводу у цьому процесі можуть розглядатися як ідентичні, хоча перше з них є ширшим, включаючи психологічні аспекти кадрового і науково-педагогічного забезпечення ресоціалізаційної пенітенціарної діяльності. У дослідженні психологічний супровід засуджених з вадами психічного розвитку розглядається як інтегративна технологія, основною ідеєю якої є створення умов для відновлення потенціалу розвитку і саморозвитку особистості з метою її самостійного подальшого успішного існування в соціумі, ресоціалізації, тобто збереження та розвитку соціально корисних якостей і стосунків у період відбування покарання і після звільнення.

2. Дослідження стану сучасної практики психологічної роботи у виправних установах із засудженими з вадами психічного розвитку засвідчило, що в нормативних документах та методичних рекомендаціях, які регламентують роботу психолога із засудженими, недостатньою мірою визначено особливості супроводу процесу ресоціалізації цієї категорії засуджених. Результати проведеного опитування працівників СПС пенітенціарних установ України виявили, що такі засуджені присутні у всіх колоніях (поміж них найбільше осіб з розумовою відсталістю і розладами особистості та поведінки); більшість з них – соціально неадаптовані; їм не забезпечується спеціальний психологічний супровід. Встановлено низьку обізнаність у питаннях відхилень психічного

розвитку працівників СПС, недостатню їх взаємодію з психологом та спеціалістами інших служб. Водночас, переважна більшість респондентів наголосили на важливості застосування до засуджених з вадами психічного розвитку спеціального психологічного супроводу.

3. Більшості засуджених з вадами психічного розвитку притаманна нестійка та пристосовницька особистісна спрямованість: розумово відсталим – нестійка; особам з розладами особистості та поведінки – пристосовницька; в поодиноких випадках поміж засуджених з розладами особистості та поведінки зустрічаються особи зі стійкою негативною спрямованістю, серед розумово відсталих – із позитивною. Несприятливий статус у спільноті засуджених породжує в особистості некомфортне самопочуття, самотність, негативні емоційні стани, які можуть призводити до суїцидальних настроїв. Переважна більшість осіб із вадами психічного розвитку у виправних установах зайняті некваліфікованою працею (прибирання), незначна кількість – здобуває у місцях позбавлення волі освіту і професію.

Встановлено, що майже всі (98 %) засуджені з вадами психічного розвитку – дезадаптовані й акцентовані особи, але індивіди з розумовою відсталістю та з розладами особистості й поведінки відрізняються між собою провідними індивідуально-типологічними тенденціями, які зумовлюють їх дезадаптацію. Для першої групи це, переважно, – агресивність та інтроверсія, для другої – екстраверсія та тривожність. Позитивним є те, що засуджені з вадами психічного розвитку надають перевагу таким життєвим цінностям, як здоров'я, свобода, любов, щасливе сімейне життя; в людях цінують чесність, вихованість, життєрадісність, відповідальність.

4. Виокремлено типологію засуджених з вадами психічного розвитку за типом реагування: сильний (гіпертимний) тип, слабкий (гіпотимний) тип, змішаний (емоційно нестійкий, ригідний) тип; за характерологічними особливостями: вісім типів серед осіб з розумовою відсталістю і дев'ять типів поміж засуджених із розладами особистості та поведінки. Відмінності між

особистісними типами засуджених полягають у способах дезадаптації, поведінкових особливостях, когнітивному стилі.

5. Теоретично та емпірично обґрунтовано особливості основних напрямів роботи (психодіагностичний, психокорекційний, психоконсультативний, психопрофілактичний) із психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку. Основою діяльності працівників соціально-психологічної служби пенітенціарних установ визначено особистісно-орієнтований, індивідуальний та диференційований підходи до цієї категорії засуджених.

Апробовано комплекс психологічних методів вивчення особистості, що дозволяють виявити важливі інформативні дані про особистість засудженого з вадами психічного розвитку; підтверджена доцільність застосування запропонованих технологій роботи на всіх етапах відбування покарання. Дослідження засвідчило необхідність спеціальної адаптації відомих у пенітенціарній психології методів роботи з засудженими (зокрема – методики контактної взаємодії) до особливостей осіб з вадами психічного розвитку. Враховуючи дані про психологічні особливості таких засуджених було розроблено й апробовано рекомендації пенітенціарному персоналу з їхнього психологічного супроводу на всіх етапах відбування покарання, впровадження яких в діяльність соціально-психологічної служби виправних установ ефективно вплинуло на процес ресоціалізації осіб з вадами психічного розвитку.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку. Перспективи подальшого вирішення цієї проблеми ми пов'язуємо з поглибленим вивченням особливостей психологічного забезпечення впливу на засуджених у таких сферах особистісної соціалізації, як діяльність, зокрема навчальна та трудова, спілкування, самосвідомість. Потребує також спеціального вивчення проблема психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку після звільнення з пенітенціарної установи з метою запобігання рецидивним злочинам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверкиев Ю. М. Программа изучения личности осужденного в ИТУ / Ю. М. Аверкиев, В. Г. Деев – М.: Политотдел лесных ИТУ МВД СССР, 1973. – 67 с.
2. Адаптация осужденных к среде в ИТУ. Учебное пособие / [Под ред. В. И. Селиванова] – Рязань: Изд-во РВШ МВД СССР, 1981. – 94 с.
3. Анализ умственной отсталости с разных точек зрения / [Под ред. А. М. Кларк, А. Д. Кларк]. – М: Наука, 1985 – 128 с.
4. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. / Б. Г. Ананьев / [Под ред. А. А. Бодалева, Б. Ф. Ломова]. – М.: Педагогика, 1980. – Т. 1. – 230 с.; Т. 2. – 287с.
5. Антонян Ю. М. Исправление и перевоспитание осужденных не адаптированных к условиям ИТУ. / Ю. М. Антонян – М: ВНИИ МВД СССР, 1991. – 263 с.
6. Антонян Ю. М. Криминальная мотивация / Ю. М. Антонян, В. В. Гульдман, В. Н. Кудрявцев и др./ [Отв. ред. В. Н. Кудрявцев]. – М.: Наука, 1986. – 304 с.
7. Антонян Ю. М. Личность преступника / Ю. М. Антонян, В. Н. Кудрявцев, В. Е. Эминов. – СПб: Юридический центр Пресс, 2004. – 364 с.
8. Антонян Ю. М. Насилие среди осужденных: Учебное пособие / Ю. М. Антонян, И. Б. Бойко И. Б., В. А. Верещагин / [под ред. Ю. М. Антоняна]. – М.: ВНИИ МВД РФ, 1994. – 116с.
9. Антонян Ю. М. Психические аномалии в механизме преступного поведения / Ю. М. Антонян // Российский психиатрический журнал. – 1997. – №2. – С. 12–16.
10. Антонян Ю. М. Психология преступника и расследование преступлений / Ю. М. Антонян, М. И. Еникеев, В. Е. Эминов. – М.: Юристъ, 1996. – 336 с.
11. Антонян Ю. М. Психология убийства / Ю. М. Антонян – М.: Юристъ, 1997. – 303 с.

12. Антонян Ю. М., Бородин С. В. Преступное поведение и психические аномалии. / Ю. М. Антонян, С. В. Бородин / [Отв. ред. В. Н. Кудрявцев]. – М: Издательство «Спарк», 1998. – 215с.
13. Антонян Ю. М., Гульдан В. В. Криминальная патопсихология. / Ю. М. Антонян, В. В. Гульдан. – М: Наука, 1991. – 248 с.
14. Асмолов А. Г. Психология личности [Текст]: культурно-историческое понимание развития человека / А. Г. Асмолов. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Смысл; Издательский центр «Академия», 2007. – 526 с.
15. Балабанова Л. М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений) / Л. М. Балабанова – Д.: Сталкер, 1998. – 432 с.
16. Баламут А. Н. Осужденные к пожизненному лишению свободы и пути оказания им психологической помощи: монография / А. Н. Баламут. – М.: ПРИ, 2009. – 198 с.
17. Бардиер Г. Я хочу! Психологическое сопровождение естественного развития маленьких детей / Г. Бардиер, И. Ромазан, Т. Чередникова. – 2-е изд. – СПб: Стройлеспечать, 1996. – 91 с.
18. Бартол К. Психология криминального поведения / К. Бартол; [пер. с англ. А. Боричев и др.]. – 7-е межд. изд. – СПб: Прайм-Еврознак, 2004. – 352 с.
19. Берн Э. Групповая психотерапия. / Э. Берн; [пер. с англ. А. Калмыкова, Е. Калмыковой, В. Калининко]. – М.: Академический Проект, 2000. – 464с.
20. Бехтерев В. М. Будущее психиатрии. Введение в патологическую рефлексологию. / В. М. Бехтерев – М.: Наука, 1998. – 334 с.
21. Беца А. Лишение свободы: отрицательные социальные и психологические последствия / А. Беца. // В поисках альтернатив тюремному наказанию: Материалы международного симпозиума 15 – 16 января 1997 года. – К.: Украинско-Американское бюро защиты прав человека, 1997. – С. 125 –152.
22. Беца О. В., Кривуша В. І., Синьов В. М. Пенітенціарна педагогіка: навчальний посібник / О. В. Беца, В. І. Кривуша, В. М. Синьов. – К.: РВВ КІВС при УАБС, 1996. – 240 с.

23. Битянова М. Р. Организация психологической работы в школе / М. Р. Битянова – 2-е изд., испр. – М: Совершенство, 1998. – 298 с. – (Практическая психология в образовании).
24. Блейхер В. М. Практическая патопсихология: Руководство для врачей и медицинских психологов / В. М. Блейхер, И. В. Крук, С. Н. Боков – Ростов-н/Д.: «Феникс», 1996. – 448 с.
25. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте: Психологическое исследование / Л. И. Божович. – СПб.: Питер, 2008. – 398 с. – (Серия «Мастера психологии»).
26. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь. – М.: Мысль, 1988. – 301с.
27. Варелджян К. Р. Психологическое сопровождение формирования трудовой мотивации у женщин, осужденных к отбыванию наказания в местах лишения свободы: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.03 «Психология труда, инженерная психология, эргономика» / Варелджян Каринэ Робертовна. – Тверь, 2010. – 20 с.
28. Васильев В. Л. Юридическая психология: Учебник для вузов. / В. Л. Васильев – 5-е изд., доп. и перераб. – СПб.: Питер, 2005. – 655 с.
29. Ващенко Р. В. Організаційно-правові питання ресоціалізації засуджених / Р. В. Ващенко, В. В. Сулицький // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ; [Редкол.: В. М. Синьов (глов. ред.) та ін.] – К.: КІВС, «МП Леся», 2003. – № 8. – С. 29 – 37.
30. Вилюнас В. К. Психология эмоциональных явлений. / В. К. Вилюнас [под ред. О. В. Овчинниковой]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 146 с.
31. Волков В. Н. Медицинская психология в ИТУ. / В. Н. Волков. – М.: Юридическая литература, 1989. – 256 с.
32. Воспитательная работа с осужденными в ИТУ: Методические рекомендации в помощь начальникам отрядов. – К.: ГУИД МВД УССР, 1989. – 53 с.
33. Выготский Л. С. Проблема возраста : сб. соч: в 6 т. / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 5. – 368 с.

34. Гаврилов О. В. Особливі діти в закладах і соціальному середовищі [Текст]: навч. посіб. / О. В. Гаврилов – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 310 с.
35. Гаврилов О. В. Психолого-педагогічні умови формування соціальної поведінки глибоко розумово відсталих дітей [Текст]: дис. канд. психол. наук: 19.00.08 / Гаврилов Олексій Вікторович; Ін-т дефектології АПН України. – К., 1998. – 185 с.
36. Гальперин И. М. Наказание: социальные функции, практика применения / И. М. Гальперин – М.: «Юридическая литература», 1983. – 208 с.
37. Ганнушкин П. Б. Избранные труды / П. Б. Ганнушкин; [под ред. проф. О. В. Кербилова]. – Ростов н/Дону: «Феникс», 1998. – 416 с.
38. Глоточкин А. Д. Исправительно-трудовая психология. Учебник / А. Д. Глоточкин, В. Ф. Пирожков; [под ред. К. К. Платонова]. – М: Изд-во Акад. МВД СССР, 1974. – 426 с.
39. Глоточкин А. Д. Психические состояния человека, лишеного свободы. Лекция / А. Д. Глоточкин, В. Ф. Пирожков; [под ред. К. К. Платонова]. – М.: Высшая школа МООП СССР, 1968. – 43 с.
40. Глэддинг С. Психологическое консультирование / С. Глэддинг; [пер. с англ. А. Можяева]. – 4-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 736 с.
41. Голіна В. В. Злочинність неповнолітніх з психічними аномаліями: кримінологічна характеристика та актуальні проблеми боротьби / [В. В. Голіна, В. П. Ємельянов, П. Т. Петрюк] // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень; [заг. ред. А. А. Музики]. – К.: КЮІ КНУВС, 2005. – № 10. – С. 33 – 40.
42. Грецов А., Бедарева Т. Психологические игры для старшекласников и студентов / А. Грецов, Т. Бедарева. – СПб.: Питер, 2008. – 190 с.
43. Гришко А. Д. Особенности мотивационной сферы умственно отсталых несовершеннолетних осужденных: дисс. канд. психол. наук: 19.00.10. / Гришко Александр Дмитриевич; Ин-т дефектологии АПН Украины – К., 1995. – 223 с.

44. Гришко А. Д. Учет мотивационной сферы умственно отсталых несовершеннолетних осужденных в коррекционно-воспитательной работе в условиях ВТК. / А. Д. Гришко. – К.: РИО КИВД, 1998. – 32 с.
45. Дебольский М. Г. Основные функции психологической службы в ИТУ / М. Г. Дебольский // Психология в исправительно-трудовых учреждениях: Сб. статей; [под ред. А. В. Пищелко]. – Домодедово: РИПКМВД РФ, 1993. – С.3–8.
46. Деев В. Г. Социально-психологическая характеристика осужденных молодежного возраста и особенности их перевоспитания в ИТУ. / В. Г. Деев. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1982. 93с.
47. Дефектологічний словник: навчальний посібник; [ра ред. В. І. Бондаря, В. М. Синьова. – К.: «МП Леся», 2011. – 528 с.
48. Єременко І. Г. Основи спеціальної дидактики: посібник / І. Г. Єременко, Н. М. Стадненко, І. С. Моргуліс, В. М. Синьов [та ін.]; [за ред. І. Г. Єременко]. – 2-ге вид., перероб. – К.: Радянська школа, 1986. – 201 с.
49. Завилянский И. Я. Психиатрический диагноз / И. Я. Завилянский, В. М. Блейхер – К.: Вища школа, Головное изд-во, 1979. – 200 с.
50. Занков Л. В. Вопросы психологии учащихся вспомогательной школы. Сборник статей. [Отв.ред.чл.-кор. АПН РСФСР Л.В.Занков] – М: Изд-во Акад.пед.наук РСФСР, 1954. – 148 с.
51. Збірник методичних документів з питань організації діяльності психологічної служби установ кримінально-виконавчої системи; [уклад. С. І. Скоков, О. Б. Янчук]. – К.: ЗАТ «НІЧЛАВА», 2000. – 28 с.
52. Збірник нормативних документів і методичних рекомендацій з питань організації виховної та соціально-психологічної роботи серед осіб, засуджених до позбавлення волі; [уклад.: С. Скоков, Ю. Олійник, О. Янчук]. – К., 2002. – 321с.
53. Зейгарник Б. В. Психология личности: норма и патология / Б. В. Зейгарник; [под ред. М. Р. Гинзбурга]. – Воронеж: 1998. – 352 с.
54. Зейгарник Б. В. Очерки по психологии аномального развития личности./ Б. В. Зейгарник, Б. С. Братусь. – М.: Из-во МГУ, 1980. – 169 с.

55. Зелинский А. Ф. Криминальная психология. Научно-практическое издание / А. Ф. Зелинский – К.: Юринком Интер, 1999. – 240с.
56. Зелинский А. Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении / А. Ф. Зелинский. – Х.: Вища школа. Изд-во при ХГУ, 1986. – 167 с.
57. Зиглер Э. Понимание умственной отсталости / Э. Зиглер, Р. Ходапп; [пер. с англ. Н. М. Вельбовець. – К.: Сфера, 2001. – 346 с.
58. Исаев Д. И. Умственная отсталость у детей и подростков. Руководство. / Д. И. Исаев. – СПб.: Речь, 2003. – 391 с.
59. Исправительно-трудовая психология: Учебное пособие для вузов МВД СССР; [сост.: А. Д. Глоточкин, В. Г. Деев, А. И. Папкин и др.]; [под ред. К. К. Платонова]. – Рязань: РВШ МВД СССР, 1985. – 356 с.
60. Інформаційний бюлетень за матеріалами тренінг-семінару із заступниками начальників регіональних управлінь Державного департаменту України з питань виконання покарань із соціально-психологічної роботи зі спецконтингентом «Актуальні проблеми забезпечення тримання та соціально-психологічної роботи із особами, засудженими до тривалих строків та довічного позбавлення волі» (24 – 25 січня 2002 року, м.Житомир); [уклад.: С. Скоков, Ю. Олійник, А. Дановський]. – К.: ДДУПВП, 2000. – 68 с.
61. Кабанов М. М. Методы психологической диагностики и коррекции в клинике / М. М. Кабанов, А. Е. Личко, В. М. Смирнов. – Л.: Медицина, 1983. – 311 с.
62. Калашник Т. И. Метод позитивной психотерапии в групповой и индивидуальной психокоррекции: Методическое пособие / Т. И. Калашник – Одесса: Одесский институт усовершенствования учителей, 2000. – 76 с.
63. Кандинский В. Х. О псевдогаллюцинациях / В. Х. Кандинский. – М.: Медицинская книга, 2007. – 156 с. – (Библиотека Медицинской Классики. Психиатрия).
64. Каплан Г. И. Клиническая психиатрия: Из синопсиса по психиатрии / Г. И. Каплан, Б. Дж. Сэдок; [пер. с англ.]; В 2т. – М.: Медицина, 2002. – Т.1 – 671с.; Т.2 – 523с.

65. Карвасарский Б. Д. Психотерапия / Б. Д. Карвасарский – М.: Медицина, 1985. – 304 с.
66. Карикаш В. И. Основы позитивной психотерапии: Методическое пособие / В. И. Карикаш, Н. А. Босовская – Черкассы: Черкасская академия менеджмента, 2003. – 28с.
67. Келли Дж. Теория личности: психология личных конструктов / Дж. Келли; [пер. с англ. и науч. ред. А. А. Алексеева]. – СПб.: Речь, 2000. – 249с.
68. Кербиков О. В. Избранные труды / О. В. Кербиков. – М.: Медицина, 1971. – 312 с.
69. Кобильченко В. В. Теоретико-методологічні засади психологічного супроводу підлітків з глибокими порушеннями зору: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук: спец. 19.00.08 «Спеціальна психологія» / Кобильченко Вадим Володимирович. – К.: 2010. – 39 с.
70. Ковалев В. В. Психиатрия детского возраста. Руководство для врачей / Ковалев В. В. – М.: Медицина, 1979. – 608 с.
71. Ковачев О. В. Индивидуально-психологические особенности осужденных олигофренов: дисс. канд. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридическая психология» / Ковачев Олег Владимирович. – Рязань, 2004. – 196 с.
72. Колесникова Н. Е. Социально-психологическая ресоциализация осужденных-мужчин в исправительном учреждении: автореф. дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05 / Колесникова Наталия Евгеньевна – Москва, 2011. – 23 с.
73. Кондаков И. М. Психология. Иллюстрированный словарь / Кондаков И. М. – СПб.: «прайм – ЕВРОЗНАК», 2003. – 512с.
74. Кондратьев В. А. Психолого-педагогические вопросы организации исправительно-трудового воздействия на осужденных: Методические рекомендации / В. А. Кондратьев. – К.: КФ ВИПК МВД СССР, 1990. – 71 с.
75. Конфликты среди осужденных и профилактика правонарушений в местах лишения свободы / [сост. Е. Б. Галкин, В. И. Поздняков, А. Д. Сафронов, И. В. Шмаров]. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1981. – 72 с.

76. Коченов М. М. Теоретические основы судебно-психологической экспертизы: автореф. дисс. ... доктора психол. наук: спец. 19.00.06. «Юридическая психология» / Коченов Михаил Михайлович. – М.: 1991. – 44 с.
77. Кривуша В. И. Педагогическая система А. С. Макаренко и пути ее использования в практике органов, исполняющих наказание / В. И. Кривуша, В. Н. Синев. – К.: РИО ИПК ОИН. – К., 1992. – 30 с.
78. Кривуша В. І. Кадрова, виховна, соціальна психопрофілактична робота в ОВС / В. І. Кривуша, Т. В. Кушнірова, В. М. Синьов. – К.: КІВС, 2002. – 120 с.
79. Кривуша В. І. Основи теорії виховання / В. І. Кривуша, О. І. Пометун, В. М. Синьов, М. О. Супрун. [2-ге вид., перероб. і допов.]. – К.: МП «Леся», 2002. – 151 с.
80. Кривуша В. І. Особливості ресоціалізації неповнолітніх злочинців / В. І. Кривуша. – К.: «МП Леся», 2000. – 140 с.
81. Кривуша В. І. Російсько-український словник психолого-педагогічних та юридичних термінів, фразеології професійної лексики, жаргонних слів і виразів засуджених, а також зразків процесуальних документів / В. І. Кривуша, В. М. Синьов, Л. Д. Удалова. – К.: МП «Леся», 1996. – 80 с.
82. Криминалистическая мотивация. Учебник / В. А. Образцов, С. Н. Богомолова – М.: Закон и право, 2002. – 448 с.
83. Криминальная психология. Учебное пособие / [Авт.-сост. А. И. Ушатиков, О. Г. Ковалев]. – М.: МПСИ; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2007. – 496 с. – (Серия «Библиотека юриста»).
84. Криминология. Учебное пособие для юрид. вузов / [Под ред. В. Н. Бурлакова, В. П. Сальникова, С. В. Степашина]. – СПб: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та МВД России, 1999. – 608 с.
85. Кримінальний кодекс України: Чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 21 травня 2015 р.: (ОФІЦ. ТЕКСТ) – К.: ПАЛИВОДА А. В., 2015. – 212 с. – (Кодекси України).
86. Кримінально-виконавчий кодекс України: станом на 9 лютого 2015 р.: відповідає офіц. тексту – К.: Право, 2015. – 95 с.

87. Кудрявцев И. А. Судебная психолого-психиатрическая экспертиза / И. А. Кудрявцев – М: Юридическая литература, 1988. – 224 с.
88. Кузікова С. Б. Техніки вікової психокорекції / С. Б. Кузікова. – К.: Главник, 2008. – 160 с. (Серія «Психологічний інструментарій»).
89. Кушнірова Т. В. Соціально-виховна робота з особами, які готуються до звільнення / Т. В. Кушнірова. – К.: «МП Леся», 2014. – 84 с.
90. Лазарус Арнольд. Краткосрочная мультимодальная психотерапия / А. Лазарус. – СПб.: Речь, 2001. – 255 с.
91. Лебединський В. В. Нарушения психического развития у детей / В. В. Лебединский. – М: Изд-во Московского ун-та, 1985. – 166 с.
92. Лейтц Г. Психодрама: теория и практика. Классическая психодрама Я. Л. Морено / Г. Лейтц; [пер. с нем.] / [общ. ред. и предисл. Е. В. Лопухиной и А. Б. Холмогоровой]. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 352 с.
93. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев [2-е изд.] – М.: Смысл, 2004. – 346с.
94. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – М.: МГУ, 1981. – 581с.
95. Личко А. Е. Подростковая психиатрия: (Руководство для врачей) / А. Е. Личко [2-е изд., доп. и перераб]. – Л.: Медицина, 1985. – 416 с.
96. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. [2-е изд., доп. и перераб]. – Л.: Медицина, 1983. – 256 с.
97. Ломброзо Ч. Человек преступный / Ч. Ломброзо; [пер. с итал. Т. Гордон и др.]. – М.: Эксмо-Алгоритм, 2015. – 352 с. – (Анатомия преступления).
98. Ломов Б. Ф. Методические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 444 с.
99. Лубовский В. И. Психологические проблемы аномального развития детей / В. И. Лубовский. – М.: Педагогика, 1989. – 104 с.
100. Лунеев В. В. Мотивация преступного поведения / В. В. Лунеев; [отв. ред. В. Н. Кудрявцев]. – М.: Наука, 1991. – 381 с.

101. Лурия А. Р. Умственно отсталый ребенок / А. Р. Лурия. – М.: АПН РСФСР, 1960. – 202 с.
102. Макаренко А. С. Педагогические сочинения: В 8-ми томах / А. М. Макаренко; [глав. ред. М. И. Кондаков] / [сост. М. Д. Виноградова, А. А. Фролов]. – М.: Педагогика, 1983 – 1986. – Т.1. 1983 – 368 с. – Т.8. 1986 – 336 с.
103. Макаров С. И. Первая встреча с вновь прибывшим осужденным. Учебно-методические материалы / С. И. Макаров, В. Е. Квачев, Л. А. Сухинская. – Днепропетровск, 1991. – 35 с.
104. МакМаллин Р. Практикум по когнитивной терапии / Р. МакМаллин; [пер. с англ. Т. Саушкина]. – СПб.: Речь, 2001. – 560 с.
105. Мальцева М. М. Опасные действия психически больных / М. М. Мальцева, В. П. Котов – М.: Медицина, 1995 – 256с.
106. Мамайчук И. И. Психокоррекционные технологии для детей с проблемами в развитии / И. И. Мамайчук. – СПб.: Речь, 2006. – 400 с.
107. Меграбян А. А. Очерки по теории психологии и психиатрии /А. А. Меграбян; [под ред. В. В. Фанарджяна]. – Ереван: Айастан, 1984. – 196 с.
108. Медведєв В. С. Кримінальна психологія. Підручник / В. С. Медведєв – К.: Атіка, 2004. – 368 с.
109. Медведєв В. С. Психологічна підготовка персоналу в умовах реформування пенітенціарної системи України / В. С. Медведєв // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ; [редкол.: Г. О. Радов (голов. ред.) та ін.] – К., 1997. – № 1 (2). – С. 92 – 95.
110. Медведєв В. С. Психологія злочинної діяльності: [навч. посіб.] / В. С. Медведєв. – К.: Атіка, 2012. – 204 с.
111. Медведєв В. С. Професійне спілкування пенітенціарного персоналу / В. С. Медведєв, В. М. Синьов, С. І. Скоков. – К.: КІВС, «МП Леся», 2003. – 51 с.

112. Механизм преступного поведения / [Ю. М. Антонян, П. П. Михайленко, П. С. Дагель и др.]; [под ред. В. Н. Кудрявцева]. – М.: Наука, 1981. – 248 с. – (Серия «Право и социология»).
113. Міжнародна класифікація хвороб (МКХ – 10) – онлайн-довідник [Электронный ресурс]. – режим доступу: <https://mkh10.com.ua>.
114. Миньковский Г. М. Криминология / Г. М. Миньковский. – М.: Из-во МГУ, 1994 – 414с.
115. Морозов Г. В. Основные этапы развития отечественной судебной психиатрии / Г. В. Морозов, Д. Р. Лунц, Н. И. Фелинская – М.: Медицина, 1976. – 336 с.
116. Морозова Т. О. Причини, динаміка та способи реалізації агресії у засуджених [Текст]: дис. канд. психол. наук: 19.00.06 / Морозова Тетяна Романівна; Національна академія внутрішніх справ України МВС України. – К., 2000. – 204 с.
117. Мясищев В. Н. Понятие личности в аспектах нормы и патологии / В. Н. Мясищев // Психология личности. Хрестоматия. Т.2. – Самара: Дом «Бахрах», 1999. – С. 197 – 244 с.
118. Научно-методические основы оказания психологической помощи осужденным. Сборник; [сост. и науч. ред. М. Г. Дебольский]. – М.: Права человека, 2001. – 153 с. – (Тюремная библиотека: Вып. 23).
119. Несен О. А. Пограничные психические расстройства у молодых лиц находящихся в местах лишения свободы (диагностика, коррекция и профилактика): дисс. канд. мед. наук: 14.01.16 / Несен Ольга Александровна; Харьковский гос. медицинский ун-т. – Х., 2002. – 178 с.
120. Ніколенко Д. О. Психолого-педагогічні основи забезпечення прав неповнолітніх засуджених, що мають інтелектуальні вади, в умовах позбавлення волі / Д. О. Ніколенко // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень; [за заг. ред. А. А. Музики]. – К.: КЮІ КНУВС, 2005. – № 10. – С. 577 – 584.

121. Новиков В. Акцентуации характера и их связь с особенностями поведения осужденных в местах лишения свободы / В. Новиков // Ведомости уголовно-исполнительной системы. – 2006. – №3. – С. 33–35.
122. Новиков Д. А. Статистические методы в педагогических исследованиях (типовые случаи) / Д. А. Новиков. – М.: Изд-во «МЗ-Пресс», 2004. – 67с.
123. Организация трудовой деятельности осужденных олигофренов в воспитательно-трудовых колониях. Пособие; [под общ. ред. Л.И.Транчук]. – М.: НИИ МВД РФ, 1993. – 40с., 3 табл. – (Б-ка работника ИТУ).
124. Осипова А. А. Общая психокоррекция: Учебное пособие для студ. вузов / А. А. Осипова – М.: ТЦ Сфера, 2001. –508с.
125. Основи корекційної педагогіки [Текст]: Навч. метод. посібн. / С. П. Миронова, О. В. Гаврилов, М. П. Матвеева; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський.: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. – 264 с.
126. Основи пенітенціарної педагогіки та психології: посібник / [за заг. ред. В. М. Синьова]. – Біла Церква, 2003. – 101 с.
127. Основи пенітенціарної психології: Навчальний посібник / Н. П. Крейдун, О. М. Лактіонова, А. В. Сорока, С. І. Сколов. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 140с.
128. Основні положення про організацію соціально-психологічної роботи із засудженими до позбавлення волі: Збірник методичних документів / [уклад.: С. Скоков, О. Янчук, Ю. Олійник]. – К.: ДДУПВП, 2000. – 35 с.
129. Основы психологии исполнения уголовных наказаний: Учебное пособие / [авт. текстов В. Г. Деев, Е. Н. Казакова, И. В. Михалева, А. В. Наприс]. – Вологда: ВИПЭ Минюста России, 2001. – 347 с.
130. Певзнер М. С. Дети-олигофрены (изучение детей олигофренов в процессе их воспитания и обучения) / М. С. Певзнер – М.: Изд. АПН РСФСР, 1959. –484с.
131. Педагогическое наследие А. С. Макаренко – в практику работы воспитательно-трудовых колоний / [Сост. В. М. Катещенок, В. И. Кривуша]. – К.: РИО МВД УССР, 1982. – 64 с.

132. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия / Носсрат Пезешкиан; [пер. с нем.] – 2-е издание. – М.: Институт позитивной психотерапии, 2006. – 464 с.
133. Пезешкиан Н. Торговец и попугай. Восточные истории и психотерапия / Н. Пезешкиан; [пер. с нем.] – М.: Генезис, 2004. – 155 с. – (Позитивная психотерапия).
134. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив / А. В. Петровский – М.: Политиздат, 1982. – 255 с.
135. Пирожков В. Ф. Направленность личности и мотивы деятельности осужденного к лишению свободы. Лекция / В. Ф. Пирожков – М.: ВШ МООП СССР, 1967. – 32с.
136. Пирожков В. Ф. Исправительно-трудовая психология: Учебник для вузов МВД / В. Ф. Пирожков, А. Д. Глоточкин; [под ред. К. К. Платонова]. – М.: Академия МВД СССР, 1974. – 426с.
137. Пищелко А. В. Основы теории и методики нравственного перевоспитания осужденных / А. В. Пищелко. – Домодедово: ВИПК МВД СССР, 1988. – 67 с.
138. Поздняков В. М. Пенитенциарная психология в России: Генезис и перспективы: дисс. ... доктора психол. наук: 19.00.06 «Юридическая психология» / Поздняков Вячеслав Михайлович. – М., 2000. – 759 с.
139. Полешко А. Служба психолога в місцях відбування покарання / А. Полешко // Радянське право. – 1991–№1. –С.86–87.
140. Польстер И. Интегрированная гештальт-терапия: Контуры теории и практики / И. Польстер, М. Польстер; [пер. с англ. А. Я. Логвинской]. – М.: Независимая фирма “Класс”, 1996. – 272 с.
141. Практикум по психодиагностике. Дифференциальная психометрика: Учебное пособие / [под ред. В. В. Столина, А. Г. Шмелева]. – М.: Изд-во Моск.ун-та, 1984. – 151 с.
142. Практическая арт-терапия: Лечение, реабилитация, тренинг / [под ред. А. И. Копытина]. – М.: «Когито-Центр», 2008. – 288 с.

143. Практична психологія в органах внутрішніх справ: Матеріали республіканської науково-практичної конференції 2 – 3 червня 1994 року / [за заг. ред. д-ра педагог. наук, проф-ра В. М. Синьова]. – К.: РВВ КІВС УАВС, 1995. – 116 с.
144. Преступники с умственной отсталостью. Учебное пособие / Ю. М. Антонян, В. В. Горинов, Л. С. Саблина. – М.: Изд-во НИИ МВД РФ, 1992. – 100 с.
145. Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими. Наказ від 04.11.2013 №2300/5 Міністерство юстиції України [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
146. Психодиагностика осужденных: Учебное пособие / [В. Г. Деев, А. И. Ушатиков, О. Г. Ковалев, Е. Н. Казакова]. – Рязань: Рязанский ин-тут права и экономики, 2000. – 215 с.
147. Психологическая гостиная для учащейся молодёжи: методическое пособие / Ю. И. Чепик, С. В. Мицкевич. – Мн.: ОО «Фокус-группа», 2008. – 60 с.
148. Психологическая подготовка сотрудников пенитенциарных учреждений к действиям в экстремальных условиях. Учебно-методическое пособие / [авт. текста А. И. Ушатиков, О. Г. Ковалев, В. А. Семенов]. – Рязань: Учебный отдел, ОНиРИО, 1997. – 97 с.
149. Разумова Е. Ю. Диагностические и терапевтические возможности работы с коллажами в арттерапии / Е. Ю. Разумова // [Электронный ресурс] Электронное научное издание «Труды МЭЛИ: электронный журнал». – М., 2010. – 9 с. – режим доступа: www.meli.ru.
150. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие / Д. Я. Райгородский – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ - М», 2002. – 672 с.
151. Робоча книга пенітенціарного психолога / [під заг. ред. В. М. Синьова, В. С. Медведєва]. – К.: «МП Леся», 2000. – 224 с.
152. Роджерс К. Клиент-центрированная терапия. Теория, современная практика и применение / К. Роджерс; [пер. с англ.] – М.: Психотерапия, 2007. – 512 с.

153. Романин А. Н. Холистическая практическая психология. Часть 2. Валеопсихология. Раздел 2. Психофизическое оздоровление и самосовершенствование / А. Н. Романин. – М.: Альтекс, 1999 – 116 с.
154. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – М. : Наука, 1997. – 191 с.
155. Рубинштейн С. Я. Психология умственно отсталого школьника / С. Я. Рубинштейн. – М.: Просвещение, 1986. – 192 с.
156. Руденко Л. М. Теоретичні та методичні засади діагностики і корекції агресивної поведінки дітей з розумовою відсталістю [Текст]: дис. д-ра психол. наук: 19.00.08 / Руденко Лілія Миколаївна; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К., 2013. – 250 с.
157. Рудестам К. Групповая психотерапия [Текст] / К. Рудестам; [пер. с англ. А. Голубев]. –2-е междунар. изд. – СПб: Питер, 2006. – 384с.
158. Саблина Л. С. Организация деятельности психологической службы в воспитательных колониях / Л. С. Саблина, А. Н. Долгих, В. С. Радкевич. – М.: ВНИИ МВД РФ, 1997. – 96 с.
159. Саблина Л. С. Организация воспитательной работы с умственно отсталыми осужденными в ВТК / В. С. Саблина, В. Н. Синев. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1989. – 51 с.
160. Сандомирский М. Г. Психическая адаптация в условиях пенитенциарного стресса и личностно-типологические особенности осужденных / М. Г. Сандомирский – Уфа: Здравоохранение Башкортостана, 2001. – 88 с.
161. Северов А.П. Психологические особенности асоциального поведения несовершеннолетних: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Северов Александр Петрович; НИИ психологии УССР. – К., 1979. – 143 с.
162. Синев В. Н. Личность осужденного как предмет перевоспитания в ИТК. Методические рекомендации / В. Н. Синев. – К.: РИО Киевского филиала ВИПК МВД СССР, 1989. – 15 с.

163. Синев В. Н. Особенности перевоспитания в воспитательно-трудовых колониях осужденных с аномалиями психики: методические материалы. / В. Н. Синев. – К.: РИО Киевского филиала ВИПК МВД СССР, 1989. – 24 с.
164. Синьов В. Гуманістична спрямованість пенітенціарної педагогіки / В. Синьов. // Український науковий і громадсько-політичний часопис Соціальна політика і соціальна робота. – 2002. – №1. – С. 43 – 53.
165. Синьов В. М. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка: підручник для вищих закладів освіти / В. М. Синьов. Ч. 1. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 238 с.
166. Синьов В. М. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка: підручник / В. М. Синьов. Ч. 2. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 224 с.
167. Синьов В. М. Пенітенціарна педагогіка: в основних запитаннях і відповідях: Навчальний посібник / В. М. Синьов, В. І. Кривуша. – К.: ДЦССМ, ДДУПВП, 2000. – 123с.
168. Синьов В. М. Психологічні закономірності розвитку і соціалізації особистості як теоретико-методологічне підґрунтя розробки виховних та корекційних концепцій / В. М. Синьов // Актуальні проблеми юридичної психології. – К.: КНУВС, 2006. – С. 15 – 19.
169. Синьов В. М. Психологія розумово відсталого дитини: підручник / В. М. Синьов, М. П. Матвеева, О. П. Рохліна. – К.: Знання, 2008. – 359 с.
170. Синьов В. М. Психолого-педагогічні проблеми дефектології та пенітенціарії / В. М. Синьов – К.: «МП Леся», 2010. – 779 с.
171. Синьов В. М. Розумова відсталість як педагогічна проблема: навчальний посібник / В. М. Синьов – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 118 с.
172. Синьов В. М. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців / В. М. Синьов, Г. О. Радов, В. І. Кривуша, О. В. Беца. – К.: МП «Леся», 1997. – 272 с.
173. Синьов В. М. Основи дефектології: Навчальний посібник / В. М. Синьов, Г. М. Коберник. – К.: Вища школа, 1994. – 143 с.

174. Скоков С. І. Психологічна служба в установах кримінально-виконавчої системи України / С. І. Скоков // Практична психологія та соціальна робота – 2002. – № 6. – С. 54 – 58.
175. Словарь основных терминов исправительно-трудовой психологии и педагогики / [под ред. В. Н. Синева, В. С. Медведева]. – К.: РИО Киевского филиала ВИПК МВД СССР, 1990. – 78 с.
176. Словарь психолога-практика / [сост. С. Ю. Головин]. – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн.: Харвест, 2005. – 975 с. – (Библиотека практической психологии).
177. Слюсарев Ю. В. Психологическое сопровождение как фактор активации саморазвития личности: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Ю. В. Слюсарев – СПб., 1992. – 24 с.
178. Собчик Л. Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Л. Н. Собчик. – СПб.: Речь, 2005. – 624 с.
179. Сорокин В. М. Специальная психология: Учеб. пособие / В. М. Сорокин; [под научн. ред. Л. М. Шипицыной]. – СПб.: «Речь», 2004. – 216 с.
180. Социально-психологические явления в среде осужденных / [сост. Э. М. Давидсон, О. В. Жидкова, Г. Ш. Салихова и др.]. – Саратов: УИН Минюста России по Саратовской области, 2005. – 246с.
181. Социология и психология осужденных в местах лишения свободы: Учебно-методическое пособие / [под общ. ред. О. Г. Ковалева]. – М.: НИИ ФСИН России, 2005. – 120с.
182. Сочивко Д. В. Пенитенциарная антропология. Опыт систематизации психолого-педагогической теории и практики в местах лишения свободы / Д. В. Сочивко, В. М. Литвишков. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2006. – 320с.
183. Спеціальна психологія. Тексти: Навчальний посібник / [авт. текстів В. І. Лубовський, В. В. Лебединський, Н. М. Стадненко та ін.]; [за заг. ред. М. П. Матвєєвої, С. П. Миронової]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-

- Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2001. – Ч.2. – 138 с.
184. Справочник по психологии и психиатрии детского и подросткового возраста / [под ред. С. Ю. Циркина] – СПб.: Речь, 2000. – 752 с.
185. Стадненко Н. М. Нариси з олігофренопсихолгії / Н. М. Стадненко, М. П. Матвєєва, А. Г. Обухівська. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. – 200 с.
186. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.
187. Судебная психиатрия: Учебное пособие / [под ред. Б. В. Шостаковича]. – М.: «Зерцало», 1997. – 384 с.
188. Сухарева Г. Е. Лекции по психиатрии детского возраста / Г. Е. Сухарева. – М.: Медицина, 1974 – 320 с.
189. Суходольский Г. В. Основы математической статистики для психологов / Г. В. Суходольский. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 1998. – 464 с.
190. Тимошенко Г. В. Работа с телом в психотерапии: практическое руководство / Г. В. Тимошенко, Е. А. Леоненко – М.: Психотерапия, 2006 – 480 с.
191. Узлов Н. Д. Личность, болезнь, криминальность: избранные статьи по клинической и пенитенциарной психологии / Н. Д. Узлов. – Пенза: Научно-издательский центр «Социосфера», 2014. – 220 с.
192. Усанова О. Н. Специальная психология / О. Н. Усанова. – СПб: Питер, 2006. – 400 с.: ил. – (Серия «Учебное пособие»).
193. Ушатиков А. И. Основы пенитенциарной психологии: учебник / А. И. Ушатиков, Б. Б. Казак; [под ред. С. Н. Пономарева]. – Рязань: Академия права и управления Минюста России, 2001. – 536 с.
194. Фелинская Н. И. Реактивные состояния в судебно-психиатрической клинике / Н. И. Фелинская. – М.: Медицина, 1968. – 292 с.

195. Фомин Н. С. Вопросы дифференциации и индивидуализации воспитательных воздействий на осужденных в новых условиях деятельности УИС: Учебное пособие / Н. С. Фомин. – Домодедово: ВИПК МВД России, 1999. – 48 с.
196. Фомин Н. С. Теория и методика социально-педагогической поддержки осужденных в процессе их ресоциализации: автореф. дис. на соискание науч. степени док. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания (социальная работа)» / Н. С. Фомин. – М., 2005. – 30 с.
197. Фрейеров О. Е. Легкие степени олигофрении / О. Е. Фрейеров. – М.: Медицина, 1974. – 224 с.
198. Чечель Г. И. Влияние психических аномалий на назначение и отбытие наказания / Г. И. Чечель // Личность преступника и уголовная ответственность. Правовые и криминологические вопросы: Межвузовский научный сборник; [отв. ред. И. С. Ной]. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1981. – С. 126–133.
199. Шамриленко І. Г. Соціально-психологічна робота з неповнолітніми засудженими в період підготовки до звільнення / І. Г. Шамриленко // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ; [редкол.: О. Ф. Штанько (голов. ред.) та ін.] – К.: КІВС, 2004. – № 9. – С. 411 – 418.
200. Шипицина Л. М. «Необучаемый» ребенок в семье и обществе. Социализация детей с нарушением интеллекта / Л. М. Шипицина. – 2-е изд., перераб. и дополн. – СПб.: Речь, 2005. – 477 с.
201. Шиф Ж. И. Особенности умственного развития учащихся вспомогательной школы: монография / Ж. И. Шиф и др.; [под ред. Ж. И. Шиф]. – М.: Просвещение, 1965. – 343 с.
202. Шмаров И. В. Социологические проблемы исполнения уголовного наказания. Учебное пособие / И. В. Шмаров. – Рязань: РВШ МВД СССР, 1980. – 79 с.
203. Шпек Отто. Люди с умственной отсталостью: обучение и воспитание. / О. Шпек; [пер. с нем. А. П. Голубева]. – М.: Академия, 2003. – 432 с.

204. Шульц И. Г. Аутогенная тренировка / И. Г. Шульц; [пер. с нем. С. Дземешкевич]. – М.: Медицина, 1985. – 32 с.
205. Эллис А. Гуманистическая психотерапия. Рационально-эмоциональный подход. / А. Эллис; [пер. с англ.] – М.: Изд-во ЭКСМО – Пресс, 2002. – 272 с.
206. Энциклопедия юридической психологии / [под общ. ред. А. М. Столяренко]. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. – 607с.
207. Яничева Т. Психологическое сопровождение деятельности школы. Подход. Опыт. Находки / Т. Яничева // Журнал практического психолога. – 1999. – №3. – С.101 – 119.
208. Freedheim Donald K. The clinical child documentation sourcebook: A comprehensive collection of forms and guidelines for efficient record-keeping in child mental health practice / Freedheim Donald K., Shapiro Jeremy P. – N.Y. etc.: Wiley, 1999. – 256 p. – (Practice planners series).
209. Human rights and prisons: Manual on human rights training for prison officials / Office of the High Commissioner for Human Rights. – New York; Geneva : UN, 2005. – ix, 222 p. – (Professional Training Series; 11).
210. Josh R. Gerow. Psychology: An Introduction / Josh R. Gerow. – Glenview: Indiana University, Scott, Foresman and Company, 1989. – 679 p.
211. Crome L. The pathology of mental retardation. / Crome L., Stern J. – [2d Ed.]. – Edinburgh: Livingstone, 1972. – 137 p.
212. Kucera O. Psychopathology of children with minimal brain injuries / Kucera O. // Problematik der Leichtereren frühkindlichen Encephalopathien. – Leipzig: Hirzel. Verl., 1968. – 210 S.
213. Landgarten H. Clinical Art Therapy / Landgarten H. – New York: Brunner/Mazel, 1981 – 125 p.
214. Wender P. H. Minimal brain dysfunction in children / Wender P. H. – New York: Wiley, 1971. – 411 p.

ОПИТУВАЛЬНИК

Шановні працівники

соціально-психологічної служби виправних колоній України!

Дайте, будь ласка, відповіді на запропонований опитувальник, що допоможе нам визначити Ваші думки щодо покращення психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених, які мають вади психічного розвитку.

1. Місце роботи, посада.
2. Ваш вік, освіта (назва навчального закладу, рік закінчення).
3. Термін роботи в даній установі.
4. Який рівень безпеки виправної колонії, в якій Ви працюєте.
5. Скільки засуджених відбуває покарання у виправній колонії.
6. Чи існують проблеми у Вашій професійній діяльності? Назвіть ті, які турбують Вас найбільше.
7. Виділіть категорії засуджених, які, на Вашу думку, потребують більшої уваги з боку соціально-психологічної служби ВК.
8. Чи відбувають покарання у Вашій виправній колонії засуджені з вадами психічного розвитку?
9. Вкажіть орієнтовну кількість засуджених по кожному відхиленню психічного розвитку окремо.
10. Чи потрібно, на Вашу думку, приділяти більше професійної уваги таким засудженим?
11. На Вашу думку, які категорії засуджених з вадами психічного розвитку потребують пильнішої професійної психологічної підтримки в процесі ресоціалізації?
12. На Вашу думку, в якій життєвій сфері засуджені з вадами психічного розвитку мають найбільші проблеми:

а) побутовій	г) комунікативній
б) особистісній	д) взагалі не мають проблем
в) виробничій	е) інше (вкажіть)
13. Чи проводиться окрема психологічна робота з вищезазначеними категоріями засуджених у Вашій установі?
14. Яка конкретно робота із засудженими з вадами психічного розвитку проводиться у Вашій установі?
15. Ваші побажання щодо удосконалення психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку.

Щиро дякуємо за відповіді!

Вкажіть, будь ласка Ваш контактний телефон _____

Бесіда-інтерв'ю

1. П.І.П.
2. Число, місяць, рік народження.
3. Місце народження.
4. Дані про батьківську сім'ю:
  - П.І.П. батьків;
  - число, місяць, рік народження батьків;
  - освіта, професія, де, ким працювали батьки;
  - місце проживання батьківської сім'ї;
  - дані про братів, сестер;
  - дані про бабусь, дідусів, інших близьких родичів;
  - як жили, взаємини в сім'ї, клімат сім'ї;
  - перші спогади з дитинства;
  - чи відвідував дитячий садок, який;
  - інтереси, друзі дитинства, друзі батьківської сім'ї – хто вони;
  - чи проводили спільно час в батьківській сім'ї, як саме.
5. Навчання у школі:
  - в якій школі навчався;
  - яка успішність;
  - чи подобалося вчитися;
  - що запам'яталося зі шкільних років;
  - стосунки в класі;
  - шкільні друзі, які інтереси, де проводили час;
  - де і яким чином проходили канікули;
  - ставлення батьків до навчання у школі;
  - коли вперше спробували курити, вжили спиртне, наркотики;
  - стосунки в батьківській сім'ї в цей період;
  - чи було «перше кохання» - хто, коли.
6. Професія, робота:
  - чи навчався після школи, де, за якою спеціальністю;
  - чи працював, де, ким;
  - хто були друзі;
  - матеріальна сторона життя.
7. Відносини з протилежною статтю:
  - чи є або була сім'я, діти, стосунки в сім'ї;
  - чи збирався одружитися;
  - як склалися стосунки з дівчатами;
  - стосунки з батьківською родиною в цей період.
8. Як, чому і з ким скоїв перший злочин:
  - чи відчуває провину, чому;
  - якби повернути час, чи вчинив би знову злочин.
9. За що опинився у виправній колонії:
  - кримінальна стаття, термін покарання;

- з ким вчинив злочин, чому;
  - чи усвідомлює провину, чому.
10. Як почуваетесь у виправній установі:
- чим займається, які інтереси, як проводить вільний час;
  - з ким спілкується, чи є друзі;
  - чи приїзять відвідувати, хто, як часто;
  - чи отримує посилки, листи, від кого, як часто.
11. Як бачить своє життя після звільнення, чим буде займатися:
- чи бажає змінити своє життя;
  - чи бажає мати свою сім'ю, дітей;
  - чи бажає отримати освіту, професію, роботу;
  - якщо є сім'я, то якими бачить стосунки в ній після звільнення;
  - якими бачить стосунки з батьківською сім'єю після звільнення;
  - чи залишаться ті ж самі друзі, чи спробує знайти інших.
12. Стан здоров'я (на що скаржитесь; що турбує; чи є хронічні захворювання).

ИНДИВИДУАЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ ОПРОСНИК
Л. Н. СОБЧИК
Опросник

Инструкция: Прочитав каждое утверждение, зачеркните «В» (Верно) перед номером соответствующего утверждения, если Вы согласны с утверждением, или «Н» (неверно), если Вы с ним не согласны.

- В Н 1. Я постараюсь отнестись к исследованию ответственно и быть максимально искренним.
- В Н 2. У меня очень сложный и трудный для окружающих характер.
- В Н 3. Я лучше справляюсь с работой в тишине и одиночестве, чем в присутствии многих людей или в шумном месте.
- В Н 4. Решая серьезные проблемы, я, как правило, обхожусь без посторонней помощи.
- В Н 5. Я очень редко заговариваю первым с незнакомыми людьми.
- В Н 6. Для меня важно, что подумают другие о моих высказываниях и поступках.
- В Н 7. Если будет нужно, я разрушу все преграды на пути к достижению цели.
- В Н 8. Я часто тревожусь по пустякам.
- В Н 9. В моих неудачах виноваты определенные люди.
- В Н 10. Для меня важно иметь единое мнение с теми людьми, с которыми я обычно общаюсь.
- В Н 11. Меня мало касается все, что случается с другими.
- В Н 12. Мне интересны яркие, артистичные личности.
- В Н 13. Мне нет дела до чужих страданий: хватает своих.
- В Н 14. В шумной компании я чаще всего — в роли только наблюдателя.
- В Н 15. Для меня невыносимо наблюдать страдания других людей.
- В Н 16. Я — человек абсолютно правдивый и искренний.
- В Н 17. Все мои беды связаны с собственным неумением ладить с людьми.
- В Н 18. Меня часто тянет к шумным компаниям.
- В Н 19. Принимая важное решение, я всегда действую самостоятельно.
- В Н 20. Мне всегда приятно заводить новых знакомых.
- В Н 21. Берясь за какое-либо дело, я не стану долго раздумывать, прежде чем начать действовать.
- В Н 22. Меня раздражают люди, пытающиеся изменить мое мнение, когда я уверен (уверена) в своей правоте.

- В Н 23. Я часто волнуюсь за близких мне людей даже без серьезного повода.
- В Н 24. Я не терплю, когда кто-нибудь меняет заведенный мною порядок.
- В Н 25. Я умею привлекать к себе внимание окружающих меня людей.
- В Н 26. В жизни я твердо придерживаюсь определенных принципов.
- В Н 27. Люблю посещать компании, где можно танцевать или петь.
- В Н 28. Я чрезвычайно чувствителен к изменениям в настроении окружающих меня людей.
- В Н 29. Я могу не смущаясь дурачиться в веселой компании.
- В Н 30. Я спокойно отношусь к тому, что кто-то рядом переживает по поводу своих неприятностей.
- В Н 31. Я никогда не поступаю как эгоист.
- В Н 32. Часто бывает так, что из-за меня у окружающих портится настроение.
- В Н 33. Интересные идеи приходят мне в голову чаще, когда я один.
- В Н 34. Я могу взять на себя ответственность за целую группу людей для пользы дела.
- В Н 35. Мне трудно преодолеть застенчивость, когда нужно говорить перед группой людей.
- В Н 36. Мнение старших по возрасту или положению большого значения для меня не имеет.
- В Н 37. Мне не трудно заставить других людей действовать так, как я считаю нужным.
- В Н 38. Я так сильно переживаю неудачи, что у меня ухудшается самочувствие.
- В Н 39. Я всегда бываю упрям в тех случаях, когда уверен (уверена) своей правоте.
- В Н 40. Если в компании я не нахожусь в центре внимания, мне становится скучно.
- В Н 41. Никто не может навязать мне свое мнение.
- В Н 42. Мне нравится путешествовать с разными, каждый раз новыми, попутчиками.
- В Н 43. Я могу изменить свое мнение под давлением окружающих.
- В Н 44. В поезде я с удовольствием провожу время в беседе с соседями по купе.
- В Н 45. Я никогда не вру.
- В Н 46. Я никогда не откладываю на завтра то, что следовало сделать сегодня.
- В Н 47. Я вечно всем недоволен.
- В Н 48. Я люблю одиночество, позволяющее мне сосредоточиться на своих мыслях.

- В Н 49. Я умею заинтересовать людей и повести их за собой.
- В Н 50. Мне нравится командовать другими.
- В Н 51. Я умею дать отпор тем, кто вмешивается в мои дела.
- В Н 52. Мне бывает неловко за высказывания и поступки моих близких.
- В Н 53. Мне нередко приходилось в драке защищать свои права.
- В Н 54. Я испытываю чувство вины (или даже стыда), если меня преследуют неудачи.
- В Н 55. Мое настроение находится в сильной зависимости от настроения тех, кто меня окружает.
- В Н 56. Я добиваюсь своего упорством и настойчивостью.
- В Н 57. Мне часто бывает скучно, когда все вокруг веселятся.
- В Н 58. Мое грустное настроение легко исправляется, если я смотрю в кино или по телевизору комедийное представление.
- В Н 59. Ради сохранения добрых отношений я могу отказаться от своих намерений.
- В Н 60. Я всегда придерживаюсь общепринятых правил поведения.
- В Н 61. Меня любят все мои друзья.
- В Н 62. У меня трагичная судьба.
- В Н 63. У меня много близких друзей.
- В Н 64. Я — самый несчастный человек на свете.
- В Н 65. Мне проще надеяться на других, чем брать на себя ответственность, даже если речь идет о моих проблемах.
- В Н 66. Я стараюсь быть таким, как все, не выделяться среди других.
- В Н 67. Я — человек спокойный, уравновешенный.
- В Н 68. Я могу долго не реагировать на чьи-то шутки, а потом «взорваться».
- В Н 69. Я очень чувствителен (чувствительна) к изменениям погоды.
- В Н 70. Я не люблю присутствовать на шумных застольях.
- В Н 71. Я могу проявить безалаберность в делах, а потом понемногу привожу их в порядок.
- В Н 72. Я люблю ходить в гости.
- В Н 73. Мне все равно, что обо мне думают окружающие.
- В Н 74. Я волнуюсь только по поводу очень больших неприятностей.
- В Н 75. Я никогда не испытываю желания выругаться.
- В Н 76. Я никого никогда не обманывал.
- В Н 77. Мне никто не нужен, и я не нужен никому.
- В Н 78. Я — человек застенчивый.
- В Н 79. Мне ужасно не везет в жизни.
- В Н 80. Я часто стараюсь следовать советам более авторитетной личности.

В Н 81. Я бы очень переживал, если бы кого-то задел или обидел.

В Н 82. Меня ничем не испугать.

В Н 83. Я часто пользуюсь чужими советами при решении своих проблем.

В Н 84. В своих неудачах я в первую очередь виню себя.

В Н 85. Я совершенно не обращаю внимания на свой стиль одежды.

В Н 86. Я не стараюсь планировать свое ближайшее будущее.

В Н 87. Когда меня зовут в гости, я чаще всего думаю: «Лучше бы мне остаться дома».

В Н 88. Я ничего не знаю о личных проблемах окружающих меня людей.

В Н 89. Малейшая неудача резко снижает мое настроение.

В Н 90. Я никогда не сержусь.

В Н 91. Я правдиво ответил на все вопросы.

Ключ к ИТО

L. Ложь (неискренность, тенденция показать себя в лучшем свете)	верно: 16,31,45,46,60,61,75,76,90
F. Агравация (стремление подчеркнуть имеющиеся проблемы и сложность собственного характера)	верно: 2,17,32,47,62,77,64,79
	неверно: 91
I. Экстраверсия (обращенность в мир реально существующих объектов и ценностей, открытость, стремление к расширению круга контактов, общительность)	верно: 12,27,29,42,44,72
	неверно: 14,57,87
II. Спонтанность (непродуманность в высказываниях и поступках)	верно: 4,19,21,34,49,50
	неверно: 6,65,80
III. Агрессивность (активная самореализация, упрямство и своеволие в отстаивании своих интересов)	верно: 7,22,36,37,51,53,68
	неверно: 66,81
IV. Ригидность (инертность, тугоподвижность) установок, субъективизм, повышенное стремление к отстаиванию своих взглядов и принципов, критичность в отношении иных мнений)	верно: 9,24,26,39,41,56
	неверно: 71,83,86
V. Интроверсия (обращенность в мир субъективных представлений и переживаний, тенденция к уходу в мир иллюзий, фантазий и субъективных идеальных ценностей сдержанность, замкнутость)	верно: 3,5,33,35,48,78
	неверно: 18,20,63

VI. Сензитивность (впечатлительность, склонность к рефлексии, пессимистичность в оценке перспектив)	верно: 15,28,43,59,89
	неверно: 11,13,30,74
VII. Тревожность (эмоциональность, восприимчивость, незащищённость)	верно: ,23,38,52,54,69,84
	неверно: 67,82
VIII. Лабильность (эмотивность, выраженная изменчивость настроения, мотивационная неустойчивость, сентиментальность, стремление к эмоциональной вовлеченности)	верно: 10,25,40,55,58
	неверно: 70,73,85,88

Суммируются значимые ответы, приведенные в ключе. За каждый ответ, совпадающий со значимым, начисляется один балл. Интерпретация находится в прямой зависимости от количества значимых ответов по 8 шкалам (исключая шкалы "ложь" и "аггравация"):

- 0-1 балл – гипозэмотивность, плохое самопонимание или неоткровенность при обследовании;
- 3-4 балла (норма) – гармоничная личность;
- 5-7 баллов (умеренная выраженность) – акцентуированные черты;
- 8-9 баллов (избыточная выраженность) – состояние эмоциональной напряженности, затрудненная адаптация.

На круговой диаграмме 8 шкал объединены в четыре полярные пары: экстраверсия – интроверсия, спонтанность – сензитивность и т.п.

Например, ответ на первый вопрос не засчитывается; 2-й пункт со знаком «+» - 1 балл по шкале аггравации; 3-й пункт со знаком «+» - 1 балл по шкале интроверсии (V); 4-й пункт со знаком «+» - 1 балл по шкале II; 5-й пункт со знаком «+» добавляет еще 1 балл по шкале интроверсии; 6-й пункт ответ «неверно» добавляет 1 балл по шкале спонтанности (II шкала); 7-й пункт со знаком «+» - 1 балл по шкале агрессивность (III) и т.д. Таким образом получаем сумму значимых ответов «Верно» и «Неверно» по каждой шкале. Затем эти данные выносятся на схемы в виде точек, которые потом соединяются ломаной линией, обрисовывая индивидуально-типологический профиль.

ДОДАТОК Г

МЕТОДИКА «ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ» М. РОКИЧА

М. Рокич различает два класса ценностей:

терминальные — убеждения в том, что какая-то конечная цель индивидуального существования стоит того, чтобы к ней стремиться;

инструментальные — убеждения в том, что какой-то образ действий или свойство личности является предпочтительным в любой ситуации.

Это деление соответствует традиционному делению на ценности-цели и ценности-средства.

Респонденту предъявляется два списка ценностей (по 18 в каждом) либо на листах бумаги в алфавитном порядке, либо на карточках. В списках испытуемый присваивает каждой ценности ранговый номер, а карточки раскладывает по порядку значимости. Последняя форма подачи материала дает более надежные результаты. Вначале предъявляется набор терминальных, а затем набор инструментальных ценностей.

Инструкция: «Сейчас вам будет предъявлен набор из 18 карточек с обозначением ценностей. Ваша задача — разложить их по порядку значимости для вас как принципов, которыми вы руководствуетесь в вашей жизни.

Каждая ценность написана на отдельной карточке. Внимательно изучите карточки и, выбрав ту, которая для вас наиболее значима, поместите ее на первое место. Затем выберите вторую по значимости ценность и поместите ее вслед за первой. Затем сделайте то же со всеми оставшимися карточками. Наименее важная останется последней и займет 18 место.

Работайте не спеша, вдумчиво. Если в процессе работы вы измените свое мнение, то можете исправить свои ответы, поменяв карточки местами. Конечный результат должен отражать вашу истинную позицию».

Список А (терминальные ценности):

- активная деятельная жизнь (полнота и эмоциональная насыщенность жизни);
- жизненная мудрость (зрелость суждений и здравый смысл, достигаемые жизненным опытом);
- здоровье (физическое и психическое);
- интересная работа;
- красота природы и искусства (переживание прекрасного в природе и в искусстве);
- любовь (духовная и физическая близость с любимым человеком);
- материально обеспеченная жизнь (отсутствие материальных затруднений);
- наличие хороших и верных друзей;
- общественное признание (уважение окружающих, коллектива, товарищей по работе);
- познание (возможность расширения своего образования, кругозора, общей культуры, интеллектуальное развитие);

- продуктивная жизнь (максимально полное использование своих возможностей, сил и способностей);
- развитие (работа над собой, постоянное физическое и духовное совершенствование);
- развлечение (приятное, необременительное времяпрепровождение, отсутствие обязанностей);
- свобода (самостоятельность, независимость в суждениях и поступках);
- счастливая семейная жизнь;
- счастье других (благополучие, развитие и совершенствование других людей, всего народа, человечества в целом);
- творчество (возможность творческой деятельности);
- уверенность в себе (внутренняя гармония, свобода внутренних противоречий, сомнений).

Список Б (инструментальные ценности):

- аккуратность (чистоплотность), умение содержать в порядке вещи, порядок в делах;
- воспитанность (хорошие манеры);
- высокие запросы (высокие требования к жизни и высокие притязания);
- жизнерадостность (чувство юмора);
- исполнительность (дисциплинированность);
- независимость (способность действовать самостоятельно, решительно);
- непримиримость к недостаткам в себе и других;
- образованность (широта знаний, высокая общая культура);
- ответственность (чувство долга, умение держать слово);
- рационализм (умение здраво и логично мыслить, принимать обдуманные, рациональные решения);
- самоконтроль (сдержанность, самодисциплина);
- смелость в отстаивании своего мнения, своих взглядов;
- твердая воля (умение настоять на своем, не отступать перед трудностями);
- терпимость (к взглядам и мнениям других, умение прощать другим их ошибки и заблуждения);
- широта взглядов (умение понять чужую точку зрения, уважать иные вкусы, обычаи, привычки);
- честность (правдивость, искренность);
- эффективность в делах (трудолюбие, продуктивность в работе);
- чуткость (заботливость).

МЕТОДИКА «ДЕРЕВО, ЛЮДИ, ЖИЗНЬ» П. ВИЛСОНА, АДАПТИРОВАННАЯ Ю. И. ЧЕПИК

Методика направлена на диагностику межличностных отношений в группе, конфликтов и деструктивных форм поведения в семье и ближайшем микросоциуме.

Диагностическую методику «Дерево, люди, жизнь» можно проводить как в индивидуальной, так и в процессе групповой работы с подопечными. Методика направлена на диагностику межличностных отношений в группе, в семье, конфликтов и деструктивных форм поведения в ближайшем микросоциуме.

На этапе подготовки не стоит излишне акцентировать внимание на «сверхзадачах» и ожидаемых вариантах результатов. «Живой материал», возникающий в процессе непосредственной работы участников с тестом – гораздо более ценный материал для наблюдения, взаимодействия и исследования. Данную методику должен проводить специалист, имеющий психологическое или психосоциальное образование. В сложных случаях, помощь может оказать психотерапевт.

Начиная работу с этой методикой, следует помнить о том, что универсальной экспертной оценки психологических состояний клиентов дать практически невозможно. Интерпретацию теста скорее следует рассматривать, как еще один способ лучше понять клиента, установить контакт с его переживаниями, приблизиться к его собственному пониманию происходящего. Трактовка результатов напрямую зависит от того, каким конкретным содержанием в каждом отдельном случае клиент наделяет свои изображения, каковы его комментарии в присутствии психолога, и каким образом он себя ведет.

Индивидуальная работа проводится, если необходимо получить информацию:

об актуальных событиях в жизни клиента и об особенностях отношений человека к этим событиям;

о людях в родственной взаимосвязи и о близости-отдаленности отношений;
об иерархии в семье;

о кризисных ситуациях в жизни как самого диагностируемого, так и его близких;

об уровне самооценки и уровне притязаний;

о зависимостях, болезнях и утратах;

об уровне эмоционального развития клиента;

о специфических выборах в дружбе и любви.

Групповая диагностика полезна, если необходимо прояснить:

- особенности межличностных взаимоотношений в группе: (можно проводить в несколько этапов);

- вопросы лидерства;

- актуальные события, конфликты;

- особенности деструктивных выходов из кризисных ситуаций у некоторых членов группы;

- эмоциональный фон группового взаимодействия;
- предпочтения, симпатии, антипатии;
- динамический аспект группового развития на определенном этапе;

Если проводить эту диагностику в индивидуальной работе, необходимо учесть **следующие моменты.**

- договаривайтесь о встрече с диагностируемым заранее, (не меньше, чем за день и не больше, чем за неделю), разговаривайте лично с человеком.

- в процессе предварительной беседы постарайтесь заинтересовать предстоящей работой.

- заранее договоритесь с коллегами, чтобы вам не мешали в это время, можно вывесить табличку: «Спасибо, что не беспокоите, идет консультация».

В ходе индивидуальной встречи:

- отключите мобильный телефон, попросите сделать это вашего подопечного

- объявите о времени, которое вы предполагаете уделить этой работе (обычно диагностика и обсуждение проводится в пределах 30 минут, но могут быть и другие варианты)

- выложите на стол лист с изображением дерева

- предложите выбрать из разных цветов карандашей тот, который больше нравится человеку для изображения себя, а затем и других персонажей своей жизни;

- объясните, что нужно делать: (нужно выбрать среди всех фигурок тот образ, который больше всего напоминает испытуемому самого себя, затем – свое ближайшее социальное окружение, которым может быть семья, родные, друзья, знакомые и т.д. предложите заштриховать или обвести разными цветами выбранные образы, рядом с фигуркой нужно писать имя или обозначить ее словами – «я», «мама», «дед», «тетя Лена», «Сергея» и т.д.

- в процессе работы, выполняемой клиентом, ничего не комментируйте, но подсказывайте, если понадобится, что делать дальше

- внимательно следите за репликами и замечаниями в ходе работы (можно пометать некоторые слова и выражения)

- по окончании попросите прокомментировать свой выбор фигурок, цветовых предпочтений, месторасположения на дереве

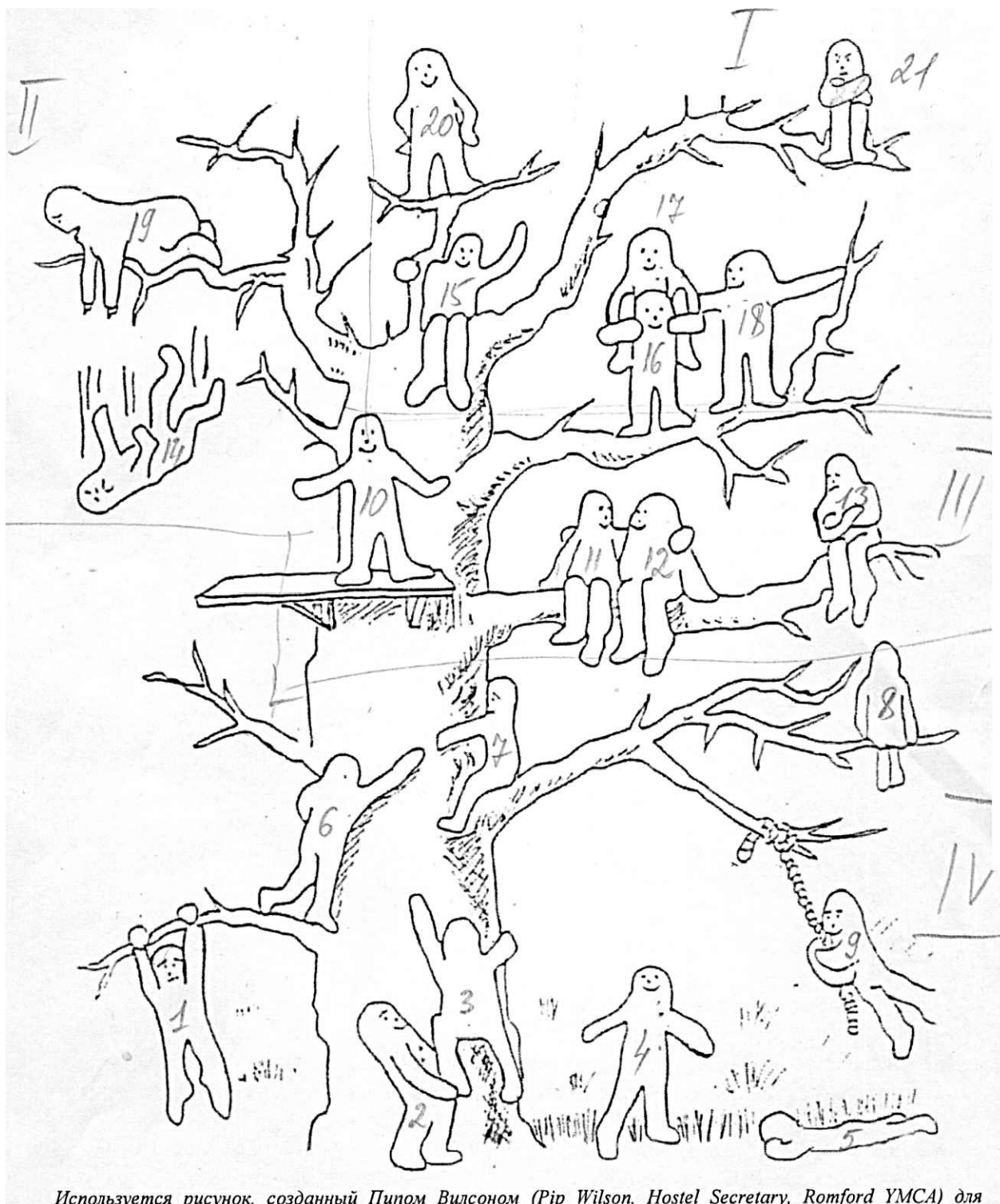
- задайте вопрос: «Покажи, пожалуйста, какое место на дереве вызывает у тебя наиболее радостные чувства?. А в каком месте на изображении для тебя больше напряжения, фигурки больше заставляют тебя опечалиться?»

- будьте предельно деликатны и постарайтесь не «давить», если вдруг заметите, что, то, о чем рассказывает человек, может быть для него слишком болезненно (помните, что каждый из ваших подопечных может в любой момент воспользоваться правилом «Стоп!»)

- поблагодарите, похвалите за проделанную работу

- если диагностируемый будет требовать ваших сиюминутных интерпретаций, то можно ответить так: «Та работа, которую ты проделал – очень важна, и, не смотря на то, что фигурки такие забавные – требует особых чувств, усилий и размышлений с твоей стороны. Самое главное сейчас это то, что тебе

сегодня удалось понять в отношении себя и тех, кто тебя окружает. Если тебе потребуются ответы на вопросы, то я готова быть тебе полезной, но для этого для меня важно отдельно проанализировать твою работу».

Используется рисунок, созданный Пипом Вилсоном (Pip Wilson, Hostel Secretary, Romford YMCA) для

В работе с группой:

Принципы работы такие же, как и в индивидуальной диагностике, с той разницей, что:

- группа должна быть не более 12 человек;

- все участники должны иметь свои удобные места со столами для этой работы;
- у каждого набор карандашей или фломастеров не менее, чем из 12-ти цветов;
- установка и объяснение задания дается с точки зрения наиболее актуальных процессов в группе, например: «Постарайтесь изобразить себя и своих одноклассников так, как это обычно бывает в вашей повседневной жизни или когда в группе не все ладится?»;
- на работу выделяется определенное время, если кто-то отстал, можно подождать несколько минут;
- после того, как работы сданы – «рефлексивный круг», в котором обсуждается: «Что было сложно, что наиболее важно в этой работе?» (при этом не допускается критических замечаний, реплик в сторону отдельных участников, размышлений на тему: «Кто у нас «главный», кто изгой?» и т.д.).

В ходе самостоятельной работы участников группы можно использовать мелодичный музыкальный фон. Завершающим этапом может стать небольшое поощрение-подарок: конфеты, маленькие сувениры, напоминающие об этой встрече. Не лишним будет использование юмора, способствующего общему «мажорному настроению» в группе.

Интерпретация: Несмотря на то, что характерологические особенности каждого из персонажей-человечков довольно очевидны и эмоционально окрашены, можно выделить общую тенденцию, которую мы наблюдали в ходе этой работы.

Для этого, следует разделить дерево с изображениями на четыре сегмента. Каждый из элементов этого изображения отражает следующие наиболее общие понятия и состояния:

1-й элемент: справа и по центру, верхняя часть дерева: Поддержка-отвержение, поиск признания и любви, сфера обид; Другие характеристики: демонстративность, завышенная самооценка, инфантильность, эмоциональная лабильность, боязнь конфликтов, поверхностное отношение к происходящему, тенденция к «сглаживанию» проблемных обстоятельств;

2-й элемент: слева вверху (две фигурки - падающая и висящая): тяжелые формы химических или иных зависимостей, чувство отверженности, потребность в любви и признании со стороны близких людей, соматические болезни;

3-й элемент: прямо в центре дерева, горизонтальное расположение фигурок: открытость, потребность в тесных длительных контактах, созависимые отношения; человек, стоящий на специальной подставке по центру дерева и крайний справа – плохо социализирующийся, нуждающийся в поддержке, при внешне оптимистичной форме самопредъявления. Склонность к поиску удовлетворенности в собственном внутреннем мире фантазий и грез, вынужденное или самопроизвольное одиночество;

4-й элемент: вся нижняя треть дерева, включая тех, кто на земле: одиночество, пролонгированная тревога, низкая самооценка, слабые контакты с

родительской семьей, при реальном дефиците этих контактов, суицидальные намерения, «бегство» от проблем в болезнь, работу, гиперкомпенсационное поведение. Часто в этой позиции изображаются давно или недавно умершие родственники.

Отсутствие на дереве:

- себя – чувство своей отверженности ;
- другого члена семьи – его малая значимость для человека; конфликт; негативное или (амбивалентное) отношение;
- наличие членов семьи, отсутствующих в реальности (или умерших) – восприятие своей семьи как недостаточной, ущербной;
- включение домашних животных - недостаток общения;
- отношения «выше – ниже» (по росту или местоположению) – отношения доминирования – подчинения;

Изолированность:

- всех членов семьи – разобщенность членов- семьи;
- одного из членов семьи – его слабая связь с остальными;
- поза и изображение со спины кого-либо (или профиль, отвернутый от остальных) – конфликтное отношение;
- себя – конфликтное отношение к семье в целом; чувство своей отвергнутости другими членами семьи; социальная аутизация;
- особо большое количество людей, изображенных на дереве – недостаточность эмоциональной близости в семье.

Отдельные категории:

Расположение «себя» и других на разных частях дерева (корни – ствол – крона) основана на двух видах ассоциаций. Во-первых, движение снизу вверх ассоциируется с движением во времени, во-вторых, части дерева ассоциируются с частями тела.

Корни дерева или близость изображения себя самого к основанию дерева (в варианте этого теста), интерпретируются как показатель отношения человека к своему прошлому и к семье («корням» в широком смысле слова). Они также ассоциируются с ногами и отражают устойчивость/неустойчивость.

Преобладание большего количества «выделенных» человечков у корней и нижней (расширяющейся) части ствола, может говорить об ориентации клиента на прошлое, т. е. о слабой удовлетворенности настоящим и отсутствии планов на будущее.

Поведение клиента:

Сам процесс выполнения этого диагностического задания предоставляет большие возможности для наблюдения за поведением клиента. В протоколе полезно отмечать такие особенности поведения как: комментарии по поводу своего отношения к заданию и своих возможностей; выбора цвета, попытки отказа от выполнения задания; собственную оценку клиентом своих промежуточных результатов и окончательного результата (например, готового рисунка). По этим проявлениям можно судить о самооценке, об отношении к данному заданию и к деятельности в целом.

Высказывания в процессе выполнения заданий можно разделить на три основные группы: оценочные («хорошо/плохо умею это делать», «хорошо/плохо получилось»), автобиографические (например: «у меня была подруга-учитель рисования») и отношенческие: «люблю/не люблю такие занятия».

Интерес к оценке проверяющего говорит о стремлении к общению. Такой интерес проявляют как демонстративные личности, стремящиеся получить похвалу, так и неуверенные в себе, тревожные, нуждающиеся в поддержке окружающих. Интерес к оценке проверяющего, особенно распространен при сочетании демонстративности с тревожностью. Наиболее часто встречаются вопросы, направленные на уточнение инструкции или на получение оценки своей деятельности. Многочисленные уточнения инструкции свидетельствуют о повышенной тревожности.

Снижение темпа или отказ продолжать работу могут говорить о снижении самооценки, о негативном отношении к обследованию, о тенденции к уходу от трудностей. Более конкретно определить их значение помогают используемые мотивировки.

В случае отказа – мотивы отказа:

Неспособность к данной деятельности (например, неумение рисовать) – мотивировка, часто служащая средством защиты от предвидимой негативной оценки. Она говорит о том, что имеется большой опыт отрицательных оценок со стороны окружающих. Эта мотивировка часта при тревожности, тенденции к уходу от трудностей и при сочетании высокого уровня притязаний со сниженной самооценкой.

Усталость. Эта мотивировка может говорить как о высокой истощаемости, так и о стремлении уйти от обследования, «закрыться». Иногда же это просто следствие того, что в день обследования или в его ходе клиент сильно устал или что оно проводится в неподходящее время (например, слишком поздно вечером).

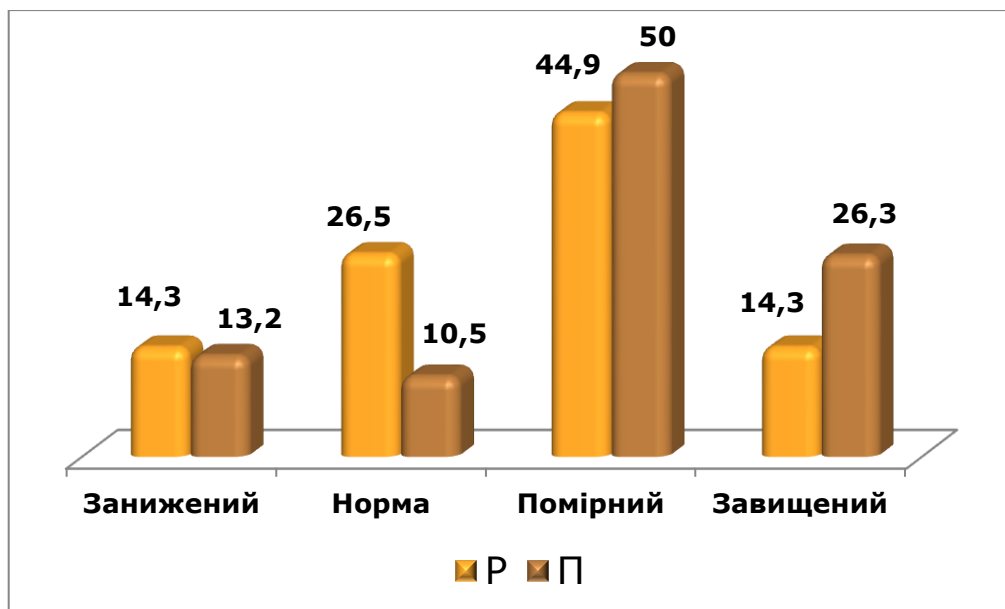
Отказ без мотивировки обычно говорит о трудностях в общении. Возможна замкнутость, стеснительность. Иногда причина состоит в том, что психологу не удалось установить контакт.

Помимо основного значения, в любом из высказываний проявляется свойственный клиенту стиль общения с окружающими, способ самопередачи. Некоторые комментарии и замечания, которые иногда кажутся проходными и мало значащими, в действительности дают богатый материал для анализа.

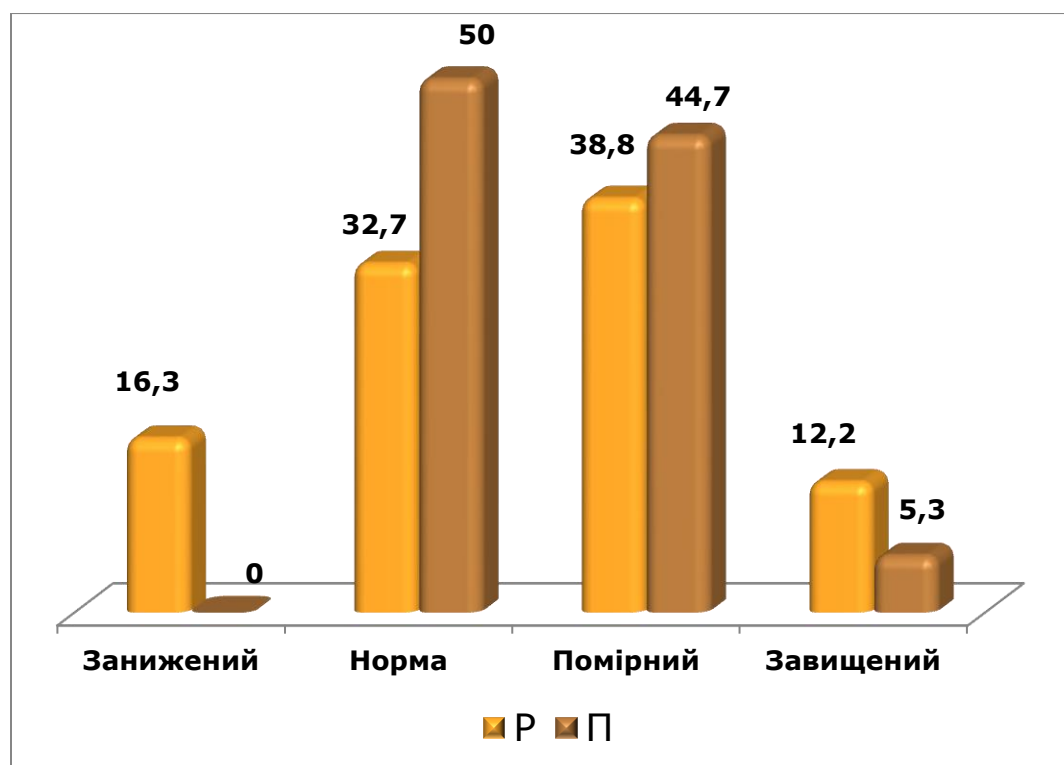
ДОДАТОК Е

Результати у % за окремими тенденціями на відповідних діаграмах № 1 – 8 (Р – група розумово відсталих; П – група з розладами особистості та поведінки).

Діаграма № 1 «Екстраверсія»

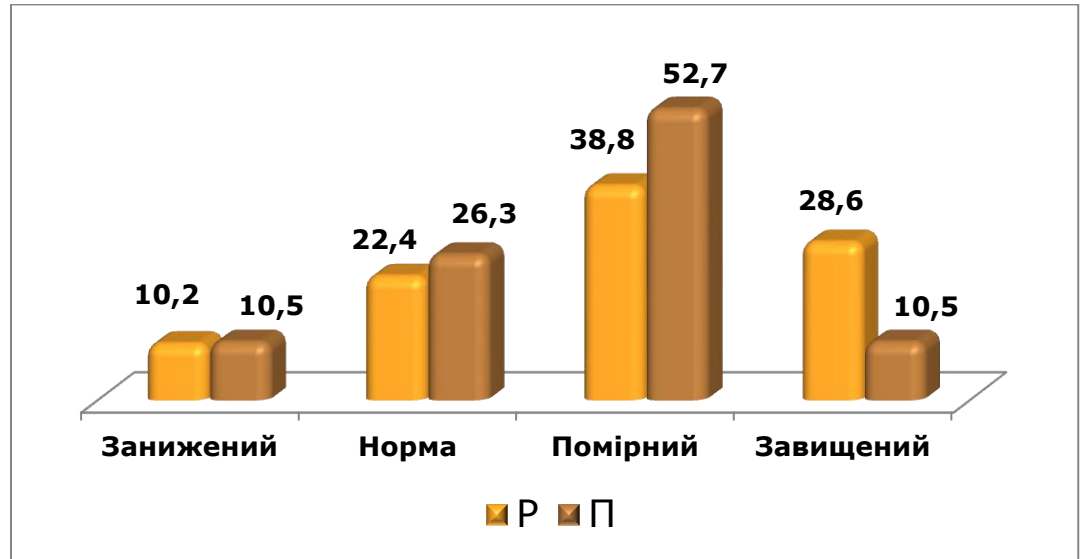

Діаграма № 2 «Спонтанність»

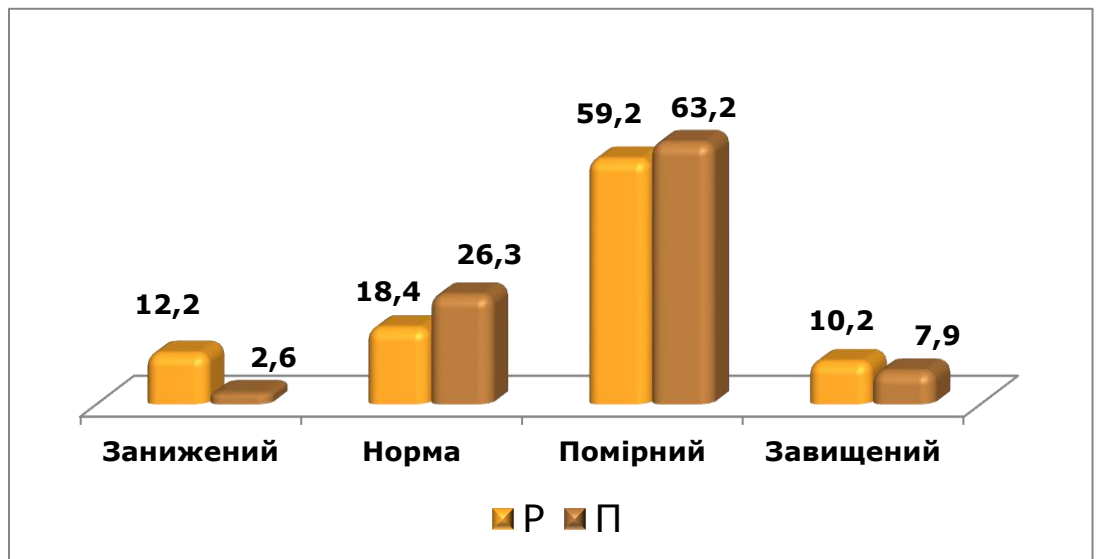

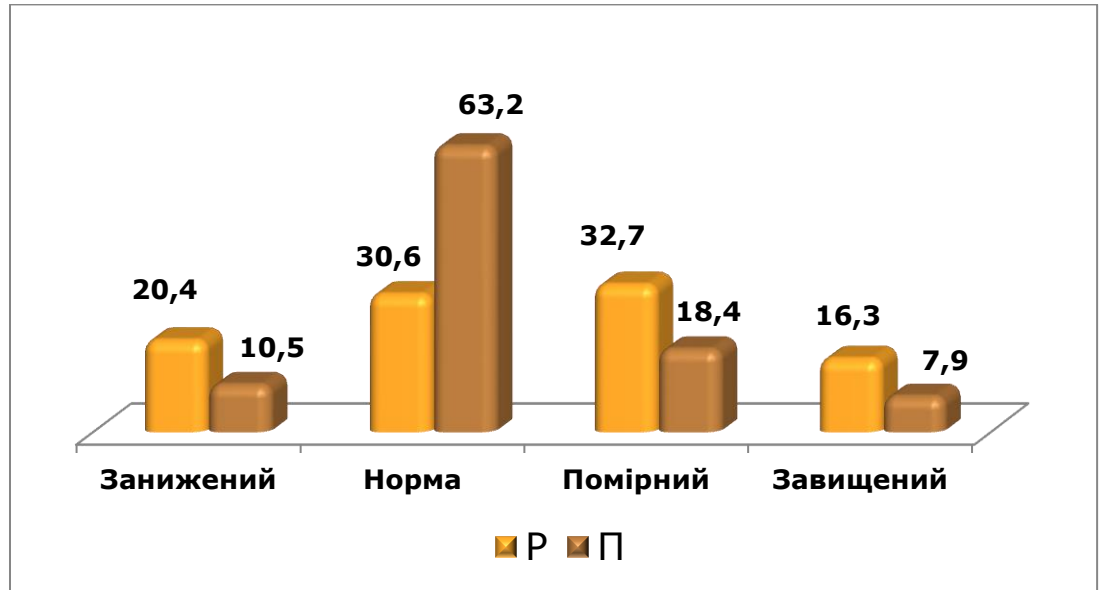
Діаграма № 3 «Агресивність»

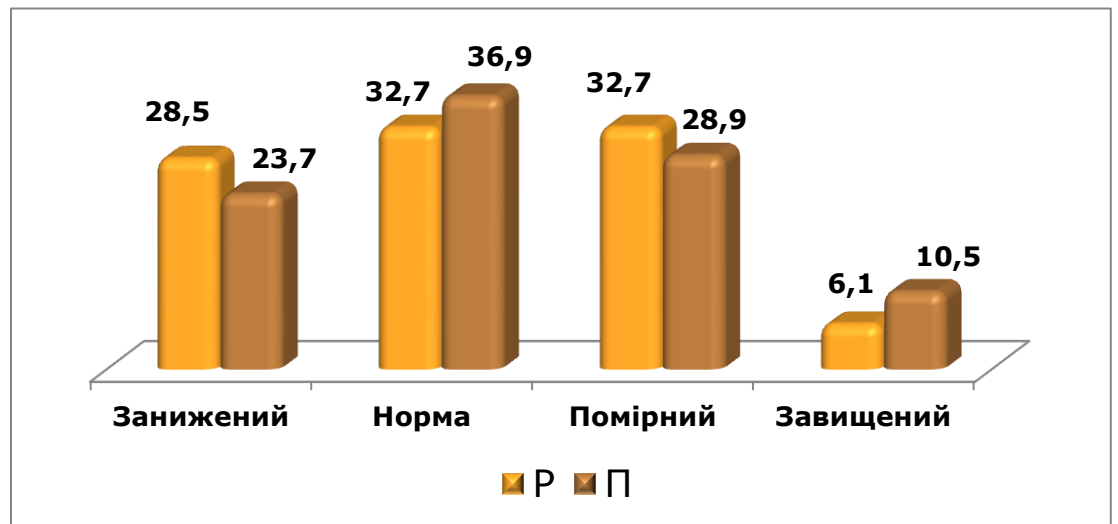
Діаграма № 4 «Ригідність»

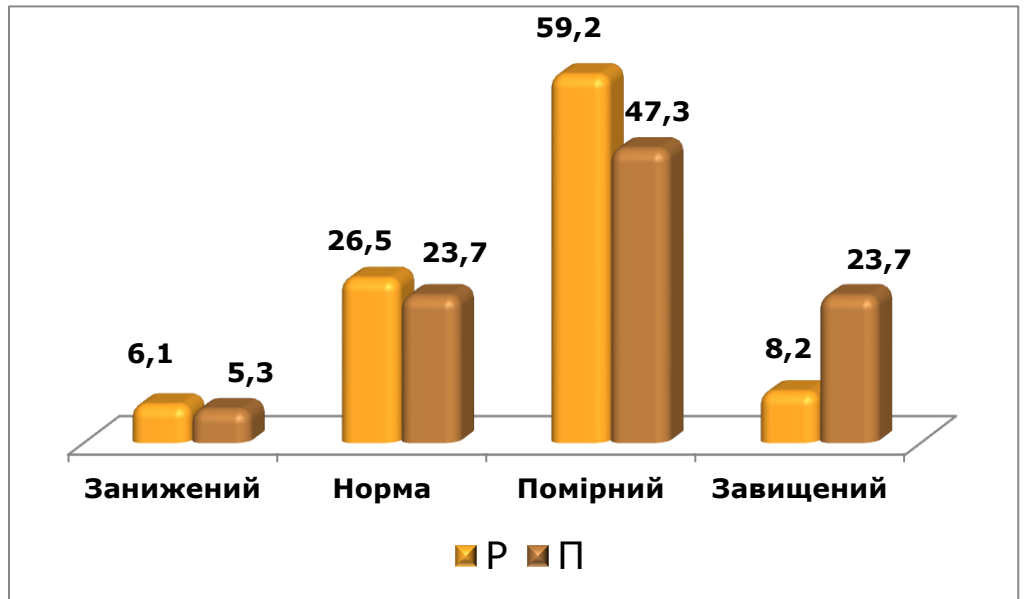
Діаграма № 5 «Інтроверсія»

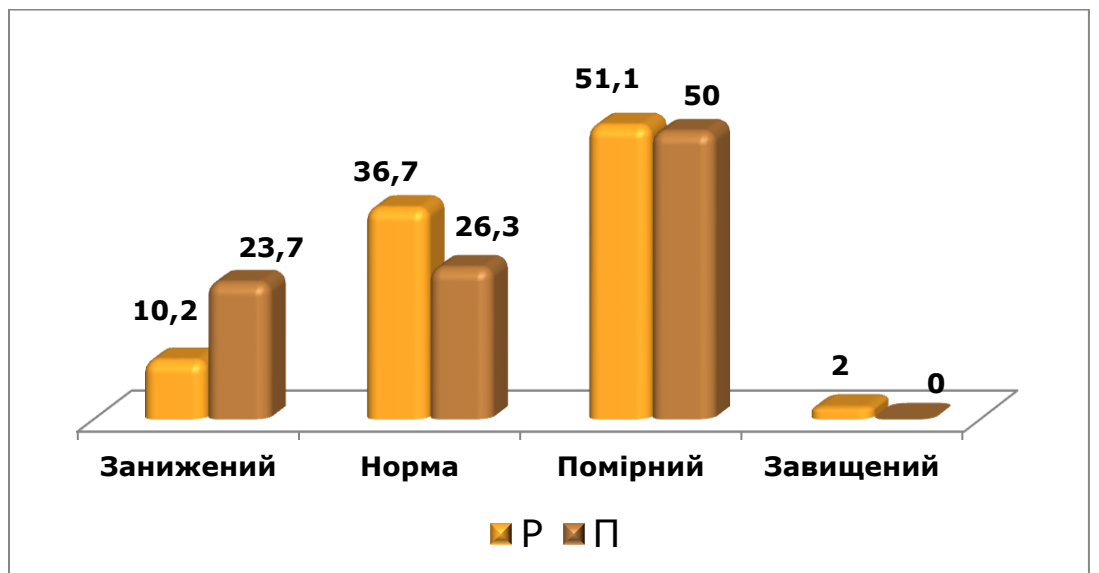
Діаграма №6 «Сензитивність»

Діаграма № 7 «Тривожність»

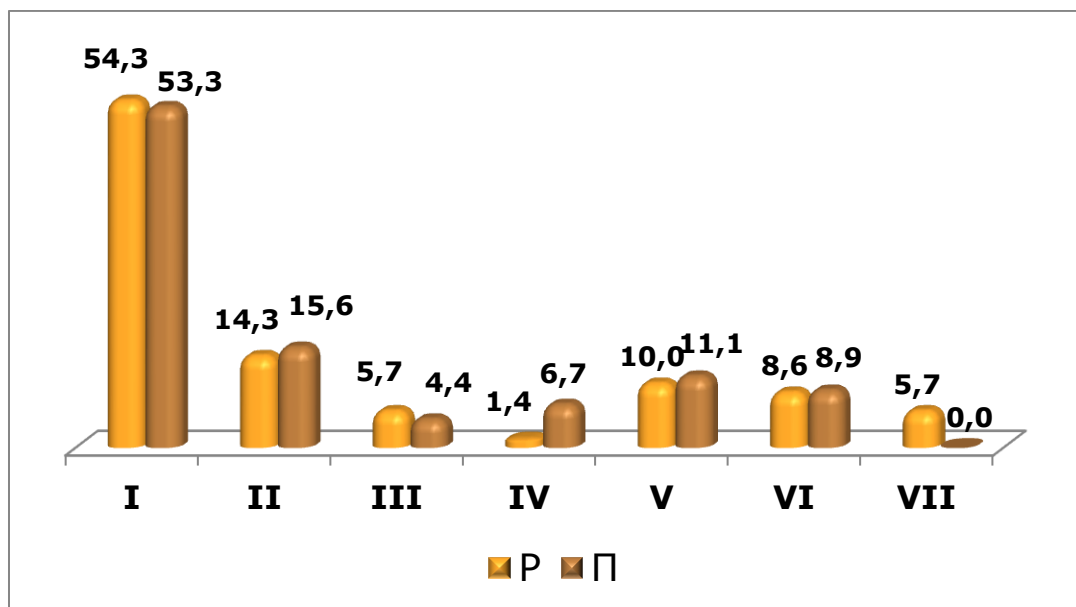
Діаграма № 8 «Лабільність»

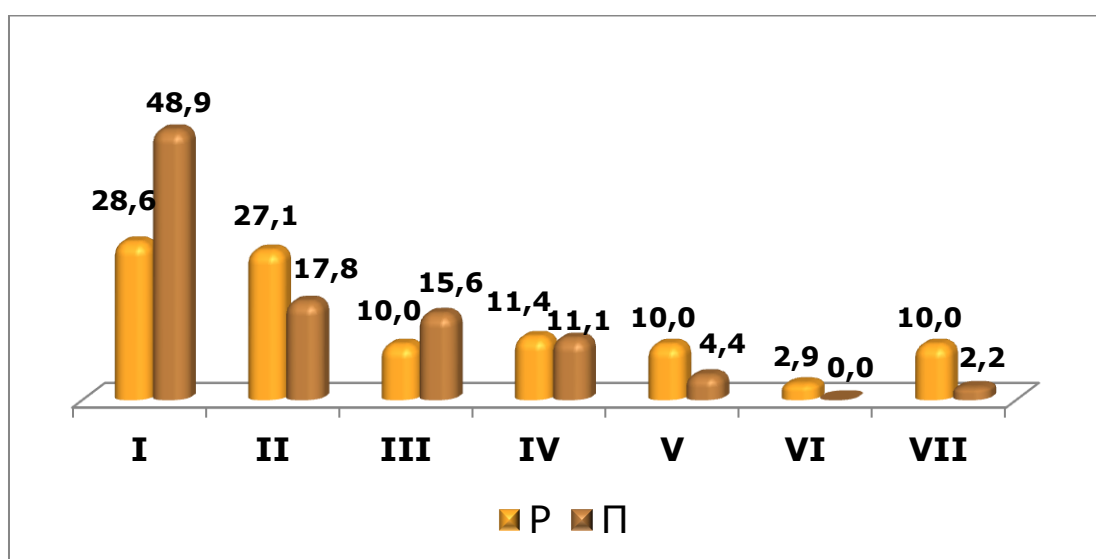
ДОДАТОК Ж

Результати порівняльного аналізу двох експериментальних груп у %, виділених цінностей, що превалюють у групі П – група з розладами особистості та поведінки (здоров'я, любов, чесність, чуйність) та в групі Р – група розумово відсталих (цікава робота, воля, щасливе сімейне життя) на діаграмах № 9 – 15.

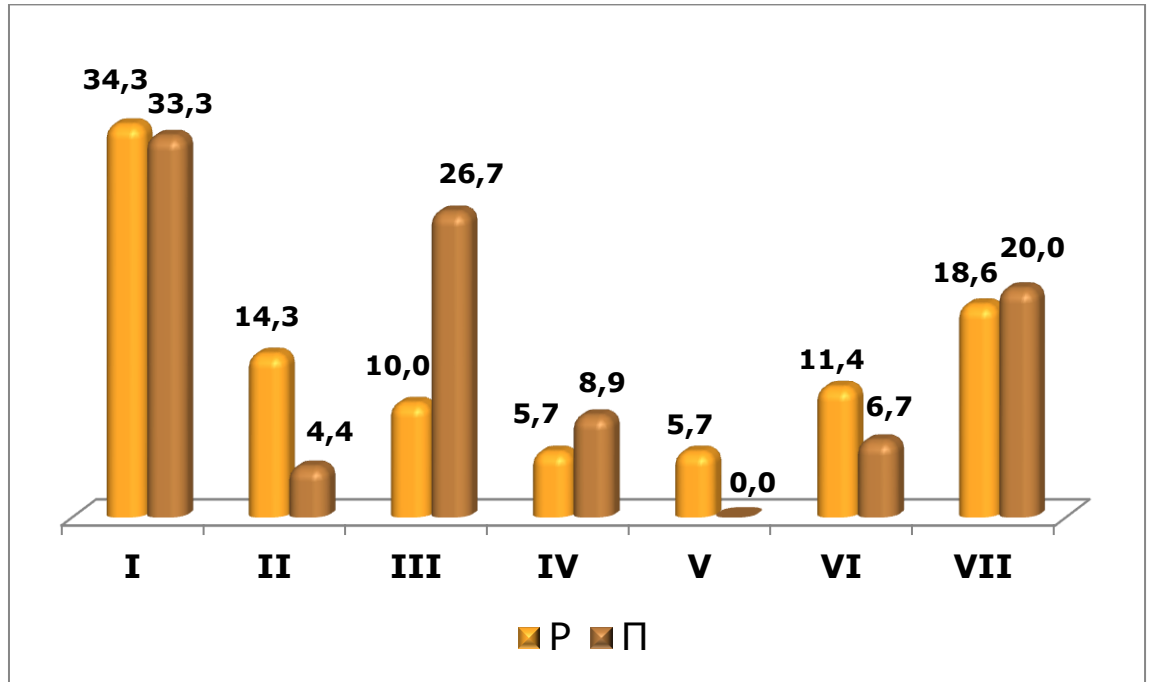
Діаграма № 9 «Здоров'я»

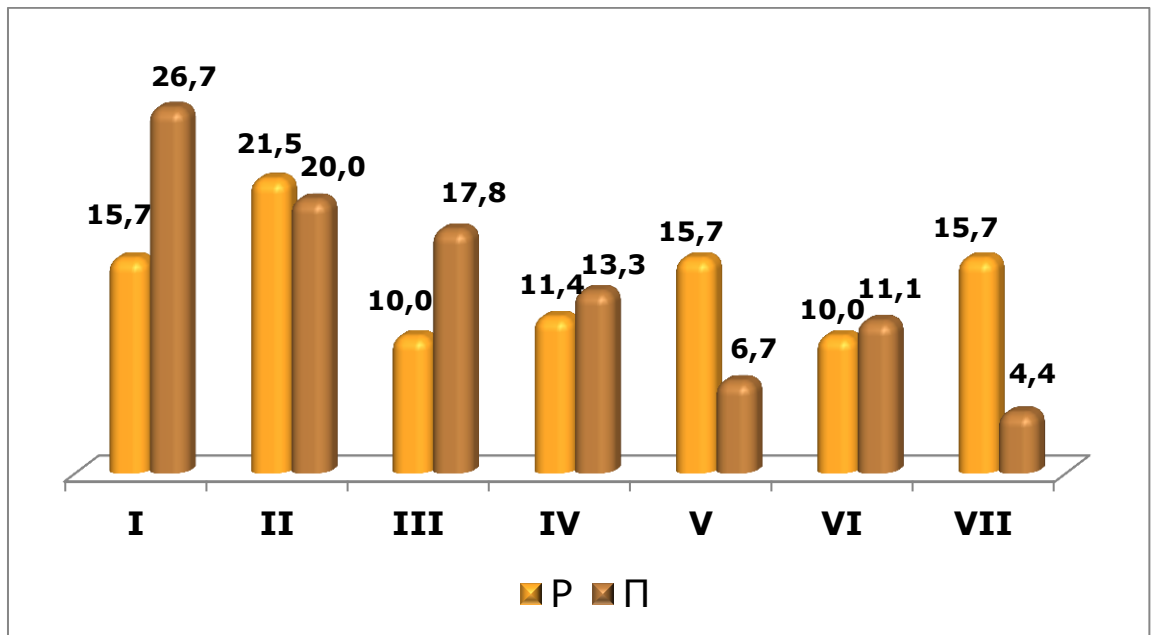
Діаграма № 10 «Любов»

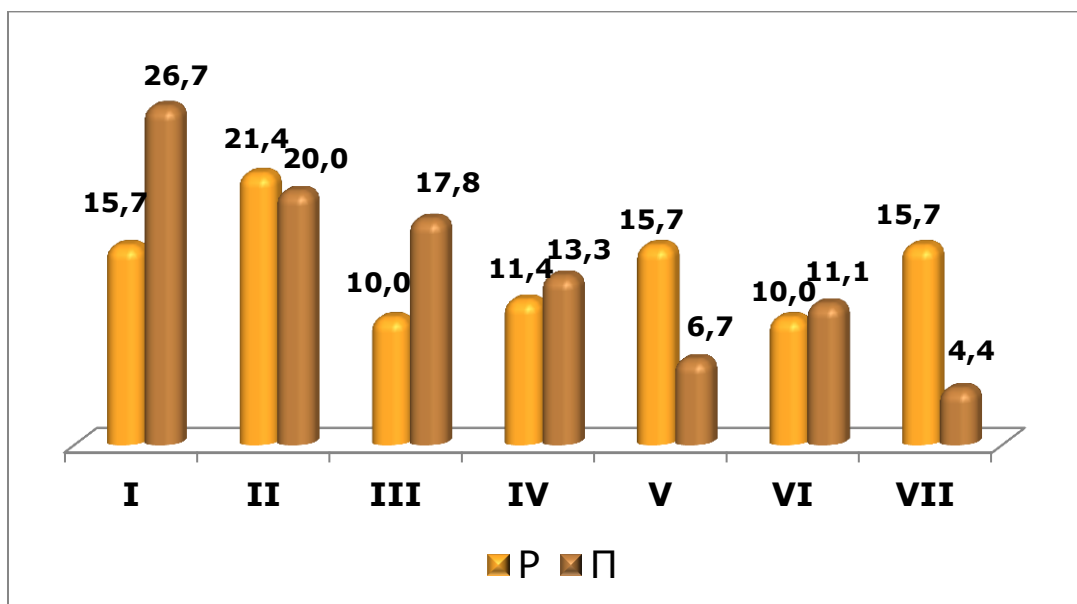
Діаграма № 11 «Чесність»

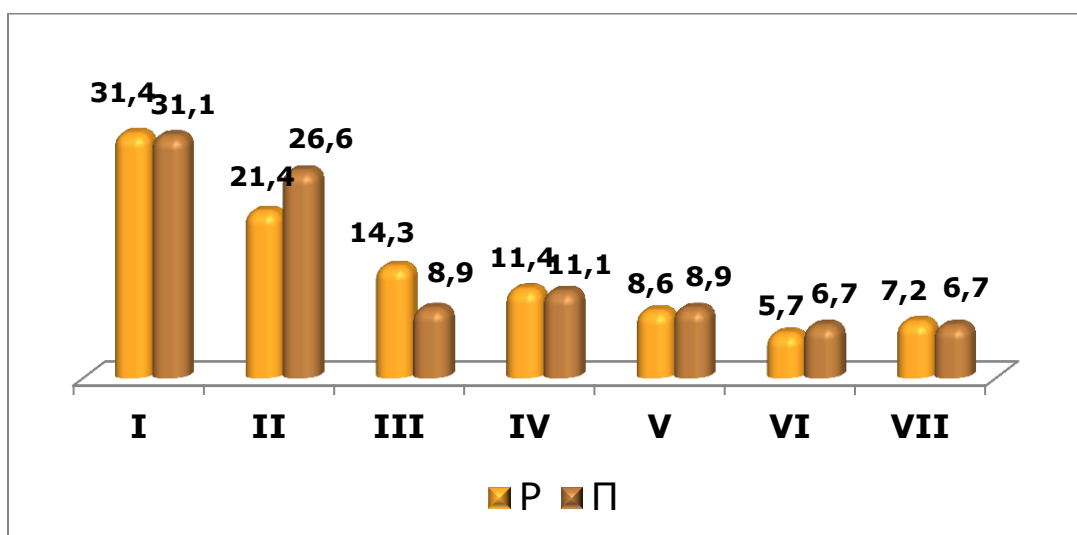
Діаграма № 12 «Чуйність»

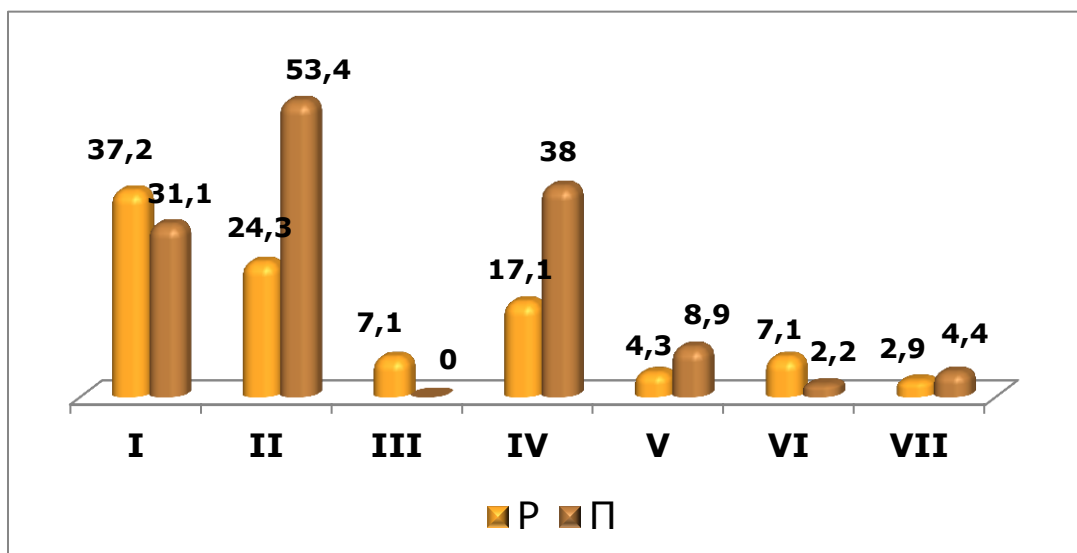
Діаграма № 13 «Цікава робота»

Діаграма № 14 «Воля»

Діаграма № 15 «Щасливе сімейне життя»

ДОДАТОК 3

Дихальні психогімнастичні вправи для зняття негативних емоційних станів у розумово відсталих дезадаптованих засуджених (агресивно-спонтанний, екстравертовано-ригідний тип)

Вправа «Думай про дихання»

Правила виконання:

- Зручно сісти на стільці.
- Психолог проговорює інструкцію: «Зазвичай ми не помічаємо, як ми дихаємо. Але зараз ми потронуємося контролювати цей процес. Спочатку просто сконцентруйте свою увагу на тому, як Ви дихаєте, прослідкуйте, коли Ви вдихаєте, а коли видихаєте ... А тепер починайте дихати повільно і якомога глибше. Уявіть собі, як свіже повітря входить у Ваші легені, все нижче і нижче, до самого живота. Відчуйте як це відбувається. А тепер воно повільно і плавно виходить ... Зробіть сім таких повільних і глибоких вдихів і видихів».
- Психолог пояснює на що спрямована вправа: «Це хороший спосіб швидко зняти напругу і стрес. Коли відчуєте, що Вам потрібно розслабитися і заспокоїтися, сконцентруйте увагу на своєму диханні, зробіть десять повільних і глибоких вдихів і видихів, намагаючись відчутти, як повітря входить у ваші легені і виходить з них ...».
- Обговорення вправи: учасник розповідає, як змінилися його відчуття, коли він став дихати повільно і глибоко, концентруючи увагу на цьому процесі, і ділиться своїми думками про те, в яких реальних життєвих ситуаціях можна застосовувати таку техніку.

Вправа «Заспокійливе дихання»

Правила виконання:

- Покласти долоню однієї руки на живіт і повільно вдихнути носом повітря і направити його в низ живота / живіт збільшиться /. Тривалість вдиху від 2 до 5 секунд.
  - Затримайте дихання і скажіть про себе фразу: «Я спокійний».
  - Повільно видихніть повітря через рот. Тривалість видиху 2 – 5 секунд.
  - Повторіть 3 – 5 разів, і Ви відчуєте психоемоційне заспокоєння.
- Увага! Запаморочення і покашлювання – сигнал, що розвивається гіпервентиляція.

Важливо, при виконанні вправи вдих і видих робити повільно.

Вправа «Повітряна кулька»

Правила виконання:

- Прийняти зручну позу, закрити очі, дихати глибоко і рівно.
- Психолог проговорює інструкцію: «Зараз ми будемо вчитися розслаблятися за допомогою дихання. Уявіть собі, що в животі у Вас повітряна кулька. Ви вдихаєте повільно, глибоко-глибоко, і відчуваєте, як вона надувається ... Ось вона стала великою і легкою. Коли Ви відчуєте, що не можете більше її надуть, затримайте дихання, не поспішаючи порухайте про себе до п'яти, після чого повільно і спокійно видихайте. Кулька здувається ... А потім – надувається

знову ... Зробіть так 5 – 6 разів, потім повільно відкрийте очі і спокійно посидьте 1 – 2 хвилини».

- Психолог пояснює на що спрямована вправа: «Ефективна техніка зняття напруги, що включає як дихальну вправу, так і елемент медитації. Коли відчуваєш, що сильно злякався чи втрачаєш контроль над собою через роздратування, досить подихати подібним чином 2 – 3 хвилини, і стане набагато легше».

- Обговорення вправи: психолог пропонує учаснику поділитися відчуттями, що виникли в процесі виконання вправи, і самоспостереженнями, як під час її виконання змінювався його стан.

Вправа «Сім свічок»

Правила виконання:

- Сісти зручно, закрити очі, розслабитися.

- Психолог проговорює інструкцію: «Вам спокійно, зручно і комфортно... Ви дихайте глибоко і рівно... Уявіть собі, що на відстані приблизно метра від Вас стоять сім палаючих свічок... Зробіть повільний, максимально глибокий вдих. А тепер уявіть, що Вам потрібно задути одну з цих свічок. Якнайсильніше подуйте в її напрямку, повністю видихнувши повітря. Полум'я починає тремтіти, свічка гасне... Ви знову робите повільний глибокий вдих, а потім задуває наступну свічку. І так всі сім... »

- Вправу найкраще виконувати під спокійну неголосну музику, в напівзатемненому приміщенні.

- Психолог пояснює на що спрямована вправа: «Це проста і ефективна техніка релаксації, що поєднує концентрацію на уявному об'єкті та дихальну вправу».

Обговорення вправи: психолог запитує в учасника як змінювався його стан під час виконання цієї вправи та обговорює з ним в яких реальних життєвих ситуаціях може бути корисно володіння такою технікою.

ДОДАТОК К

Аутогенне тренування за методикою Й. Г. Шульца для зняття негативних емоційних станів у дезадаптованих засуджених з розладами особистості та поведінки (агресивно-спонтанний, екстравертовано-тривожний тип).

Шульц Й. Г. запропонував такі 6 формул АТ:

Підготовча формула: «Я абсолютно спокійний».

Формула 1. «Моя права (ліва) рука, (нога) важка, обидві руки і ноги важкі».

Формула 2. Моя права (ліва) рука, (нога) тепла, руки і ноги теплі.

Формула 3. «Серце б'ється рівно і потужно».

Формула 4. «Дихання абсолютно спокійне».

Формула 5. «Мое сонячне сплетіння випромінює тепло».

Формула 6. «Мій лоб приємно прохолодний».

Формули вправ вимовляються, диктуються психологом. Засуджені повинні подумки повторювати кілька разів слідом за психологом.

Вправа 1. Важка рука. Починати цю вправу слід з правої руки у правшів, а у лівшів – з лівої руки. Досягнувши відчуття важкості в одній руці, засуджені на наступних заняттях таким же чином досягають відчуття важкості в другій руці, а потім у двох руках одночасно. Також реалізується вправа з відчуттям важкості в ногах, спочатку по черзі, а потім – одночасно. Остаточне формулювання вправи: «Мої руки і ноги стали зовсім важкими».

Вправа 2. Рука тепла. Коротко диктується формула першої вправи: «Мої руки і ноги стали дуже важкими». Потім розучується друга вправа словесною формулою, що викликає тепло, в тій же послідовності, як і перша вправа. Остаточне формулювання, що завершує перші дві вправи: «Мої руки і ноги стали важкими і теплими».

Вправа 3. Повторюється попередня формула. Після неї засуджений слідом за психологом повторює про себе: «Мое серце б'ється потужно і рівно», уявляючи відповідні відчуття, обов'язково з приємними емоціями.

Вправа 4, «Дихання абсолютно спокійне» освоюється так само, як і попереднє. Воно спрямоване на нормалізацію дихального ритму.

Вправа 5. «Моє сонячне сплетіння випромінює тепло» засвоюється важче, і йому слід приділяти більше уваги. Воно реалізується краще, якщо проковтнути слину або повністю покласти праву долоню на сонячне сплетіння і відчувати тепло безпосередньо під долонею.

Вправа 6. «Мій лоб приємно прохолодний» виконується шляхом уяви прохолодного легкого вітру, що овіває лоб і скроні.

Кожен сеанс рекомендується проводити 20 – 30 хвилин, і на вдиху, під наказом психолога «Відкрити очі», вийти зі станів аутогенного занурення. Потрібно обов'язково дотримуватися послідовності вправ. Необхідною умовою організації занять є захищене від зовнішніх шумів приміщення з не надто яскравим освітленням, наявність зручних м'яких стільців зі спинкою або ж крісел. Час занять слід підібрати так, щоб вони проводилися не раніше, ніж через 2 – 3 години після їжі. На перших заняттях засуджені виконують менше число вправ, але кожна вправа виконується довше. Таким чином, загальна тривалість занять залишається незмінною. Досвід нашої роботи показав, що для зняття негативних емоційних станів у дезадаптованих агресивно-спонтанних, екстравертовано-тривожних засуджених з розладами особистості та поведінки тривалість курсу становить 10 – 15 занять, одне заняття на день. Самонавіювання у засуджених відбувалося ефективніше, коли у процесі занять використовувався звуковий супровід, як правило, магнітофонні записи.

ДОДАТОК Л

Психокорекційні вправи по формуванню довільної регуляції поведінки у агресивних засуджених з розладами особистості й поведінки (дезадаптований агресивно-спонтанний, екстравертовано-тривожний та істеричний тривожно-сенситивний, агресивний типи; акцентований агресивно-ригідий, екстравертований та істеричний агресивно-спонтанний, тривожний й істеричний агресивно-тривожний, лабільний типи)

Вправа «Гімнастика з запізненням».

Опис вправи: психолог починає виконувати якусь нескладну гімнастичну вправу (нахили, присідання, кроки на місці тощо) і змінює її приблизно через кожні 5 секунд. Учасник повторює за психологом кожну з виконуваних ним вправ, але робить це не відразу, а з затримкою в 3 секунди. Приблизно через півхвилини учасник сам стає ведучим і починає демонструвати вправи для наслідування психологу, через півхвилини психолог знову стає ведучим, так вони міняються ролями впродовж 10 – 15 хвилин.

Спрямованість вправи: вона вчить контролювати свою поведінку в ситуаціях, коли потрібно застосовуючи силу волі затримувати свої реакції, тренує увагу і спостережливість. Також є фізичною розминкою, знімає напругу.

Обговорення: психолог запитує учасника, коли йому більше сподобалося – самому демонструвати вправи чи повторювати їх? Які труднощі виникли при виконанні цієї вправи, чим вони викликані, як їх вдалося подолати?

Вправа «До межі».

Опис вправи: психолог просить учасника, закривши очі, наосліп дійти до фінішної межі, розташованої на відстані 5 – 6 метрів від старту, і зупинитися тоді, коли він, з його точки зору, опиниться максимально близько до неї, але не переступить її. Психолог стежить, щоб, він не відхилився від прямолінійної траєкторії руху і не зіткнувся з чим-небудь (особливо якщо він не зупиниться вчасно і продовжать рух за фінішною межею). Учасник отримує схвалення, коли зупиниться в максимальному наближенні від межі, але не заступить за неї. Потрібно дати учаснику по 3 – 4 спроби.

Спрямованість вправи: навчання регуляції поведінки і прийняття рішення в умовах ризику: чим далі пройдеш, тим вище шанс перемогти, але одночасно і вище ймовірність програшу в разі заступа. Крім того вправа дає матеріал для обговорення того, як в нашому житті поєднуються прагнення досягти успіху і обережність, прагнення уникнути невдачі.

Обговорення: психолог запитує учасника чим він керувався, приймаючи рішення про те, в який саме момент зупинитися? Обережні люди, що зупиняються заздалегідь, мають мало шансів на перемогу, а ті, хто йде далеко, діють за принципом «або перемогти, або програти», вони готові до ризику, та чи завжди він виправданий? З якими особливостями особистості, з точки зору учасника, це пов'язано? У яких життєвих ситуаціях важливо вміння «дійти до межі», тобто наблизитися до будь-яких обмежень або витоків небезпеки, але вчасно зупинитися?

Вправа «Сядьте так, як ...»

Опис вправи: психолог пропонує учаснику сісти таким чином, щоб зобразити своїм виглядом різні ситуації – наприклад, такі:

- школяр, який отримав двійку за контрольну;
- бізнесмен, який підписав контракт, що принесе йому 10000 доларів прибутку;
- фігурист, що впав у фінальному виступі і через це залишився без медалі;
- футболіст-нападник, який забив в матчі вирішальний гол;
- кошеня, яке тільки що напаскудило хазяйці на ліжку;
- спортсмен, що повертається додому з олімпійською медаллю.

Вправа може проводитися в декількох варіантах.

Варіант 1. Психолог називає ситуацію, і разом з учасником колективно її зображують, а потім обговорюється, чиє зображення було найцікавішим і чому саме.

Варіант 2. Психолог і учасник обирають по картці з описом ситуації, не показуючи їх і демонструють по черзі ситуацію що дісталася. Спочатку учасник повинен здогадатися, про що йде мова, а потім психолог після демонстрації учасником ситуації. Можна ставити уточнюючі питання, які передбачають відповідь "так чи ні".

Спрямованість вправи: вона вчить контролювати власні позу і міміку, передавати інформацію за допомогою невербальних засобів спілкування, розвиває спостережливість, уважність.

Обговорення: психолог запитує учасника на що конкретно потрібно звертати увагу, аби зрозуміти, що висловлює поза сидячої людини? А як Ви зазвичай сидите, що виражає Ваша поза, яке враження вона справляє на оточуючих? Чи прагнете регулювати враженнями, яке Ви викликаєте у інших людей, звикайте замислюватися над подібними питаннями, вчіться дивитися на себе очима оточуючих.

Вправа «Хода».

Опис вправи: психолог просить учасника обрати емоцію або психологічний стан, які б він хотів продемонструвати, і пройти перед психологом таким чином, щоб за ходою можна було здогадатися, що саме вона виражає. Дається 3 – 4 спроби, потрібно кожен раз показувати різний стан. Завдання психолога – вгадати, що виражає продемонстрована хода. Як приклад і «розминку» можна продемонструвати учаснику такі варіанти ходи: впевнена, сором'язлива, агресивна; радісна; ображена.

Спрямованість вправи: навчання способу саморегуляції емоційних станів через контроль їх зовнішніх проявів. Розвиток спостережливості, а також уміння зовні виражати емоційні стани і розуміти їх вираження оточуючими.

Обговорення: психолог запитує учасника на що саме в ході потрібно звертати увагу, щоб зрозуміти, що вона виражає? Як змінювався психологічний стан учасника, коли він демонстрував різні варіанти ходи? Де і як можна використовувати такий спосіб саморегуляції – демонструвати ті стани, які ми бажаємо у себе викликати?

ДОДАТОК М

Техніка позитивної психотерапії "Комфорт".

Процедура: психолог під час зустрічі із засудженим розповідає йому, малюючи зображення квадрата Пезешкіана про чотири сфери переробки конфліктів. Таке безпосереднє навчання допомагає особистості подивитися на себе і свої проблеми з іншої сторони. Вказати засудженому, що багато успішних людей вважають ці ідеї корисними.

Інструкція: психолог проговорює

- Всі ми дуже різні. Кожен з нас неповторний і унікальний. І в той же час є щось, що об'єднує нас всіх. Всі ми використовуємо чотири форми переробки своїх конфліктів.

Коли у нас виникають проблеми, вони можуть знаходити своє вираження в чотирьох сферах:

1. Тіло – шлях відчуттів. Це – їжа, спорт, секс, прогулянки, догляд за тілом, режим відпочинку і праці.

2. Діяльність – шлях розуму. Це – досягнення в роботі, успіхи в праці: трудовій діяльності, навчанні та повсякденній роботі.

3. Контакти – шлях традицій. Це – емоційні контакти в сім'ї, з друзями, оточуючими приємними для нас людьми.

4. Уява – шлях інтуїції. Тут відображається – життєва філософія, сенс життя, віра, дух, майбутнє, ставлення до смерті, релігія, творчість.

Кожен з нас наповнює ці "чотири кути" своїм власним змістом, своїми уявленнями, бажаннями, конфліктами. І у кожного є свої "улюблені" форми переробки конфліктів.

- Давайте спробуємо дослідити Вашу модель. Вона неповторна і належить тільки Вам. Я пропоную Вам уявити себе в "кожному куті", поміркувати про дискомфорт і комфорт, що пов'язаний з кожною сферою.

- Приступаючи до цього захоплюючого самодослідження, потрібно озброїтись незамінним "репортерським набором" питань:

- Хто? Що? Коли? Де? Як? Чому?

- По кожній зі сфер Ви можете скласти окремий список, потрібно розділити аркуш паперу навпіл і назвати ліву половину – "Дискомфорт", праву – "Комфорт". Я буду поруч і готовий обговорити з Вами будь-який пункт. Крім того, в кожному окремому випадку Ви можете малювати відповідну геометричну фігуру, щоб побачити наочне відображення своєї ситуації.

ДОДАТОК Н

Психокорекційні вправи по формуванню у розумово відсталих засуджених цілепокладання і вміння долати проблеми в майбутньому.

Вправа «Плюси і мінуси»

Опис вправи: учасникам пропонується придумати і коротко, 1 – 2 фразами, описати приклади двох життєвих подій – хорошої та поганої. Потім учасників просять об'єднатися в підгрупи по 3 – 4 людини, в них обмінятися своїми прикладами і придумати в кожній з цих подій по три позитивних моменти і по три негативних. Це повинно стосуватися і хороших, і поганих подій, тобто в перших треба постаратися знайти поряд з позитивними і негативні сторони, а у других – позитивні. Так, наприклад, позитивна подія «раптово розбагатіти» може мати такий негативний наслідок як погіршення стосунків з оточуючими людьми (тому що вони почнуть заздрити), а негативна подія «захворіти» може дати можливість прочитати цікаву книгу (переглянути фільм), на що раніше не вистачало часу, відпочити від метушні тощо. Коли ця частина роботи завершена (10 – 15 хвилин), представники від кожної з підгруп озвучують приклади подій, а також позитивних і негативних наслідків кожної з них.

Спрямованість вправи: вона демонструє можливість неоднозначного трактування навіть тих життєвих подій, які на перший погляд сприймаються як однозначно «хороші» або «погані». Це ілюструє той факт, що стрес залежить не стільки від життєвих подій, скільки від того, як ми їх сприймаємо. Учасники навчаються дивитися на події більш гнучко, знаходити в них як позитивні, так і негативні сторони.

Обговорення: Мало таких життєвих подій, що можна однозначно віднести до хороших чи поганих, в більшості з них, так чи інакше є і позитивні, і негативні сторони. Але часто ми помічаємо лише щось одне, особливо важко розгледіти позитивні моменти в негативних подіях. До чого призводить така «однобокість» світосприйняття? Як її можна подолати?

Вправа «Через три роки»

Опис вправи: учасників просять скласти список найбільш важливих справ в даний період життя, і тих проблем, над вирішенням яких вони працюють (3 – 5 пунктів). Коли список складений, учасникам пропонується уявити собі, що вони стали старше на три роки, і подумати про ці справи і проблеми «заднім числом», так, ніби то, вже минуло три роки. Роздумуючи над цим, треба відповісти на наступні питання:

- Що саме Ви зможете згадати про цю проблему?
- Чи впливає вона та те, як складається Ваше життя тепер, коли пройшли три роки і як саме?
- Якби така проблема наразі стала перед Вами, як би Ви стали її вирішувати?

Вправа може виконуватися в підгрупах по 3 – 4 людини, тоді кожен озвучує пункти зі свого списку і дає відповіді на поставлені питання. Якщо деякі учасники не хочуть виносити подібний матеріал на публічне обговорення і вважають за краще працювати індивідуально, то слід надати бажаним таку можливість.

Спрямованість вправи: вона дозволяє поглянути на життєві проблеми в більш широкому контексті, зіставивши їх з власним майбутнім. Крім того, вона дає учасникам привід задуматися, яка діяльність для них дійсно важлива, а про що через кілька років вони навіть не згадають. Уявний «погляд з майбутнього» допомагає зрозуміти, які ж наші справи відносяться до найбільш важливих, що забезпечать життєвий успіх.

Обговорення: які види діяльності і проблеми представляються учасникам з позиції «погляду з майбутнього» найбільш важливими, а які – другорядними? Наскільки це узгоджується з уявленнями про важливість (неважливість) рішення цих же проблем, якщо судити про них тільки з позиції сьогодення? Про що говорить ситуація, коли розумієш, що через 3 роки не згадаєш жодної з тих справ і проблем, якими переймаєшся сьогодні? Який висновок зробив особисто для себе кожен з учасників цієї вправи?

Вправа «Життєвий шлях»

Підготовка: листи паперу формату А2 – А3 – по одному на кожного учасника, олівці, фарби, вирізки з фотографіями і малюнками з журналів і газет, особисті фотографії учасників, клей.

Опис вправи: учасники виконують колаж на тему «Мій життєвий шлях». Їм дається така інструкція: «Ви йдете по дорозі, яка називається Життя ... Звідки прямує ваш шлях і куди? Які ваші основні досягнення в минулому, сьогоденні та майбутньому? Що допомагає вам крокувати по життєвому шляху, а що перешкоджає? Хто і що вас оточує? І куди ви хочете прийти? .. Зробіть, будь ласка, колаж, який би відображав ваш життєвий шлях в минуле, сьогодення і майбутньому: основні досягнення, плани, ваше оточення ». Вправа зазвичай виконується індивідуально, хоча може, при бажанні учасників, проводитися і в мікрогрупах. В якості основи для колажів використовуються аркуші формату А2 – А3 або полотнища світлих шпалер. Крім стандартного набору образотворчих матеріалів для колажу (фарби, ілюстровані журнали, з яких можна вирізати картинки, що сподобалися), доцільно попросити учасників принести для виконання цієї вправи кілька власних фотографій, що відображають значущі події їх життя. На виконання колажів дається 35 – 50 хвилин (розумово відсталим від 45 хв. – 1 год.15хв.), потім проводиться презентація. Вона організовується як екскурсія, на якій кожен з учасників по черзі виступає в ролі екскурсовода, представляє групі свою композицію (5 – 10 хвилин на людину).

Спрямованість вправи: вона сприяє формуванню більш осмисленого відношення до планування життєвого шляху. Дає привід замислитися, які події є найбільш важливими і де джерела ресурсів, на які можна опертися при здійсненні «режисури власного життя», досягненні поставлених цілей і подоланні перешкод.

Обговорення: які емоції і почуття виникали в процесі роботи і виникають зараз, коли дивитися на готові колажі? Що нового вдалося зрозуміти про себе, свої життєві цілі та цінності? Наскільки досягне майбутнє, зображене на малюнку, на що можна спиратися, щоб воно втілювалося в реальність?

Програма курсу
«Специфіка психологічного супроводу
засуджених з вадами психічного розвитку»

Дана програма рекомендована для підвищення кваліфікації пенітенціарних психологів щодо роботи із засудженими з вадами психічного розвитку.

Предметом вивчення є особливості психологічного супроводу процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку.

Метою програми є розширення знань і удосконалення вмінь щодо реалізації психологічного супроводу розумово відсталих засуджених та з розладами особистості й поведінки.

Основні завдання програми:

1. Ознайомлення пенітенціарних психологів з питаннями про сутність та закономірності психічного розвитку, що відхиляється від норми; про види дізонтогеній та закономірності психічного дізонтогенезу в рамках таких нозологій як розумова відсталість, патологія характеру.

2. Розвиток вмінь організовувати та реалізовувати психологічний супровід засуджених з вадами психічного розвитку з урахуванням їх типологічних особливостей та етапів відбування покарання в місцях позбавлення волі.

Курс розраховано на 8 годин лекційних та 12 годин практичних занять.

Зміст лекційних занять

Тема	Зміст	Кількість годин
1. Психологія розумово відсталого особи та з дисгармонійним складом особистості.	гуманістичні погляди у ставленні до осіб з вадами психічного розвитку; види відхилень психічного розвитку; закономірності психічного дізонтогенезу (розумова відсталість, патологія характеру).	2
2. Внутрішньо-особистісні та соціально-	психологічні особливості засуджених з вадами психічного розвитку (розумово	2

психологічні детермінанти індивідуальних особливостей засуджених з вадами психічного розвитку.	відсталі, з розладами особистості та поведінки), їхні соціально-демографічні, кримінальні та виправні характеристики	
3. Методи та особливості вивчення особистості засуджених з вадами психічного розвитку. Їх типологізація за характерологічними особливостями.	методи вивчення особистості з вадами психічного розвитку в умовах пенітенціарної установи: аналіз особової справи, цілеспрямоване спостереження, узагальнення незалежних характеристик, опитування, бесіда, тестування, вивчення продуктів життєдіяльності, соціометрія. Типологія розумово відсталих засуджених та з розладами особистості й поведінки за характерологічними особливостями.	2
4. Психокорекційні методи та технології у роботі із засудженими з вадами психічного розвитку.	методи і технології психокорекції особистості з вадами психічного розвитку в умовах пенітенціарної установи: індивідуальні та групові; психологічне консультування; психокорекційні вправи; психогімнастика; аутогенне тренування; поведінкова, когнітивна, позитивна психотерапія; арт-терапія.	2

Зміст практичних занять

Тема	Зміст	Кількість годин
1. Психологічний супровід засуджених з вадами психічного розвитку на першому етапі відбування покарання в КДПР.	Вивчення особистості засуджених з вадами психічного розвитку (розумово відсталі, з розладами особистості та поведінки): вивчення особової справи методом диференціації даних; ознайомча бесіда; методика контактної взаємодії Л. Б. Філонова; тестування (методики ІТО Л. Собчик, «Ціннісні орієнтації М. Рокіча», «Дерево, люди, життя» П. Вілсона, (адаптація Ю. Чепік)), спостереження (візуальна діагностика). Психокорекційний вплив на особистість засуджених з вадами психічного розвитку (розумово відсталі, з розладами особистості та	4

	поведінки): індивідуальне психологічне консультування, дихальна психогімнастика, методика аутогенного тренування Й. Шульца, музикотерапія.	
2. Психологічний супровід засуджених з вадами психічного розвитку на основному етапі відбування покарання у відділеннях СПС.	Поглиблене вивчення особистості засуджених з вадами психічного розвитку (розумово відсталі, з розладами особистості та поведінки) додатковими методами: бесіди з родичами (близькими) засудженого, вивчення продуктів життєдіяльності (репродуктивних та творчих), соціометрія. Психокорекційний вплив по формуванню правосвідомої особистості: поведінкова, когнітивна психотерапія, арт-терапія, позитивна крос-культурна психотерапія Н. Пезешкіана.	4
2. Психологічний супровід засуджених з вадами психічного розвитку на етапі підготовки до звільнення.	Підготовка засуджених з вадами психічного розвитку (розумово відсталі, з розладами особистості та поведінки) до звільнення з місць позбавлення волі: психокорекційні вправи на формування цілепокладання і вміння долати проблеми в майбутньому; на саморегуляцію і релаксацію, психодрама.	4

Після вивчення курсу «Специфіка психологічного супроводу засуджених з вадами психічного розвитку» доцільно провести круглий стіл по обговоренню особистого досвіду роботи слухачів з означеною категорією засуджених.